

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1998

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων
χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1998

ΑΘΗΝΑΙ 2000

TOMOS 153 (1998)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1997 - 2000	ια'
Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργον τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1998	ιγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου	πίν. 1 - 4	1 - 39
2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ ὑπὸ Μαρίας Παντελίδου Γκόφα	πίν. 5 - 16	41 - 50
3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιᾶνος	πίν. 17 - 31	51 - 81
4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου	πίν. 32 - 35	83 - 87
5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ ὑπὸ Πέτρου Θέμελη	πίν. 36 - 70	89 - 126
6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ ὑπὸ Ξένης Ἀραπογιάννη	πίν. 71 - 72	127 - 128

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ		
ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	πίν. 73 - 77	129 - 139
8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ		
ὑπὸ Παναγιώτου Α. Βοκοτοπούλου	πίν. 78 - 80	141 - 142
9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ		
ὑπὸ Χ. Σούλη, Α. Βλαχοπούλου, Κ. Γραβάνη	πίν. 81 - 87	143 - 151
10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ		
ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ		153 - 154

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

• ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ		
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη	πίν. 88-90	155
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῆς ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ		
ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη		157
• ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ		
ὑπὸ Χρίστου Ντούμα	πίν. 91 - 94	159 - 161
• Ἔργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ μελέτης ἀνασκαφῆς ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ		
ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ	πίν. 95 - 107	163 - 188
• Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν ΖΑΚΡΟΥ		
ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	πίν. 108	189 - 193

Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

195 - 202

Δ' ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

203 - 204

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1997 - 2000

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1998

Ἡ ἀνασκόπηση τῶν γεγονότων μιᾶς χρονιάς, ἔστω στὰ περιορισμένα ὅρια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, γιατί ἐκεῖνος πού θά τήν κάμει πρέπει, μέ κίνδυνο νά δημιουργήσῃ δυσaráσκειες ἢ ἀπορίες, νά ξεχωρίσει τò ἀληθινò ἀπò τò ψευδές, τò πραγματικò ἀπò τò φανταστικò. Ἡ ἀρχαιολογία ἀπò ἐπιστήμη λίγων εἰδικῶν ἔχει μεταβληθεῖ σέ ἐμπόρευμα πολλῶν, οἱ ὁποῖοι προβάλλοντας καὶ ὑπερτιμώντας, ὅπως στò χρηματιστήριο, ἀσήμαντες ἀνακαλύψεις ἢ μεγαλεπήβολες προθέσεις, προσπαθοῦν νά ἐπιβάλουν τὴ δική τους ψευδὴ εἰκόνα στὴν κοινωνία μέ σκοπò τὴν προβολή τους. Κατὰ τὴν ἀνασκόπηση ὅμως ἀνακαλύπτεις ὅτι ἐκεῖνο τò ὁποῖο λίγους μῆνες πρὶν εἶχε διακηρυχθεῖ ὡς σημαντικò, δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Γι' αὐτò καὶ ὅ,τι θά λεχθεῖ σήμερα ἐδῶ ἀφορᾷ κυρίως μόνον γεγονòτα καὶ ὅχι προθέσεις, ἀπò τίς ὁποῖες, γιὰ χρονογραφικοὺς λόγους, θά μνημονευθοῦν οἱ συνήθειες.

Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως στò κύριο θέμα μας, στὴν ἔκθεση τοῦ ἔργου μας τοῦ 1998, θά μνημονεύσουμε ἐκείνους τοὺς ἐταίρους πού ἔφυγαν.

Στις 10 Αὐγούστου ἀπεβίωσε ἡ *Εὐρυδίκη Κοντολέοντος* (1920-1998), σύζυγος τοῦ αἰμνήστου Ἀντιπροέδρου τῆς Ἑταιρείας Νικολάου Κοντολέοντος. Ὑπῆρξε πρόσωπο μέ μεγάλη ζωντάνια καὶ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ κοινά, τò ὁποῖο καὶ ἔδειξε μέ τὴ συμμετοχή της ἐπὶ ἔτη στò δημοτικò συμβούλιο τοῦ Ψυχικοῦ καὶ κυρίως μέ τὴν ἔντονη δράση της κατὰ τῆς ἐγκατάστασης τῶν ναυπηγείων στὴν Πύλο τò 1976. Τότε εἶχε πρωτοστατήσει στὸν μεγάλο ἀγώνα ὅλων ἐκείνων πού πίστευαν ὅτι ἡ Πύλος ἔπρεπε νά σωθεῖ ἀπò τὴν καταστροφή.

Στις 20 Αὐγούστου ἀπεβίωσε ὁ ἐπίτιμος Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων *Εὐθύμιος Μαστροκώστας*. Γεννημένος τò 1915 στὴν Ἰτέα ὑπηρέτησε στὴν

ἀρχὴ ὡς καθηγητῆς στὸ Λιδωρίκι, κατόπιν στρατεύτηκε καὶ τὸ 1949 διορίστηκε Ἐπιμελητῆς τῶν Ἀρχαιοτήτων στοὺς Δελφούς. Ὑπηρέτησε διαδοχικῶς στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Ἀχαΐα καὶ οἱ ἔρευνές του ἦσαν κυρίως τοπογραφικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς. Τὰ τοπογραφικὰ ἐνδιαφέροντά του ἐκτείνονταν ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἕως τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς. Τὴν ἴδια χρονικὴ ἔκταση ἔχουν καὶ οἱ ἐπιγραφικὲς δημοσιεύσεις του. Ἡ Ἑταιρεία τοῦ ἀνέθεσε διεξαγωγὴ ἀνασκαφῶν στὴν Ἀχαΐα, τοῦ τείχους Δυμαίων καὶ στὸν Ἅγιο Ἡλία Μεσολογγίου. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῶν ἐρευνῶν του στὴν Ἀττικὴ ξεχωρίζει ὁ κοῦρος τῆς Μερέντας καὶ ἡ κόρη Φρασίκλεια, δύο ἔργα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ κοσμοῦν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Στις 2 Δεκεμβρίου ἀπεβίωσε στὴν Pisa ὁ ἐπίτιμος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου *Paolo Enrico Arias* (γενν. 17 Ἰουλίου 1907), καθηγητῆς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης. Διετέλεσε μαθητῆς τῆς ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, ὅταν Διευθυντῆς τῆς ἦταν ὁ *Alessandro Della Seta*, καὶ τὸ 1931/32 ἀνέσκαψε στὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἰταλία διορίστηκε πρῶτα στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, στὶς Συρακοῦσες, καὶ κατόπιν στράφηκε πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο. Τὴν πλούσια ἀνασκαφικὴ δραστηριότητά του ἐκδήλωσε περισσότερο στὴν περιοχὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ στὴ Σικελία.

Ἀνάμεσα στοὺς παλαιούς ἐταίρους μας ποὺ ἔφυγαν συγκαταλέγεται καὶ ὁ *Γεώργιος Σολομωνίδης*, πολιτικὸς μηχανικὸς τῆς Διευθύνσεως Ἀναστήλωσεως ἐπὶ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καὶ Εὐσταθίου Στίκα, Διευθυντῆς Ἀναστήλωσεως κατόπιν καὶ συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας σὲ ζητήματα τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάρου της, ὁ ὁποῖος πάντα προσέφερε μὲ προθυμία τὴ συμβουλὴ του ὅταν χρειαζόταν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ χρόνος ποὺ διανύουμε μᾶς ἐπεφύλαξε σκληρὲς ἀπώλειες. Τὴν Πέμπτη 4 Μαρτίου, ἀπεβίωσε ὁ *Στέλιος Τριάντης* (1931-1999), γλύπτης τῶν Μουσείων ἐπὶ δεκαετίες καὶ ξεχωριστὸς καλλιτέχνης. Συνεργαστήκαμε τὰ παλιὰ χρόνια σὲ πολλὰ ἔργα τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς Ἑταιρείας· στὸν Ραμνούντα, στὴν Ἐρέτρια, στὴ Βραυρῶνα ὅπου μάλιστα εἶχε τὴν τεχνικὴ εὐθύνη τῆς ἀναστήλωσης τῆς στοᾶς. Ὑπῆρξε ὁ ἰδιοφυὴς τεχνίτης καὶ καλλιτέχνης, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι καλλιτέχνες ἢ τῆς Ἀναγεννήσεως. Εἶχε μοναδικὴ αἴσθηση τῆς μορφῆς καὶ οἱ ταυτίσεις του διεσπαρμένων θραυσμάτων γλυπτῶν ἢ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀμέτρητες, θὰ προκαλοῦν πάντοτε τὸν θαυμασμό.

Ὡς γλύπτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀποκατέστησε πλῆθος ἀρχαίων γλυπτῶν καὶ ἔδωσε ὑπόστασις σὲ μνημεῖα ἀγνοημένα. Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματά του ὑπῆρξε τὸ στήσιμο τῶν γλυπτῶν τοῦ μουσείου Ὀλυμπίας· ἐξίσου σημαντική ὑπῆρξε ἡ προσφορά του στὸ ἔργο τῆς συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Πολλὰ εἶναι τὰ γλυπτικά του ἔργα ποὺ κοσμοῦν μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ εἶναι καὶ ἡ προτομή τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου ποὺ κοσμεῖ τὴ Βιβλιοθήκη μας.

Ὁ Στέλιος Τριάντης δημιούργησε, μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πολύμοχθης ἐργασίας του, παράδοσις ἢ ὅποια εἶναι δύσκολο νὰ συνεχιστεῖ. Γιὰ νὰ ἀκολουθήσεις τὸ παράδειγμά του δὲν φθάνει ἡ μίμηση. Χρειάζεται βαθιὰ καλλιτεχνικὴ γνώση τῶν ἀρχαίων ἔργων, καὶ ὅπως θὰ ἔλεγε ἐκεῖνος, καὶ μαστορικὴ καί, ἀκόμη, γνήσιο ἐνδιαφέρον ποὺ θὰ σὲ ὠθεῖ πρὸς τὴ δημιουργία.

Δύο ἡμέρες ἀργότερα, τὸ Σάββατο 6 Μαρτίου, ἀπεβίωσε στὸ Παρίσι ὅπου εἶχε πάει γιὰ λόγους ὑγείας, ὁ Νικόλαος Λιθαδάρας (1933-1999), καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο. Πρόεδρος τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας καὶ Πρόεδρος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἦταν Πρόεδρος τῆς Ὁργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Φιλολογίας ποὺ θὰ γίνεῖ τὸν Αὐγoυστο τῆς χρονιάς τούτης στὴν Καβάλα. Κοινὴ εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι οἱ χωρὶς μέτρο καὶ ὄρια προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ συνεδρίου ἔφθειραν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐπισφαλὴ ὑγεία του καὶ τὸν ἔφεραν στὸν θάνατο.

Τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του ἦσαν ποικίλα καὶ ἐκτεταμένα. Μαθητὴς τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη, ἄρχισε τὴν ἐπιστημονικὴ δημιουργία του ὡς φοιτητὴς μὲ τὴν κριτικὴ παρουσίαση τεσσάρων ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, στὴν ἀθηναϊκὴ ἐκδόσις τοῦ ἔργου τοῦ Ὑμνογράφου. Συνέχισε μὲ μεγάλες αὐτοτελεῖς μελέτες γιὰ τὰ κονδακάρια τοῦ Σινᾶ καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ. Σημαντικὸ ἐπόμενο ἔργο του ὑπῆρξε ἡ «Ἱστορία τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡσιόδου». Τὶς μελέτες ποὺ σὰς μνημόνευσα ἀκολούθησε πλῆθος δημοσιευμάτων του, ἐκδόσεις καὶ κριτικὴ κειμένων, παπυρολογικά, παλαιογραφικά. Ἡ μεγαλύτερη προσφορά του ὅμως ὑπῆρξε ἡ διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιο· μὲ αὐτὴν ἐμόρφωσε νέους φιλόλογους ποὺ τώρα ἀκολουθοῦν τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο ἐκεῖνος ἔδειξε.

Στὸ προοίμιο τῆς ἐκθέσεώς μου ἔκαμα λόγο γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνασκόπηση τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων τῆς χρονιᾶς. Καθὼς σκοπὸς μας εἶναι ἡ κριτικὴ ἀπομνημόνευση γεγονότων καὶ ὄχι προθέσεων, θὰ περιοριστῶ μόνον σὲ ὅ,τι γενικότερου ἐνδιαφέροντος ἔγινε.

Ὁ νέος ἀρχαιολογικὸς νόμος ἀπασχόλησε καὶ πάλι τὸν Τύπο χωρὶς νὰ υπάρξει πρόοδος. Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι μὲ τὸν νόμο ποὺ ἰσχύει δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προστατευθοῦν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἐξίσου ἀνίσχυρος ὅμως θὰ εἶναι καὶ ὁ νέος τοῦ ὁποίου κοινοποιήθηκε τὸ σχέδιο. Ἐφήρμοσα ἐπὶ 35 χρόνια τὸν ἀρχαιολογικὸ νόμο καὶ γνωρίζω τὶς ἀδυναμίες του, τὶς ὁποῖες δὲν θεραπεύει τὸ νέο σχέδιο, ἔργο ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι δὲν ἀσχολήθηκαν ἐπαγγελματικά ποτὲ μὲ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων.

Ἡ ἐνοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων τῆς Ἀθήνας ἀποτελεῖ τακτικὸ θέμα ἀνακοινώσεων καὶ εὐκαιρία ἐκθέσεως προπλασμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεπροβάλλει μία Ἀθήνα ἰδανικὴ καὶ ἐξωπραγματικὴ. Παράλληλα ὅμως λίγο πρὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὰ λατομεῖα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει γίνεи πολλὲς φορὲς λόγος στὴν αἴθουσα τούτη, ἐξακολουθοῦν νὰ κατατρῶγουν τοὺς ἱστορικοὺς τόπους τῆς Ἀττικῆς, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχουν δικαστικὲς ἀποφάσεις ποὺ τοὺς προστατεύουν.

Κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1998 ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας συνολικὸς ἀπολογισμὸς τοῦ ἐτήσιου ἔργου της, δηλαδὴ αὐτοῦ ποὺ συντελέστηκε κατὰ τὸ 1997. Τὰ ὅσα ἀνακοινώθηκαν κατὰ τὶς τέσσερις ἡμέρες ποὺ διήρκεσε ὁ ἀπολογισμὸς ἦσαν σημαντικά. Ἡ ἀναγκαστικῶς συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν πεπραγμένων τῆς Ὑπηρεσίας θεραπεύεται ἀπὸ τὶς διεξοδικὲς ἀνακοινώσεις ποὺ ἔκαμαν μερικὲς Ἐφορεῖες, τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, τῆς Θράκης, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Κέρκυρας καὶ τῆς Λευκάδας. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἀκόμη ὅτι ἀπὸ χρόνια οἱ Ἐφορεῖες τῆς Μακεδονίας παρουσιάζουν κάθε χρόνο στὴ Θεσσαλονίκη τὸ ἐτήσιο ἔργο τους.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἔργα τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἡ ἱδρυση τοῦ Τμήματος Κύπρου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πέρυσι. Τὸ ἔργο εἶναι νέο καὶ θὰ χρειαστεῖ χρόνος ἀρκετὸς γιὰ νὰ βρεῖ τὸ Τμήμα τὴν πραγματικὴ του μορφή καὶ νὰ ἀποδώσει κατὰ τὶς ἐπιθυμίες μας. Πιστεύουμε ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος θὰ δεῖξει καὶ πρὸς αὐτὸ τὴ συμπάθειά του, πράγμα ποὺ ἀπὸ μακροῦ ἔχει κάμει τὸ Κυπριακό, πρὸς τὸ ὁποῖο καὶ δημοσίᾳ ἐκφράζουμε τὶς εὐχαριστίες μας.

Ὑπῆρξε κατὶ περισσότερο ἀπὸ εὐτυχὴς σύμπτωση, ἡ ἐξαγγελία ἱδρυσης

ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ δύο νέων ἀδελφῶν Ἰδρυμάτων στοῦ ἐξωτερικό. Στις 16 Δεκεμβρίου 1998 κατὰ τὴ συνεδρία τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὁ Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου ἀνήγγειλε τὴν ἵδρυση στὴν Κύπρο καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ἡ ὁποία θὰ κάμει στὴ μεγαλόνησο ἀνασκαφές, ἀναστηλώσεις, συντηρήσεις καὶ δημοσιεύσεις, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλες τὶς Ξένες Σχολές στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο. Τὴν ἴδια ἡμέρα, στις 16 Δεκεμβρίου γνωστοποιήθηκε ἀπὸ τὸν τότε Γενικὸ Διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων ἐπικείμενη ἵδρυση Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴ Ρώμη. Ἡ ἱστορία τῆς εἶναι μακρά. Τὸ 1962 πῆγαν στὴ Ρώμη ὁ Χρῆστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου καὶ ὁ Ἰωάννης Κοντῆς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό. Οἱ πολιτικὲς ἀνωμαλίες πού ἀκολούθησαν δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς. Τὸ 1980 ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιος Δοντᾶς πῆγε στὴ Ρώμη μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Ὑπῆρξε πρόοδος, βρέθηκε τὸ κατάλληλο κτίριο ἀλλὰ πάλι ἡ πολιτικὴ μεταβολὴ πού ἀκολούθησε προκάλεσε δεύτερο ναυάγιο τοῦ σχεδίου. Τώρα, εὐτυχῶς, ἔπειτα ἀπὸ 18 χρόνια ἐλήφθη ἡ σημαντικὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία πιστεύουμε ὅτι θὰ ἐφαρμοσθεῖ γιατί, σύμφωνα μὲ ἐπίσημη ἀνακοίνωση, «ὁ φάκελος τῆς Ρώμης εἶναι πανέτοιμος».

Ἐδῶ πρέπει νὰ σᾶς μνημονεύσω ὅτι κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθόν, ἀκριβέστερα τὸ 1982, εἶχαν γίνεи ἀρμοδίως καὶ εἶχαν ἀνακοινωθεῖ σὲ περιορισμένο ὑπηρεσιακὸ κύκλο σχέδια ἰδρύσεως Σχολῶν ἢ Ἀποστολῶν στὶς χῶρες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ στὴ Λιβύη τὰ ὁποῖα, γιὰ ἀγνώστους λόγους, δὲν πραγματοποιήθηκαν.

Πρὶν κλείσουμε τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ 1998 θὰ σᾶς μιλήσω σύντομα γιὰ δύο ἐπετεῖους τὶς ὁποῖες ἡ Ἑταιρεία μὲ σεβασμὸ μνημονεύει. Φέτος, τὸ 1999, συμπληρώνονται 100 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη († 20 Μαΐου 1899) καὶ 20 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου († 6 Ὀκτωβρίου 1979). Καὶ οἱ δύο ὑπῆρξαν μεγάλοι Γραμματεῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μεγάλοι διδάσκαλοι καὶ σημαντικὲς μορφές τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστῆμης.

Ὁ Στέφανος Κουμανούδης ἦλθε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1845 καὶ τὸ 1846 κατέλαβε τὴν ἑδρα τῆς Λατινικῆς γραμματείας στοῦ Πανεπιστήμιου. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας ἔγινε τὸ 1859, ἀξίωμα τὸ ὁποῖο τίμησε ἕως τὴν παραίτησή του, τὸ 1894. Ὑπῆρξε ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἔδωσε ζωὴ στὴν Ἑταιρεία, μετὰ τὸν μαρασμὸ τῆς πού ἀκολούθησε ὅλο τὸ διάστημα 1849-1859 καὶ

καθόρισε τὴν πορεία της. Ὁπλισμένος ἐπιστημονικά, μὲ σπουδὲς κοντὰ στὸν Boeckh, μὲ βαθιὰ γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γραμματείας, προχώρησε ἀποφασιστικά στὴν πραγματοποίηση τοῦ ὀνείρου τῶν Ἑλλήνων ἀνθρωπιστῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, στὴν ἀποκάλυψη τῶν μνημείων καὶ τῶν τόπων ποὺ μᾶς ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, τὸν Θουκυδίδη, τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Παυσανία.

Πρῶτο ἔργο κατὰ τὴ γραμματεία τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη, ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας, δηλαδὴ τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ποὺ σήμερα ὑψώνεται μεγαλοπρεπῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν χῶρο τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Κατηφόρη ἔφερε στὸ φῶς τὴν ἔξοχη σειρὰ τῶν κοσμητῶν τῆς Ἀθήνας τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος. Ἀκολούθησαν τὸ Διονυσιακὸ θέατρο, ὡς συνέχεια τῆς καρποφόρας δοκιμῆς τοῦ Z. H. Strack, τοῦ Κεραμεικοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Στ. Ἀ. Κουμανούδη, ἐκτίθεται στὸν Μέντορα τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1998. Ἡ νότια κλιτὺς τῆς Ἀκροπόλεως ἐρευνήθηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ Ἀσκληπιεῖο, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Ἀκρόπολη μὲ τὰ γνωστὰ θαυμάσια ἀποτελέσματα, ἔγινε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς λεγόμενης Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ὅμως μένει ἡμιτελὴς ἀπὸ τὸ 1891, καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ.

Ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῆς γραμματείας του εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐλευσίνος, τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ὠρωποῦ, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδραυρο, τῶν Μυκηνῶν, γιὰ νὰ περιορισθῶ μόνο στίς μεγάλες καὶ σὲ ὅλους γνωστές.

Ἀλλὰ καὶ τὰ μουσεῖα τῆς Ἑταιρείας, ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο ἀποτελέσαν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ὑπῆρξαν δικὰ του ἔργα. Τὸ μουσεῖο στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου ἐκτέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ κοσμητές, τοῦ Βαρβακείου κατόπιν καὶ τοῦ Πολυτεχνείου τέλος, ὅπου ἐκτέθηκαν καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ Schliemann τῶν Μυκηνῶν ἦσαν δικὰ του ἔργα, μὲ τὰ ἀρχαῖα καταγεγραμμένα, ἕως τὸ 1877 ἀπὸ τὸν ἴδιο, καὶ κατόπιν ἀπὸ τὸν γιό του Ἀθανάσιο, τὸν Ἐπιμελητὴ τῶν Μουσείων. Ὅταν ἐπισκέπτεσθε τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο νὰ ἔχετε πάντα κατὰ νοῦ ὅτι τὸ μέγιστον τοῦ περιεχομένου του βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τῆς Ἑταιρείας ποὺ διηύθυνε ὁ Στέφανος Κουμανούδης.

Μὲ δική του πρωτοβουλία καὶ συνεχὴ ἐπίβλεψη ἔγινε καὶ ὁ ἀγώνας κατὰ τῆς ἀρχαιοκαπηλείας στὴν ἐκτὸς Ἀττικῆς Ἑλλάδα, κυρίως στὴ Βοιωτία, ὅπου ὁ χαλαρὸς ἀρχαιολογικὸς νόμος καὶ ἡ φαυλότης τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν

δημοτικῶν ἀρχόντων ἦταν τὸ στήριγμα τῶν τυμβωρύχων καὶ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Τὸ γιγάντιο ἔργο τοῦ Παναγιώτη Σταματάκη στὴ Βοιωτία, ἡ διάσωση χιλιάδων ἀγγείων καὶ εἰδωλίων ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Τανάγρας, οἱ ἀμέτρητες ἐπιγραφές ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα, τὶς πόλεις καὶ τὰ ἱερά τῆς Βοιωτίας, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ λέοντος τῆς Χαιρωνείας καὶ ἡ εὕρεση τῶν λειψάνων τῶν 254 νεκρῶν Θηβαίων ἱερολοχιτῶν τοῦ 338 π.Χ., ἀποτελοῦν ἔργα τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς ἔμπνευσης τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη.

Πρὶν ὅμως κλείσω τὴν ἐλλιπὴ μνημόνευση τῶν ἔργων τοῦ ἀναφέρω καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματά του, τὴν ἐπανεκδόση, τὸ 1883, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἡ ὁποία, ὡς ἐκ θαύματος, ἀνομπλῆ σὰν τὴν Ἀθηνᾶ πού ξεπήδησε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ πατέρα της, ἐμφανίστηκε ἀνώτερη σὲ ἐμφάνιση καὶ ἐφάμιλλη σὲ περιεχόμενο τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν περιοδικῶν. Οἱ ἕως τὸ 1894 τόμοι, γεμάτοι σημαντικὲς μελέτες καὶ μὲ εἰκονογράφηση πρωτοφανή στὴν Ἑλλάδα, ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο καὶ τὸ ὑπόδειγμα τῶν 104 τόμων πού ἐκδόθηκαν κατόπιν ἕως τὴ φετινὴ χρονιά. Οἱ τόμοι αὐτοὶ περιέχουν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

Τὸν Ἀναστάσιο Κ. Ὁρλάνδο γνωρίσαμε πολλοὶ ἐδῶ μέσα καὶ ἀρκετοὶ τὸν εἶχαν δάσκαλο. Θυμόμαστε τὴν χωρὶς καμιᾶ ἀπουσία διδασκαλία του στὸ Πανεπιστήμιο, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ζωντάνευε τὸ μάθημά του μὲ τὰ ὡραῖα σχέδια στὸν πίνακα, καὶ τὸν εὐπροσῆγορο χαρακτήρα του.

Μετὰ τὸν Κουμανούδη ὑπῆρξε ὁ δραστηριότερος γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας καὶ στὰ χρόνια του, ἀπὸ τὸ 1951 ἕως τὸ 1979, ἐπὶ 28 χρόνια, ἡ Ἑταιρεία ἤκμασε ἐπιστημονικά. Ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα λίγα χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο καὶ ἐφρόντισε, ἐπικουρώντας τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας καὶ στὶς σωστικὲς ἀνασκαφές. Οἱ δημοσιεύσεις, οἱ ὁποῖες λίμναζαν, ἔγιναν περισσότερες· κατὰ τὴν περίοδο τῆς γραμματείας του ἐκδόθηκε σειρὰ σημαντικῶν διατριβῶν τῶν νέων Ἐπιμελητῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ κτίστηκε τὸ μέγαρο τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία τότε ἀποτελοῦσε τὸν κύριον παράγοντα τῆς ἀρχαιολογικῆς προόδου στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ ἔργο τοῦ Ὁρλάνδου εἶναι πασίγνωστο καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ συνθετικὸ πνεῦμα, πράγμα πού δείχνει τὴ βαθιὰ του παιδεία καὶ τὴν ἐπιστημοσύνη του. Τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, εἶναι δώδεκα τόμοι περιοδικοῦ τοὺς ὁποίους συνέταξε μόνος, ἔργο μὲ ἐνότητα, καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς σύνθεση, ὅπως ἡ «Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», «Ἡ ξυλόστεγος

Βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης», «Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων», «Ἡ Ἀρχιτεκτονική τοῦ Παρθενῶνος» καὶ τέλος τό «Λεξικόν τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων».

Ἡ ἔκταση, τὸ μέγεθος καὶ ἡ σημασία τοῦ ἔργου του μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Πολίτου στὴ Λαογραφία. Καὶ ἐκεῖνος εἶδε ἐνιαία τὴν ἐπιστήμη του καὶ προσπάθησε νὰ δώσει τὴ συνολικὴ εἰκόνα τῆς.

Ἡ ἀρχαιολογία δὲν σταματᾷ στὸν Ὁρλάνδο καὶ ἡ πρόοδός τῆς εἶναι ἀέναη. Στὰ ὅσα ὅμως ἐκεῖνος προσέφερε καὶ στὴν ἔκταση ποὺ καλύπτουν αὐτὰ τὰ ὁποῖα μᾶς ἄφησε, δὲν εἶχε διάδοχο οὔτε μιμητή.

Ἐχοντας αὐτὰ ὑπόψη ἡ Ἑταιρεία ἀπεφάσισε τὴν ἐπανεκδόση τῶν δώδεκα τόμων τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, καὶ κατὰ τὴν τελευταία ἐπιθυμία τοῦ Ὁρλάνδου, ποὺ περιέχεται στὴν αὐτόγραφη διαθήκη του, τὴ συνέχιση τῆς ἔκδοσης τοῦ Ἀρχείου. Οἱ πρῶτοι νέοι τόμοι, ὁ δέκατος τρίτος καὶ οἱ ἐπόμενοι, θὰ περιέχουν ὅλες τὶς βυζαντινοῦ περιεχομένου μελέτες τοῦ Ὁρλάνδου δημοσιευμένες σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικά. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων ἀπάντων του, τὸ Ἀρχεῖο θὰ συνεχιστεῖ μὲ τὴν ἀναδημοσίευση ὁμοίου περιεχομένου μελετῶν τῶν Ἑλλήνων βυζαντινολόγων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς μελέτες ἐκείνων ποὺ δὲν ὑπάρχουν πλέον, τοῦ Λαμπάκη, τοῦ Σωτηρίου, τοῦ Ἀδαμαντίου καὶ νεωτέρων.

Τὸ ἔργο θὰ ἐκδίδεται περιοδικῶς καὶ πιστεύουμε ὅτι θὰ ἀποτελέσει προσφορά στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη.

.....
.....

Οἱ ἀνασκαφὲς ποὺ διενήργησε ἡ Ἑταιρεία κατὰ τὸ 1998 εἶχαν σημαντικὰ ἀποτελέσματα καὶ πλούτισαν τὶς γνώσεις μας μὲ πλῆθος νέων στοιχείων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1-4)

Συνεχίστηκε κατά τὸ 1998, γιὰ εἰκοστὴ τέταρτη χρονιά, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνουῦντος, μὲ τὴν ἔρευνα στὸ φρούριο οἰκημάτων τῆς ΝΑ συνοικίας καὶ τῆς ἀνατολικῶς τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ τῆς ἀγορᾶς-θεάτρου περιοχῆς.

Τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν πηλίνων καὶ μεταλλίνων εὐρημάτων ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῶν κατὰ χώραν καὶ ὑπὸ στέγην μνημείων ἦταν ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

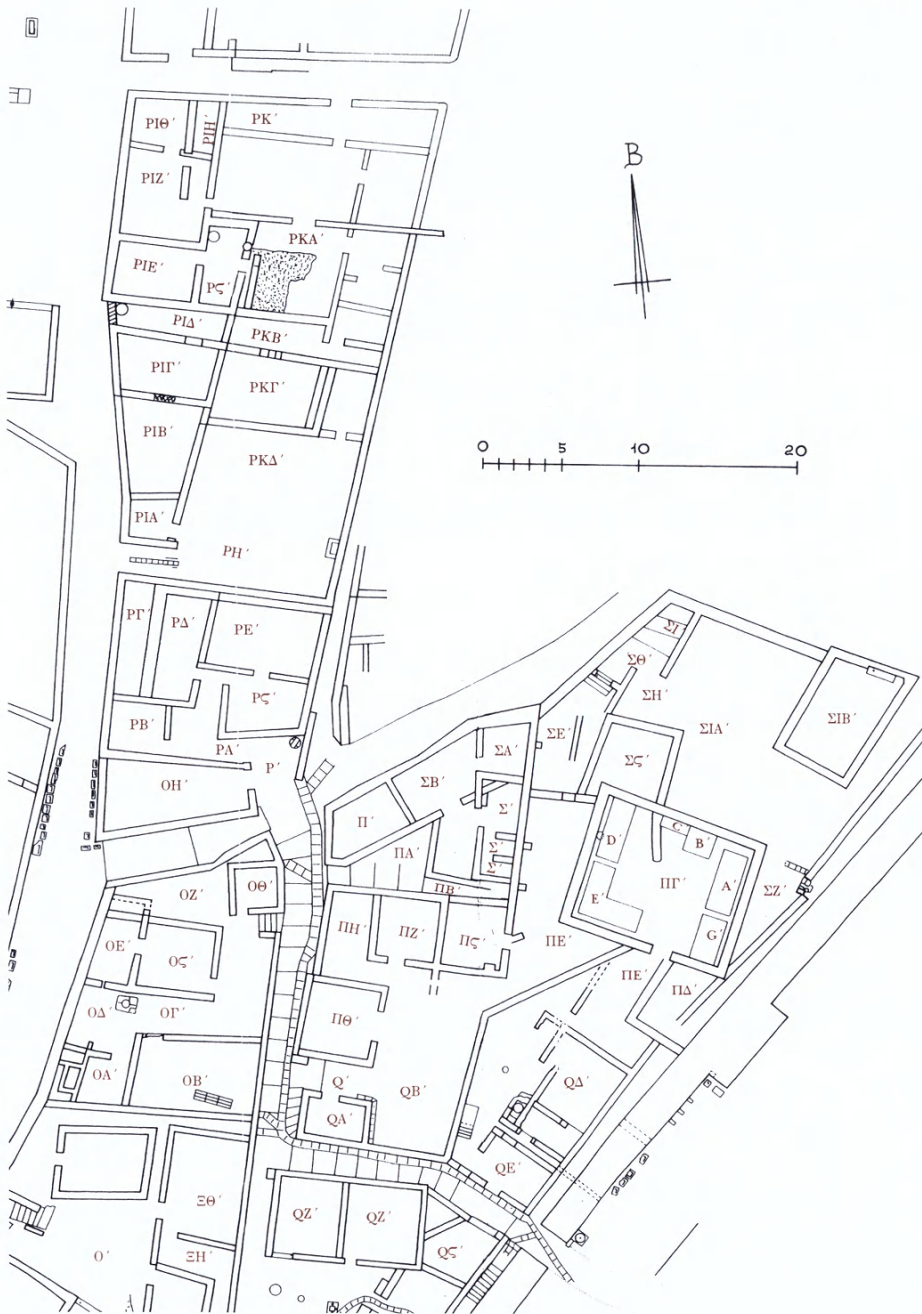
Η ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ· ΓΕΝΙΚΑ (εἰκ. 1α-β)

Ἡ κατοικίδιος αὐτὴ περιοχὴ τοῦ φρουρίου εἶχε ἐρευνηθεῖ παλαιότερα προκαταρκτικῶς (ΙΑΕ 1991, 1-16 εἰκ. 1-7· 1992, 29-31 εἰκ. 8). Λίγα οἰκοδομήματα ἐρευνηθήκαν κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη, τὸ στρατηγεῖο (ΙΑΕ 1995, 4-11 εἰκ. 2-5) καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (ΙΑΕ 1995, 12-13 εἰκ. 6). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συνοικίας ἐρευνήθηκε συμπληρωματικῶς κατὰ τὸ 1998. Καὶ πάλι ὅμως ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου εἶναι ἡμιτελής, γιὰτὶ διαπιστώθηκε ὅτι σὲ βαθύτερα στρώματα, σὲ ἓνα τμήμα τουλάχιστον τῆς περιοχῆς, σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση δρόμοι καὶ οἰκήματα. Ἡ ἔρευνά τους ὅμως προϋποθέτει τὴν καταστροφὴ τῶν ὑπερκειμένων, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεῖ. Ἡ ἐγκατάλειψή τῶν οἰκημάτων τοῦ βαθύτερου στρώματος ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εὐκόλα πλημμύριζαν ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τοῦ τεῖχους ποὺ περιέβαλλε τὸν οἰκισμό, δὲν εἶχαν διέξοδο ἐκροῆς καὶ συγκεντρώνονταν στὸν μυχὸ τῆς συνοικίας.

Μὲ τὴν ὀνομασίαν νοτιοανατολικὴ συνοικία ἐννοῶ τὴν περιοχὴ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ τεῖχος, τὸ ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ πρὸς Νότο

Εἰκ. 1α. Ἡ Νοτιοανατολική συνοικία, νότιο τμήμα.

Εἰκ. 16. Ἡ Νοτιοανατολική συνοικία, βόρειο τμήμα.

τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἀπὸ τὶς ὁδοὺς τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ περιοχὴ αὕτῃ εἶναι γεμάτῃ μὲ οἰκήματα στὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἀκριβὴς χρῆση τους, ἐκτὸς τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἑρμοῦ, τῆς τράπεζας τοῦ Λυσιστράτου καὶ τῶν λουτρῶν. Στὴν ἔρευνα τῶν οἰκημάτων αὐτῶν δὲν θὰ ἐπανεέλθω. Στὴν ἔκθεση τούτῃ περιλαμβάνω στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλαιότερη καὶ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ τους. Ἡ περιοχὴ ἡ ὁποία στὸ νέο τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς συνοικίας φέρει τοὺς ἀριθμοὺς A-H', IA', IB', ID' καὶ IE', δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ καθόλου γιατί καλύπτεται μὲ τὶς γκρεμισμένες λιθοπλίνθους τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ νοτιοανατολικοῦ τείχους.

Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς συνοικίας, τὸ ὁποῖο δυσχεραίνει τὴν περιγραφὴ τῶν χώρων, εἶναι ἡ ἔλλειψη δρόμων οἱ ὁποῖοι θὰ χωρίζαν τὰ οἰκήματα. Λίγα ἐπικοινωνοῦν μὲ μεσόπορτες. Ἄλλα ἐμφανίζονται χωρὶς ἀνοίγματα, ἴσως διότι ἡ εἴσοδός τους βρισκόταν στὸν ὄροφο, γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἢ προστασίας ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν.

Παλαιότερα κτίσματα

Κατὰ τὴν ἔρευνα ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ λίγα οἰκήματα παλαιότερα κτίρια τῶν ὁποίων ὀρισμένα στοιχεῖα ἦσαν φανερά καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Στὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης, στὴν ἀνατολική της πλευρὰ καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν στρογγυλὸ πύργο τοῦ νοτίου πυλωρίου, σώζονται δύο παραστάδες μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν ὄρθιοι πλακοειδεῖς λίθοι. Ἡ χρησιμότητά τους δὲν εἶχε ἐρμηνευθεῖ ἐπὶ χρόνια ἕως ὅτου, μὲ τὴ νέα ἀνασκαφὴ φάνηκε ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ δρόμου ὁ ὁποῖος ὁδηγοῦσε πρὸς τὰ ΝΑ. Βαθύτερη ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὰ οἰκήματα ΛΕ', ΙΗ' καὶ ΙΘ' ἀποκάλυψε δρόμο πλ. ± 1.20 μ. ὁ ὁποῖος ὀρίζεται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ κτίρια. Δύο ἀπὸ αὐτά, κάτω ἀπὸ τὸν χώρο ΙΘ', ἔχουν τὶς ἀντικριστὲς θύρες τους φραγμένες μὲ τοῖχο γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἰσροὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. Οἱ τοῖχοι τῶν οἰκημάτων σώζονται μέχρι ὕψους 1.14 μ. Ἡ ἐπίχωσή τους ἦταν καθαρὴ κόκκινη λάσπη ποὺ συσσωρεύτηκε ἀπὸ τὰ ὀρηκτικὰ νερὰ τῆς βροχῆς, φαινόμενο ποὺ τὸ βλέπουμε συχνὰ σὲ μερικὲς συνοικίες τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου καὶ τῶν οἰκημάτων μὲ τὶς φραγμένες θύρες εἶναι μεγάλη, περὶ τὰ δύο μέτρα γιὰ διάστημα μόλις 15 μέτρων. Ἦταν λοιπὸν ἡ παλαιότερη αὕτῃ ὁδὸς ἔντονα κατωφερῆς, δηλαδὴ ἡ

πλαγιά τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου. Τῇ μορφῇ αὐτῇ τοῦ ἐδάφους τὴν βλέπουμε καθαρά στὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Τὰ βορείως καὶ δυτικῶς αὐτῆς κτίσματα εἶναι κατασκευασμένα ἐπάνω σὲ τεχνητὰ ἄνδρα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ φαντασθοῦμε τοὺς δρομίσκους τοῦ φρουρίου, μερικοὺς τουλάχιστον, σκιασμένους καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας.

Τὸ παλαιότερο αὐτὸ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ φρουρίου ἔφθανε ἕως τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ σὲ βαθύτερα στρώματα τοῦ χώρου Ι' παλαιότερα κτίσματα. Ὁ χώρος αὐτὸς ἀπέχει μόλις ὀκτὼ μέτρα ἀπὸ τὸ τεῖχος. Φαίνεται ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε τὸ νότιο καὶ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου ὑπῆρχε ἤδη ὁ οἰκισμὸς τῆς ΝΑ συνοικίας ὁ ὁποῖος βρέθηκε ξαφνικὰ ἐγκλωδισμένος καθὼς τὸ τεῖχος ὑψώθηκε πολὺ πάνω ἀπὸ τὰ οἰκήματα. Σχηματίστηκε λεκάνη γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐγκαταλειφθοῦν τὰ κτίρια, νὰ ἐπιχωθεῖ ἡ περιοχὴ καὶ ἐπάνω στὴν ἐπίχωση νὰ ξανακτιστοῦν νέα κτίρια τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦσαν ἀπαλλαγμένα ἐντελῶς ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς πλημμύρας ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς πολλὲς φραγμένες θύρες τους.

Ἐνας ἀγωγὸς ἐκροῆς τῶν νερῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει στὸ ΝΑ τεῖχος, στὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ σκληροῦ βράχου. Ἡ ἐκροὴ αὐτὴ βρίσκεται χαμηλότερα τοῦ δαπέδου τῆς νότιας πύλης. Δὲν ἦταν ὅμως ἀρκετὸς γιὰ τὰ νερά τῆς περιοχῆς ἢ βρισκόταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔδαφός της.

Στὴν περιοχὴ ποὺ περιγράφεται, ἀκριβῶς ἀνατολικά τῶν χώρων ΚΓ' καὶ ΚΔ', ὑπάρχει στὸ τεῖχος, ὑψηλά, σὲ ἀπόσταση 23 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ πύργου D λίθινη ἐκροὴ κατασκευασμένη ταυτόχρονα μὲ τὸ τεῖχος. Σὲ ἀπόσταση 5 μ. βορειότερα ὑπάρχει δεύτερη ὁμοία. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο καὶ τῆς χαμηλότερα εὐρισκομένης ἐκροῆς τοῦ ΝΑ τείχους φανερώνει ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε τὸ τεῖχος ὑπῆρχε ἤδη τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ στὸν ΝΑ μυχὸ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου τὸ ὁποῖο ὑπέφερε ἀπὸ πλημμύρες. Καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς πλημμύριζαν τὰ σπίτια ἀπὸ τὰ νερά τῶν βροχῶν, μάλιστα στίς ὑψηλότερες, ἀνατολικῶς τοῦ θεάτρου ὅπου θὰ ἰδοῦμε φραγμένες θύρες. Αἰτία ἐγκατάλειψης κτιρίων καὶ χώρων ὑπῆρξαν τὰ νερά καὶ ἡ λάσπη. Τοῦτο τὸ βλέπουμε στὸ συνέδριο, στὸ στρατηγεῖο, στὸ πυλῶριο καὶ στὰ λουτρά. Ἄλυτο ἦταν λοιπὸν τὸ πρόβλημα γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου, πρόβλημα ποὺ δημιουργήθηκε κυρίως ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησις τοῦ τείχους, τὴν κακὴ διάταξιν τῶν οἰκημάτων καὶ τὴν ἔλλειψιν δρόμων στοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαν νὰ κυλοῦν ἐλεύθερα τὰ νερά. Τώρα δὲν δημιουργοῦνται πλημμύρες

στὸ φρούριο, γιατί τὰ νερά συκρατοῦνται ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τῇ φυτεΐα ἐνῶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὰ οἰκήματα ἦσαν σκεπασμένα καὶ ἀπὸ τίς στέγες κυλοῦσαν τὰ νερά ἄφθονα στὶς αὐλές ἢ στοὺς δρόμους. Ἔτσι σχηματίζονταν μικρὰ ἀλλὰ ὀρμητικὰ ποταμάκια τὰ ὁποῖα κατέληγαν μέσα στὰ σπίτια.

Σήμερα μόνο τὰ νερά τῶν δρόμων τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης σὲ μικρή, σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ποσότητα κυλοῦν ἐλεύθερα καὶ χύνονται ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο. Στὰ λοιπὰ μέρη τοῦ φρουρίου συκρατοῦνται ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τῇ φυτεΐα.

Ἡ ἀρίθμηση τῶν οἰκημάτων

Ὅταν πρὶν ἀπὸ χρόνια ἀριθμήθηκαν τὰ οἰκήματα κατὰ τὸ ἀλφαθητικὸ σύστημα, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς μελέτης τους, ἡ ἀρίθμηση ἄρχισε ἀπὸ τὸν πίσω τοῦ πύργου C χῶρο καὶ συνεχίστηκε κατὰ τὴ βουστροφηδὸν τάξη. Τοῦτο εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία οἰκήματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συγκροτήματα φέρουν ἀρίθμηση ἢ ὁποία δὲν εἶναι συνεχῆς, γιατί τότε, λόγω τῆς ἀτελοῦς ἀνασκαφῆς δὲν ἦταν φανερὴ ἡ μεταξὺ τῶν χώρων σχέση.

Ἡ ΝΑ συνοικία κατὰ χῶρο

Ἡ ΝΑ συνοικία βρίσκεται ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης καὶ ἀρχίζει μὲ τὸν χῶρο Α πού βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸν πύργο C. Ἀπὸ τοὺς χώρους, οἱ Α' - Σ' καλύπτονται ἀπὸ τίς λιθοπλίνθους τοῦ γκρεμισμένου τείχους τοῦ φρουρίου οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετακινηθοῦν, γιατί δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ νὰ ἀποτεθοῦν.

Χῶρος Α'

Οἰκοδομήθηκε σὲ προχωρημένη περίοδο τοῦ βίου τοῦ φρουρίου. Ὅπως σαφῶς φαίνεται στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ὁ θόρεια συνεχόμενος χῶρος ΙΔ' ἔχει τὴ ΝΔ γωνία του ἡμικυκλική, σημάδι ὅτι ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ τὸ νότιο τεῖχος ὑπῆρχε ὁδὸς στὴν ὁποία κυκλοφοροῦσαν ἄνθρωποι καὶ ὑποζύγια. Τὸ στρογγύλεμα τῆς γωνίας γινόταν γιὰ νὰ εἶναι ἀνετότερη ἢ κυκλοφορία. Ἡ ἴδια διαμόρφωση παρατηρεῖται καὶ στὶς δύο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης γωνίες

τοῦ ἀπέναντι ἀκριβῶς οἰκήματος. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ εἶναι συνηθέστατη καὶ στοὺς παλαιούς οἰκισμούς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος. Ὁ χώρος Α' λοιπὸν διαμορφώθηκε μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς νότιας πύλης καὶ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἀκούμπησε στὴν καμπύλη γωνία. Ἐὰν ὁ χώρος μεταξὺ τείχους καὶ οἰκισμοῦ δὲν ἦταν πλέον χρήσιμος στὴν ἄμυνα, ἔνδειξε ὅτι ἡ κατασκευὴ του χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅταν τὸ φρούριο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τὴ φρουρά του. Θραύσματα ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ αὐτὸν κόλλησαν μὲ ἄλλα ποὺ εἶχαν ἀποτεθεῖ, ὡς ἄχρηστα, στὴν ἀρχὴ τοῦ δρόμου, μέσα ἀπὸ τὴ φραγμένη πύλη.

Εἴσοδος στὴ ΝΑ συνοικία

Ἡ πρώτη, τοπογραφικῶς, εἴσοδος βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ, σὲ ἀπόσταση 10 μ. ἀπὸ τὴν πύλη. Φέρει κατῶφλι πλ. 1.57 μ. φθαρμένο ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἐπὶ ἐκατονταετίες πρὸ τοῦ ὁποίου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, ὑπάρχει πεζοδρόμιο μῆκ. 1.60 μ. βάθ. 0.83 καὶ ὕψ. 0.12 γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἴσοδος τῶν νερῶν τῆς βροχῆς. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ παραστάδα τῆς θύρας βρίσκεται στὴ θέση της βάση τετράγωνου Ἑρμοῦ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ἐνὸς μέτρου περίπου βορειότερα βρέθηκε τὸ κάτω μέρος τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης (Ὁ Δῆμος II 74) ἡ ὁποία ἀρμόζει στὴ βάση. Τῆς στήλης σώζεται καὶ τὸ κεφάλι (Ὁ Δῆμος I εἰκ. 230), τὸ ὁποῖο βρέθηκε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, κοντὰ στὸ κατῶφλι. Στὸν τοίχο τοῦ οἰκήματος, πλάι στὴ βάση τοῦ Ἑρμοῦ εἶναι χαραγμένη ἀρχὴ ὅρου (Ὁ Δῆμος II 191), τοῦ 4ου αἰ.

Φρέαρ ΙΓ'

Τὸ ἀνάμεσα σὲ ἀσαφὴ ἐρείπια φρέαρ σχήματος, ὅσο ἐξακριβώθηκε, κυλινδρικοῦ, σκαμμένου σὲ κροκαλοπαγὲς ἔδαφος καὶ χωρὶς ἐσωτερικὸ κονίαμα, δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ, γιὰ τὰ τοιχώματά του εἶναι σαθρά καὶ ὁ γύρω χώρος γεμάτος λιθοπλίνθους τοῦ τείχους. Βρέθηκε μισογεμάτο μὲ ἀργές πέτρες καὶ λιθοπλίνθους τοῦ τείχους καὶ στὸ ἀνώτερο στρώμα τοῦ ὑπῆρχαν σκελετοὶ καὶ λείψανα χελωνῶν, κατσίκιων καὶ λαγῶν. Τὸ στόμιο εἶναι κτισμένο μὲ ἀργούς λίθους καὶ τὸ σχῆμα του εἶναι ἀκανόνιστο, μερικῶς κυκλικὸ καὶ μερικῶς ὀρθογώνιο· ἡ διάμετρός του εἶναι ± 0.85 μ. ἡ ἔρευνά του ἔφθασε

σὲ βάθος 4 μ. ὅπου ἡ διάμετρός του εἶναι 1.60 μ. Μέσα σὲ αὐτὸ βρέθηκαν θραύσματα μαρμαρίνων λεκανῶν καὶ μυλολίθων.

Χῶρος Θ'

Κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνα εἶχαν βρεθεῖ θραύσματα πλακῶν πεντελικοῦ μαρμάρου ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ὀρθομαρμάρωση, βαθρίδιο μαρμάρينو θραυσμένο καὶ ἐλλιπές (1189), σταθμίο μαρμάρينو 0.175×0.085 ὕψ. 0.045 μ. μὲ δύο μαστοειδεῖς ἐξάρσεις καὶ τοξοειδῆ συμφυὴ λαβή (1165). Βρέθηκαν ἀκόμη κιονίσκος, θραύσματα λιθίνων λεκανῶν, εὖρημα συνηθέστατο στὴν περιοχὴ, τὸ ἄνω μέρος πεσσόσχημης βάσης καθὼς καὶ μικρότατο λίθινο ἀντικείμενο ὡς ἐπίκρανο παραστάδος. Μέσα στὶς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς στέγης καὶ τμήματα κονιάματος μὲ τὸ ὁποῖο προστάτευαν οἱ ἀρχαῖοι τοὺς ἀπὸ ὤμες πλίθες τοίχους. Βρέθηκαν ἀκόμη θραύσματα πλακὸς ἀπὸ φαιοπράσινο μάρμαρο τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν. Ἔχουν ὕψ. 0.79, πλ. 0.525, πάχ. 0.02 (2083).

Χῶρος Ι'

Οἱ τοῖχοι τοῦ ἀνήκουν στὴν τελευταία περίοδο τοῦ φρουρίου. Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Χῶρο Θ' μὲ ἐνδιάμεση θέση. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ νεώτερου στρώματος, μαῦρα ἀφράτα χῶματα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς φυτείας, ἀποκαλύφθηκε ἀπίόσχημη δεξαμενὴ τῆς ὁποίας τὸ χεῖλος εἶναι κτισμένο μὲ πελεκημένους λίθους. Γύρω τὸ ἔδαφος εἶναι στρωμένο μὲ λίθους. Πάνω στὸ στόμιο εἶχε βρεθεῖ ἡ ἐπιτύμβια στήλη μὲ τὸ δημοτικὸ Ὅτρυνεὺς μόνο, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (Ὁ Δῆμος II 356). Προφανῶς χρησίμευε ὡς κάλυμμα. Ἡ δεξαμενὴ γεμιζόταν μὲ ἀγωγὸ λίθινο, νότια τοῦ στομίου τῆς ὁποίας στὸν πυθμένα του φέρεται λακωνικὲς κεραμίδες. Δεύτερος ἀγωγός, πῆλινος ὀρθογώνιας τομῆς, σκεπασμένος μὲ ἀργές πλακοειδεῖς πέτρες καὶ θραύσματα κεραμίδων, ὑπάρχει καὶ βορείως τοῦ στομίου καὶ βαίνει κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου. Ἀνήκει λοιπὸν ἡ δεξαμενὴ σὲ κτίσμα τῆς παλαιότερας περιόδου τῆς συνοικίας. Στὸν Χῶρο βρέθηκε κιονίσκος ντόπιου μαρμάρου ὕψ. 0.70 διαμ. ἄνω 0.29 κάτω 0.31 καὶ τὸ ἄνω μέρος ἀπλοῦ πεσσοειδοῦς βάθρου ὕψ. 0.25 πλ. 0.29 βάθ. 0.10 μὲ ὀρθογώνιο τόρμο στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἵδρυση

ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου. Στὴ νότια πλευρὰ ὁ χώρος εἶχε θύρα πλ. 0.84 ἢ ὁποία κλείστηκε μὲ τοῖχο.

Χῶρος ΙΣ'

Ἡ εἴσοδος εἶναι στὴ νότια πλευρά. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὅτι τοῦ χώρου βρέθηκε διαλυμένη σὲ μεγάλο πλῆθος κομματιῶν ἢ κεράμωση. Κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα βρέθηκαν μαῦρα χῶματα καὶ κάρβουνα. Φαίνεται ὅτι τὸ κτίριο καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά. Ἐπειδὴ δὲν βρέθηκε κανένα ἀκέραιο κεραμίδι, ὑποθέτω ὅτι ὅσα σώθηκαν τὰ ἀποκόμισαν οἱ ἰδιοκτῆτες.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν δύο πιθάρια στὴ θέση τους. Δὲν εἶχαν πυθμένα καὶ ἀκουμποῦσαν σὲ λακωνικούς στρωτῆρες. Τὸ δυτικὸ ἦταν ἐντελῶς διαλυμένο, χωρὶς περιεχόμενο, καὶ καλύφθηκε πάλι μὲ χῶμα. Τὸ ἀνατολικὸ περιεῖχε μικρὸ ἀγγεῖο καὶ σιδερένιο ἀντικείμενο.

Στὸ μέσο τοῦ χώρου βρέθηκε λάκκος 1.20×1.50 μ. βάθ. 0.60 μ., γεμάτος ὄστρακα, καρφιά, νομίσματα καὶ ἄμορφα μολύβια. Πάνω ἀπὸ τὸν λάκκο, στὸ δάπεδο, βρέθηκαν ἑπτὰ δισκοειδῆ πώματα ἀγγείων, τὰ τρία πήλινα τὰ λοιπὰ ἀπὸ σχιστόλιθο, τέσσερις μυλόπετρες, οἱ δύο ἀτρακτοειδεῖς, οἱ ἄλλες πλακοειδεῖς.

Ἐσωτερικὰ τοῦ δωματίου, στὸν νότιο τοῖχο, ἦταν κτισμένο τμήμα ὅρου (2230). Βρέθηκαν σὲ αὐτὸ δύο τριπτῆρες ὡς δάκτυλα κεκαμμένα, ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου (2169, 2169α).

Χῶρος ΙΖ'

Οἱ δύο χώροι ΙΖ' καὶ ΙΗ' κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ φρουρίου ἀποτελοῦσαν μία ἐνότητα. Τὸ μόνο ἀξιόλογο εὑρημα ἀνήκει στὴν πρώτη ἔρευνα τοῦ χώρου. Εἶναι ἡ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα Ὁ Δῆμος ΙΙ, 23 ἢ ὁποία ἀκουμισμένη σὲ πόδι περιρραντηρίου χρησίμευε ὡς τράπεζα. Ὁμοία περίπτωση θὰ ἰδοῦμε στὰ λουτρά καὶ στὸ στρατηγεῖο. Κατὰ τὴ νέα ἔρευνα βρέθηκε ἀκέραια πλάκα τραπέζης (2144).

Χῶρος ΙΗ'

Ἡ εἴσοδος εἶναι ἀπὸ Α μέσω τοῦ ΙΖ'. Ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις

4.80×5.35 μ. Στὸν δυτικὸ τοῖχο σώζεται λείψανο ἐστίας, μία πλάκα ὡς δάπεδο καὶ ἄλλη ὀρθία ἀριστερά. Στὴ ΒΔ γωνία βρέθηκε τμήμα πεσσοῦ ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν πήλινες πλάκες χωρὶς νὰ συνδέονται μὲ κονίαμα. Εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐκεῖ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ κάποια κατασκευή. Εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις χρήσης ψημένων πήλινων πλακῶν στὸ φρούριο, στὸ πυλῶριο, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου, στὰ λουτρά. Μεμονωμένες πλάκες ἢ τμήματά τους ἔχουν ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ σὲ λίγα σημεῖα. Οἱ Ραμνοῦσιοι ἕως τὸ τέλος μεταχειρίζονταν γιὰ τὶς κατασκευές τους κοινούς λίθους· ἀπέφευγαν μάλιστα νὰ μεταχειρίζονται ἐργασμένους λίθους, στῆλεις ἢ βάθρα. Αὐτά, κυρίως τὶς στῆλεις τὶς μεταχειρίζονταν εἴτε στοὺς τάφους ὡς καλύμματα ἢ πλευρές, ἢ τὶς πουλοῦσαν στοὺς Ὠρωπίους γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς πλάκες ποὺ χαρακτηρίσα ὡς πεσσοὶ βρέθηκε πλάκα ἀκέραια ἀπὸ σχιστόλιθο, 0.61×0.90 π.χ. 0.025 μ. Ἡ μία ὄψη της εἶναι ἐντελῶς λεία ἐνῶ ἡ δευτέρη φέρει γλυφές. Στὸ κέντρο φέρει κύκλο χαρακτὸ διαμ. 0.155, καὶ στὶς τρεῖς παρυφές, ἀκριβῶς στὸ μέσον τῆς καθεμιᾶς, φέρει ἀπὸ μία γλυφὴ ὀρθογώνια, ἐπιμήκη, κατὰ τὸν μακρὸ ἄξονα τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀνάγλυφη θέργα (τσιμπούκι). Ἡ ἐπιφάνεια φέρει πυκνὲς βελονιές (2144).

Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκε μαρμάρινος κύβος (2145) 0.16×0.10 ὕψ. 0.08. Στὴ μία μακρὰ πλευρὰ φέρει ἀναθύρωση. Βρέθηκαν ἀκόμη τέσσερα χαλίκια ἀποστρογγυλευμένα, ὡς τριπτῆρες (2146). Ἀπὸ τὰ παλαιότερα εὐρήματα μνημονεύω: 1) τὸ βάθρο λαμπάδος Ὁ Δῆμος II, 144, 2) ἄλλο βαθρίδιο λαμπάδος πιθανῶς, ἀνεπίγραφο, τὸ ὁποῖο σώζεται κατὰ τὸ μισό, ὕψ. 0.085 πλ. 0.17 βάθ. 0.034 (1180), 3) σφαῖρα λίθινη ἐλλειπῆς μὲ τόρμο (1177), 4) τμήμα σφαίρας λίθινης (1178), 5) σφαῖρα λίθινη μὲ μολυβδοχόηση καὶ χάραγμα ζώου (1179), 6) πόδι θρανίου γωνιακὸ τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ΠΑΕ 1991, 11 εἰκ. 5 κάτω, 7) θραύσματα ἀπὸ μυλόπετρες, 8) θραύσματα ἀπὸ λίθινες λεκάνες.

Χῶρος ΙΘ'

Εἶναι ὀρθογώνιος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.68-2.75×3.75-4.10 καὶ ἔχει φραγμένη θύρα πλ. 1.23 μ. στὴ δυτικὴ πλευρά. Ἔχει κτιστεῖ πάνω σὲ προγενέστερα κτίσματα, μάλιστα πάνω στὸν ἀρχαιότερο δρόμο, ὁ ὁποῖος ἔχει

κατεύθυνση περίπου ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης καὶ φαινομενικῶς τερματίζει κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο ΙΘ', νομίζω ὅμως ὅτι συνεχιζόταν ἔως τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος.

Ὁ ἀρχαιότερος δρόμος

Ὅρίζεται βόρεια καὶ νότια ἀπὸ δύο οἰκήματα τὰ ὁποῖα στοὺς ἐπὶ τοῦ δρόμου τοίχους ἔχουν ἀπὸ μία φραγμένη θύρα. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῶν πλημμυρῶν εἶναι παλαιό, ἀπὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ τοῖχοι τῶν οἰκημάτων σώζονται μέχρις ὕψους 1.10 μ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ δρόμου εἶναι 1.23 μ. Στὸ μέσον του, κάτω ἀπὸ τὸ οἶκημα ΙΘ', σώζεται πῆλινος ἀγωγός.

Χῶρος Κ'

Εἶναι στενὸς χῶρος, 1.14×1.40 μ., καὶ ἀποτελεῖ προέκταση τῶν χώρων ΛΑ' καὶ ΚΗ'. Κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνά του, τὸ 1993, εἶχαν βρεθεῖ λίγα θραυσμένα λακωνικὰ κεραμίδια, τῆς στέγης του προφανῶς, καὶ τὸ δάπεδο δύο κυκλικῶν κλιβάνων. Ὁ νότιος ἔχει ἔξωτ. διάμετρο 0.80 μ. καὶ ὁ βόρειος 0.90 μ. Χρησίμευαν στὸ ψήσιμο ψωμοῦ καὶ δὲν προορίζονταν γιὰ βιοτεχνικὴ χρῆση, πράγμα ποὺ ἀποκλείει τὸ μικρὸ τους μέγεθος καὶ ἡ κατασκευὴ τους. Κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο συνεχιζεται ὁ ἀρχαιότερος δρόμος γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος.

Χῶρος ΚΑ'

Δὲν ὑπάρχει φανερὴ εἴσοδος. Πιθανῶς ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὸν ὄροφο. Βρέθηκαν μικρὲς λιθόπλινθοι καὶ ἀρκετὲς ἀργὲς πέτρες, κόκκινο χῶμα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυση ὠμῶν πλίνθων καθὼς καὶ ἀρκετὰ θραυσμένα λακωνικὰ κεραμίδια στέγης. Στὸν χῶρο βρέθηκε ἄνω τμήμα στήλης μὲ ἀέτωμα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ πλήρως σθησμένη ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ μαρμάρου ὡς κατωφλιοῦ, θραῦσμα λίθινης λεκάνης, θραῦσμα γουδιοῦ ἀπὸ τραχείτη καὶ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ γένι ἐρμαϊκῆς στήλης πιθανῶς. Παλαιότερα εἶχε βρεθεῖ καὶ τὸ τμήμα ψηφίσματος Ὁ Δῆμος ΙΙ 52.

Χῶροι ΚΒ'-ΚΕ'

Ἀποτελοῦν ἐνότητα μεγαγενεστέρων κατασκευῶν. Στὸν ΚΔ' ὑπάρχει δεξαμενὴ, διαμ. στομίου 0.80 μ., κτισμένη ἐσωτερικὰ μὲ πελεκητοὺς ὀρθογώνιους λίθους καὶ τὸ ἀνώτερο μέρος εἶναι κτισμένο μὲ πωροπλίνθους καλῆς ποιότητος, ὅπως τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. Τὸ κτιστὸ τοίχωμα, στὶς ΝΑ, Δ καὶ ΒΔ πλευρὲς φθάνει μέχρι βάθους 2.70 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Στὴ ΒΑ πλευρὰ τὸ κτιστὸ τοίχωμα συνεχίζεται. Σὲ βάθος 2 μ. ἡ διάμετρος τῆς δεξαμενῆς γίνεται 1 μ. Ἡ ἔρευνα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συνεχιστεῖ. Τὸ ἀνώτερο τμῆμα ποὺ ἐρευνηθήκε ἀπέδωσε ἀργοὺς λίθους μὲ μικρὲς λιθοπλίνθους καὶ σὲ βάθος 1.40 μ. θραῦσμα λίθινου γουδιοῦ.

Ὁ μικρότατος χῶρος ΚΒ' εἶναι λιθόστρωτος, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἐκεῖ γινόταν χρῆση νεροῦ. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ΚΓ' εἶναι κτιστὸ φρεάτιο τῆς ἐκροῆς τοῦ τείχους. Στούς χώρους βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα λιθίνων λεκανῶν καὶ μυλολίθων. Ἰσως οἱ χῶροι χρησίμευαν κατὰ τὴν ἐποχὴ ὑπαρξῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς στὸ φρούριο, γιὰ τὴν παρασκευὴ ψωμοῦ.

Χῶροι ΚΖ-ΚΘ''

Ὁ ἀνατολικῶς τοῦ κτιρίου Λ' χῶρος ΚΘ' εἰκονίζεται στὸ πρῶτο σχέδιο τῆς ΝΑ συνοικίας (ΠΑΕ 1991, 2) ὡς πλατεία, ἐνοποιημένος μὲ τὸν ΚΗ'. Κατὰ τὴ νέα ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ χῶρος περιορίζεται ἀπὸ Νότο μὲ τοῖχο καὶ ὅτι χωρίζεται ἀπὸ τὸν συνεχόμενον πρὸς Α' χῶρο ΚΖ' μὲ κατώφλι (;) πλ. 0.90 μ. Ὁ ΚΖ' ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ τὸν προθάλαμο ἄλλου χώρου, τοῦ ΚΣ' ὁ ὁποῖος εἶναι προσιτὸς μὲ ἄνοιγμα θύρας πλ. 1 μ.

Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν χώρων ΚΘ' καὶ ΚΖ' ὑπάρχει λίθινος ἀγωγός, ὁμβρίων πιθανῶς, ὁ ὁποῖος διακόπτεται σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ ΚΔ'. Φαίνεται ὅτι τροφοδοτοῦσε τὴ δεξαμενὴ καὶ τὸ νερὸ ποὺ περίσσευε χυνόταν ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος διὰ τῆς ἐκροῆς ποὺ μνημονεύτηκε.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου ΚΘ' βρέθηκε στὴ θέση του, μεγάλο ἀκέραιο γουδι ἀπὸ τραχείτη τῆς Μήλου, ὕψ. 0.60 μ. ἄνω διαμ. 0.58-0.75 μ. καὶ βάθους 0.40 μ. Ἐφθάναν λοιπὸν στὸ φρούριο ἀπὸ τὴ Μῆλο ὅχι μόνο οἱ μυλόπετρες ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερα σκεύη τὰ ὁποῖαμποροῦσαν νὰ κατασκευασθοῦν ἐπὶ τόπου ἀπὸ μάρμαρο, ὅπως ἔχω διαπιστώσει. Ἦταν τὸ μηλιακὸ γουδι

καλύτερης ποιότητας καὶ φθηνότερο ἀπὸ τὰ ντόπια γουδιὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ μερικά;

Στὸν χώρο ΚΘ' εἰσβάλλει ἀπὸ Β τοῖχος ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ παλαιότερου χώρου ΜΔ'. Πίσω ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Ἑρμοῦ, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ Λ', βρέθηκε τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ ἄβακος τῆς βάσης λαμπάδων 1383 ἀναθήματος τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Εὐδούλου Πολυμνήστου Λαμπτρέως. Ἡ βάση εἶχε βρεθεῖ στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ Ἑρμοῦ κεῖται ἄλλη βάση σχήματος κολούρου κώνου (ἄνω διάμ. 0.37, κάτω διάμ. 0.46, ὕψ. κώνου 0.23) μὲ τόρμο ἄνω κυκλικὸ διαμ. 0.20 μ. Πιθανῶς ἦταν βάση ὄρου. Ὅμοιες ἀνεπίγραφες βάσεις ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ φρουρίου, πάντοτε σὲ δεύτερη χρήση.

Χῶρος Λ'

Κατὰ τὴν παλαιότερη ἀνασκαφὴ εἶχαν βρεθεῖ στὴν ἐπίχυσή του λιθόπλινθοι καὶ λακωνικά κεραμίδια στέγης σὲ θραύσματα, πολλὰ θραύσματα χρηστικῶν καὶ μαγειρικῶν σκευῶν, ὅστὰ ζῶων, καρφιά καὶ σκορπισμένα σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκτασή του μολυβένια ἀλιευτικὰ βάρη. Ὑποθέτω ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀπλωμένο δίχτυ τὸ ὁποῖο ἀφέθηκε ἐκεῖ ξεχασμένο καὶ σάπισε· ἡ ἀνώτερη ἐπίχυση ἀπὸ ἀμμώδη χώματα ὀφείλεται στὰ νερὰ ὀρμητικῶν βροχῶν, μετὰ τὸ γκρέμισμα τοῦ οἰκήματος.

Στὴ ΒΑ γωνία ὑπάρχει δεξαμενὴ μὲ κυκλικὸ στόμιο διαμ. 0.55 μ. κτισμένο μὲ πέτρες καὶ κονίαμα ἐσωτερικά. Δὲν ἐρευνήθηκε διότι τὸ στόμιο εἶναι μικρὸ καὶ ἡ ἔρευνα ἐμποδίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου οἱ ὁποῖοι πατοῦν στὴ δεξαμενὴ. Πλάι στὴ δεξαμενὴ ὑπάρχει στὸ δάπεδο μικρὴ κατασκευὴ, εἶδος ὀρθογώνιας λεκάνης 0.55×0.65 μ. ἀπὸ μικρὰ κεραμίδια καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα, μὲ πέτρες χτισμένες γύρω γύρω. Ὁ νεροχύτης αὐτὸς ἀποτελοῦσε μέρος τῆς δεξαμενῆς. Ὅπως εἶναι φανερό, ὁ νότιος καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι νεώτεροι τῶν ἄλλων. Ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερου κτιρίου στὴν ἴδια θέση φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τοίχων πού τὸ διασχίζουν.

Στὴ δεξιὰ (βόρεια) παραστάδα τοῦ κτιρίου βρέθηκε κτισμένη βάση μορφῆς κιλλίβαντος ἢ ὁποία ἔφερε τετράγωνο Ἑρμῆ. Εἶναι ἐλλειπτῆς ἔμπρὸς ὅπου θὰ

ἦταν χαραγμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, ἔχει ὕψ. 0.095, πλ. 0.25-0.28, μῆκ. σωζόμ. 0.34 καὶ ὁ τόρμος στὴν ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι 0.09×0.125 μ., βάθ. 0.04 μ. (2152). Πίσω ἡ βάση εἶναι ἀκατέργαστη γιὰ ἐντοίχιση. Ὅμοιας περίπου μορφῆς εἶναι ἡ βάση λαμπάδος Ὁ Δῆμος II, 144. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς παλαιότερης ἀνασκαφῆς μνημονεύω κιόνιο ἐργασμένο μὲ βελόνι ὕψ. 0.56 διαμ. 0.20-0.28 μ., πλακίδιο 0.18×0.19 , πάχ. 0.13 μὲ κυκλικὸ τόρμο διαμ. 0.07 βάθ. 0.012 καὶ θραῦσμα γωνιακὸ μαρμάρινου σηκώματος (1056). Θραῦσμα του, τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε, βρέθηκε ἐνεκτισμένο στὴ βάση τοῦ τετραγώνου ὑστεροαρχαϊκοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ ἰδρυμένου στὸν πρόδρομο τοῦ ναῖσκου τοῦ θεοῦ, δυτικῶς καὶ σὲ ἀπόσταση 7 μ.

Χῶροι ΛΒ-ΛΓ΄

Ἀποτελοῦν ἀρκετὰ μεγάλη πλατεία, 6×7 μ. περίπου, ἢ μάλλον ἐλεύθερο χῶρο, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης. Στὴν ἔκταση ΛΒ΄ βρέθηκε, ὡς ἐπίχωση τοῦ νεώτερου τάφου στὴ ΝΑ γωνία (ΠΑΕ 1996, 18-19), βάση στήλης (2119) ἡ ὁποία ἀνήκει σὲ στήλη μὲ ψήφισμα τῶν Τετραπολέων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. παρακάτω), τὸ ὁποῖο βρέθηκε σὲ δεύτερη χρῆση σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ ΒΑ. Στὸν χῶρο ΛΒ΄ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τετράγωνης ὑστεροαρχαϊκῆς στήλης τοῦ ναῖσκου ΛΘ΄-Μ΄. Στὸν χῶρο ΛΓ΄ βρέθηκε τὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα τῆς στήλης τῶν ἐραnistῶν Ὁ Δῆμος II 203.

Χῶροι ΛΕ΄-ΛΣ΄

Ἀρχικὰ ἀποτελοῦσαν ἓναν χῶρο. Σὲ μεταγενέστερους χρόνους κατασκευάστηκε πάνω στὸ χῶμα, χωρὶς θεμέλιο, τοῖχος μὲ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε ὁ σφηνοειδὴς χῶρος ΛΣ΄ μεγίστου πλ. 0.75 μ. καὶ μήκους 3.45 μ. Τὸ κατώφλι του πλ. 0.95 μ. εἶναι ὑπερυψωμένο, πιθανῶς ἀπὸ τὸν φόβο τῶν πλημμυρῶν. Οἱ δύο χῶροι ἀνήκουν στὰ νεώτερα κτίρια ποὺ κτίστηκαν μετὰ τὴν ἀχρήστευση τοῦ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο τμήματος τῆς ΝΑ συνοικίας. Στὸν χῶρο ΛΕ΄ βρέθηκε μαρμάρινος κύβος (σταθμίο;) ὕψ. 0.075 πλ. 0.17-0.185 βάθ. 0.095 (2147).

Ὁδὸς ΔΖ'

Ἀποτελεῖ τὴ δυτικὴ ἀρχὴ τῆς παλαιότερης κατωφεροῦς, πρὸς τὰ ΝΑ, ὁδοῦ πλ. 1.22 μ. τῆς ὁποίας τὴ συνέχεια βρίσκουμε κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο ΙΗ' καὶ ΙΘ'. Τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἀποτελεῖ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ συγχρόνου τῆς κτιρίου ΛΗ'. Ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης ἦταν ἀνοιχτή, μετὰ 5 μ. ὁμως συναντᾶμε κατώφλι ἀπὸ σχιστόλιθο ποὺ ἔφερε θυρόφυλλο τὸ ὁποῖο ἀνοίγε πρὸς τὰ δυτικά, ἄρα ἀσφαλιζόταν ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν δρόμο πλευρὰ καὶ ὄχι ἀπὸ μέσα. Ἐὰν λοιπὸν ἡ τοποθέτηση τοῦ κατωφλιοῦ δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ἔφερε θυρόφυλλο, τότε πρέπει ἴσως νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ χωρίο τοῦ Αἰνείου (Πολιορκητικά Χ,10) ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἀφοῦ μνημονεύσει τὰ μέτρα ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνουν οἱ ἄρχοντες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀσφάλεια μιᾶς τειχισμένης πόλεως, προσθέτει: Τὰς δὲ νύκτας ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τὰ πανδοκεῖα ἔξωθεν κλείεσθαι.

Χῶρος ΛΗ'

Ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.65×3.35 μ. καὶ ἡ θύρα τοῦ βρισκόταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ.

Ναῖσκος Ἑρμοῦ (ΛΘ'-Μ')

Ἔχει δημοσιευθεῖ ΠΑΕ 1991, 6 εἰκ. 3.

Χῶρος ΜΕ'

Ἀποτελεῖ μὲ τὸν χῶρο Ν' ἓνα συγκρότημα. Στὸν ΜΕ' εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα κιονίσκος μὲ συμφυῇ ὀρθογώνια βάση, ὕψ. 0.63 μ. (ὕψ. βάσης 0.31 μ., πλ. 0.43 μ.) ἄνω διαμ. 0.33 μ. Εἶναι ἐργασμένος μὲ τὸ βελόνι ἐνῶ ἡ βάση δὲν ἔχει ὑποστειῖ ἐπεξεργασία. Ἴσως χρησίμευε ὡς ὄρος. Στὸν ἴδιον χῶρο εἶχε βρεθεῖ τὸ ἡλιακὸ ρολόι 1011 (ΠΑΕ 1991, 61 ἀρ. 37 πίν. 166).

Ἡ εἴσοδος στὸν χῶρο γινόταν, ὑποθέτω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς Α πλευρᾶς. Τοῦτο βέβαια δημιουργεῖ ἀναγκαστικὴ σχέση καὶ συνάφεια μὲ τοὺς χώρους ΜΖ' καὶ ΜΘ' οἱ ὁποῖοι σχετίζονται, γιὰ λόγους θέσεως τῆς εἰσόδου

τους, μετὰ τὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἂν αποτελοῦσαν μέρος τους. Τὰ εὐρήματα τῆς νεώτερης ἔρευνας δὲν εἶναι σημαντικά:

1. Δύο διπλωμένα φύλλα μολυβιοῦ μήκ. 0.060 μ. καὶ 0.071 μ.
2. Τμήμα μολύβδινου δακτυλιόσχημου ἀντικειμένου.
3. Κωνοειδὲς μολύβδινο θάρος ὕψ. 0.042 μ. μετὰ κοίλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια.
4. Ἐννέα θραύσματα μολύβδινων συνδέσμων ἀγγείων.
5. Χάλκινο κύμβαλο μορφῆς δισκόμορφης στρογγυλῆς ἀσπιδίσκης μετὰ ὀρθογώνια ὀπὴ στὸ κέντρο (διαστ. 0.008×0.006 μ.) (πίν. 1α). Μεταξὺ κέντρου καὶ περιφέρειας κύκλου τρεῖς ἀνισοῦψεῖς ὁμόκεντροι δακτύλιοι, ποὺ δημιουργοῦν τέσσερα κλιμακωτὰ ἐπίπεδα. Διάμ. 0.113 μ. πάχος περίπου 0.001 μ.
6. Ὅμοιο μετὰ τὸ προηγούμενο κύμβαλο μετὰ κυκλικὴ ὀπὴ στὸ κέντρο του (διαμ. 0.014 μ.). Διάμ. 0.062 μ. πάχ. περίπου 0.001 μ. (πίν. 1α).
7. Ζάρι ($0.012 \times 0.011 \times 0.008$ μ.) ἀπὸ ὀστοῦν. Οἱ ἀριθμοὶ δηλώνονται μετὰ μικροὺς ἐγχάρακτους κύκλους διαμ. 0.002 μ. καὶ στιγμὴ στὸ κέντρο τους.

Χῶρος Ν'

Εἶναι στενός, 1.60×4.60 μ., προσιτὸς ἀπὸ τὸν χῶρο ΜΕ', θύρα στὸν νότιο τοῖχο, φραγμένη, γιὰ τὴν ἀποφυγὴ πλημμύρας. Ἐγκάρσιο τοιχάριο πάχ. 0.30 μ. στὸ μέσον του, ποὺ ἀφήνει χῶρο γιὰ τὴ διόδον ἑνὸς ἀτόμου, χρησίμευε ὡς πρόχειρο χώρισμα, γιὰ νὰ κρατεῖ τοὺς ἐπισκέπτες στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ χώρου. Κατὰ τὴν ἔρευνά του βρέθηκαν 22 νομίσματα, δύο λυχνάρια τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἓνα πινάκιο τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

Τὸ μικρῶν διαστάσεων οἶκημα, τὸ δυσπρόσιτο, καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ εὐρήματα, μετὰ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι χρησίμευε ὡς χῶρος τραπεζιτικῶν ἐργασιῶν. Κατὰ τὴν παλαιότερη ἔρευνα πρὸ τοῦ χώρου Λ' εἶχε βρεθεῖ ἡ στήλη 1010 μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ Λυσιστράτο[u] | Λυσιμάχου (Ὁ Δῆμος II 196). Ὁ χῶρος Ν' ἀπέχει ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Λ' μόλις 9 μ. Ἡ στήλη τοῦ Λυσιστράτου, ὡς ἐκ τῆς μορφῆς της, ἦταν ἐπαγγελματικὴ πινακίδα. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι ὁ στενὸς χῶρος Ν' ἦταν ἡ τράπεζα τοῦ Λυσιστράτου Λυσιμάχου, ἐγγονοῦ τοῦ Διογέ-
τονος Καλλίου (Ὁ Δῆμος II, 243, 244· πρβ. 197, 198).

Χῶρος ΝΒ'

Εἶναι στενὸς διάδρομος, μετὰ εἴσοδον ἀπὸ τὸν δρόμον τῆς νότιας πύλης,

μήκους 7.40 μ., καὶ πλάτους 1.50 μ., μετὸν ὁποῖο ἦσαν προσιτὰ τὰ γύρω του οἰκοδομήματα. Τὸ δάπεδό του βρίσκεται χαμηλότερα τοῦ δρόμου, πράγμα ποὺ θεραπευόταν μετὰ μερικὰ σκαλιὰ. Κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα βρέθηκε ἐνεκτισμένη ἡ στήλη 1401 ἡ ὁποία ἔφερε χαραγμένο ψήφισμα· τὰ γράμματα εἶναι σθησμένα ἀπὸ πατήματα. Ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τῆς σκάλας ἀρχίζει ἀγωγὸς σκεπασμένος μετὰ κεραμίδια καὶ λίθινες πλάκες ὁ ὁποῖος διασχίζει τὸν διάδρομο διαγωνίως, περνάει κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου ΝΔ', ἐνώνεται μετὸν πῆλινο ἀγωγὸ τοῦ compluvium καὶ συνεχίζει μέχρι τῆς αὐλῆς ΝΕ'. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου κτίστηκε γιὰ νὰ ἐμποδίζει τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ χύνονται στὸν ὥρο ΝΑ'.

Χῶρος ΜΑ'

Εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὸν ὥρο ΜΒ' μετὰ θύρα πλ. 0.82 μ. Ἔχει πλ. 3.10 μ. καὶ μήκος 5.90 μ. Στὸν βόρειο τοῖχο του εἶναι κτισμένοι σπόνδυλος-βάση ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο, ὕψους 0.50 μ. διαμ. 0.75 μ. μετὰ τόρμο 0.13×0.18 μ., βάθους 0.12 μ. Εἶναι φυσικὰ ἀρράβδωτος καὶ πιθανῶς χρησίμευε ὡς βάση τετράγωνου Ἑρμοῦ. Στὸν ὥρο βρέθηκε λίθινο σταθμῖο 0.18×0.19 μ. ὕψ. 0.105 μ. λεῖο καὶ στρογγυλεμένο ἀπὸ μακρὰ χρήση (2123). Στὴ μία στενὴ πλευρὰ φέρει τὸ χάραγμα T^x|||| ὕψ. 0.02 μ.

Στὶς μεταγενέστερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκε προϊστορικὸ εἰδῶλιο, τὸ κάτω μισὸ ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο κακότεχνου εἰδωλίου Ἰσιδος καὶ Ἀρποκράτους (πίν. 16) καὶ δύο θραύσματα πῆλινων κεραμίδων-ὀπαιῶν. Τὸ εἰδῶλιο τῆς Ἰσιδος (2170) ἔχει ὕψ. 0.115, πλ. 0.11 πᾶχ. 0.04. Ἡ συμφυῆς βάση του ἔχει ὕψ. 0.03. Ἡ μορφή τοῦ συμπλέγματος εἶναι σανιδοειδής· σώζεται πλήρως ὁ γυμνὸς Ἀρποκράτης δεξιὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἰσιδα τὸ ἀπὸ τῶν ἰσχύων καὶ κάτω μέρος. Οἱ πτυχὲς πίσω δηλώνονται μετὰ χαράγματα. Τὰ λοιπὰ εὐρήματα εἶναι ἀσήμαντα, θραύσματα χαλκίων ἐλασμάτων, θραύσματα χαλκίων καρφιῶν, μικρὰ μολύβδινα ἐλάσματα, ἓνα κουτάλι ἀπὸ ὀστοῦν χωρὶς λαβή, τμήματα δύο περονῶν ἀπὸ ὀστοῦν καὶ δύο μικροὶ ἀστράγαλοι. Ὅλα βρέθηκαν κάτω ἀπὸ στρώμα θραυσμένων κεραμίδων ποὺ δηλώνουν ὅτι ὁ ὥρος ἦταν στεγασμένος.

Παλαιότερα, τὸ 1991, εἶχε βρεθεῖ στὸν ὥρο θραῦσμα ψήφισματος (Ὁ Δῆμος II 62), θραύσματα μυολίθων, τμήμα ἀρραβδώτου κίονος καὶ πλήρης

λεκάνη ληνοῦ ὕψ. 0.12 μ., ἔξωτ. διαμ. 0.61 μ. ἐσωτ. 0.52 μ. βάθ. 0.035 μ. με ἐκροή πού ἐξέχει.

Χῶρος MB'

Ἡ τελευταία εἴσοδος τοῦ βρίσκεται στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ, πού ἀποτελεῖ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ διαδρόμου NB'. Ὁ χῶρος ἔχει διαστάσεις 3.90×6.05 μ. καὶ κατὰ μῆκος, στὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου, σώζονται τὰ λείψανα παλαιότερου τοίχου ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι τὸ χωρίζει σὲ δύο. Κατὰ τὴν παλαιότερη ἔρευνα τοῦ χώρου εἶχαν βρεθεῖ δύο πόδια περιρραντηρίων, τὸ ἓνα ἑλλιπές. Τώρα βρέθηκε ἐπὶ πλέον, πεσμένη ἐμπρὸς στὰ πόδια, σπασμένη πλάκα πράσινου μαρμάρου (2137), μήκους 1.57 μ., πλ. 0.35 μ. καὶ πάχ. 0.03 μ. Ἀρχικά ἴσως ἀποτελοῦσε μέρος ὀρθομαρμάρωσης κάποιας κατασκευῆς. Ἐδῶ χρησίμευε, τοποθετημένη πάνω στὰ πόδια τῶν περιρραντηρίων, ὡς τραπέζι, πράγμα πού γινόταν καὶ με στήλες.

Ἀπὸ τὰ πόδια τῶν περιρραντηρίων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐργασμένα ἀδρῶς, τὸ ἓνα εἶναι ἀκέραιο, ὕψ. 0.575 μ., κάτω διαμ. 0.38 μ., ἄνω 0.32 μ. με τόρμο 0.10×0.11 μ., βάθ. 0.05 μ., γιὰ τὴ στερέωση τῆς μαρμάρινης λεκάνης. Τὸ δεύτερο πόδι εἶναι ἑλλιπές ἄνω, ὕψ. 0.43 μ. κάτω διαμ. 0.37 μ.

Στὸν χῶρο βρέθηκε ἀκόμη μαρμάρινη πλάκα μήκους 1.07 μ., πλ. 0.36-0.40 μ., πάχ. 0.20 μ. με ἀρχὴ ἐπεξεργασίας στὰ πλάγια γιὰ νὰ μεταβληθεῖ σὲ στήλη, θραυσμένο πήλινο πῶμα κυψέλης, μολύβδινη κωνοειδῆς ἀγνύθα, μολύβδινα μικρὰ ἐλάσματα, λίγα ἑλλιπῆ σιδερένια καρφιά.

Τὸ σημαντικότερο εὑρημα ἦταν μικροσκοπικὸς δῖωτος ὀξυπύθμενος ἀμφορέας, τετράπλευρος, ὕψ. 0.051 μ., μέγιστης διάμ. στὸν ὦμο 0.205 μ. Μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση κοσμοῦνται καὶ οἱ τέσσερις πλευρὲς τοῦ ἀγγείου πλὴν τοῦ τριφυλλόσχῃμου χεῖλους, τῶν κυλινδρικῶν κάθετων λαβῶν καὶ τῆς ἐπίπεδης βάσης. Λαίμος: μία ὀριζόντια παράλληλη πρὸς τὸ χεῖλος γραμμὴ τὸν χωρίζει σὲ δύο τμήματα. Κάθε τμῆμα κοσμεῖται με τρέχουσες σπεῖρες καὶ κυματοειδεῖς γραμμές. Τμῆμα μεταξὺ λαιμοῦ καὶ ὦμου: κυματοειδῆς ταινία περιτρέχει ὁλόκληρο τὸ τμῆμα. Ὦμος: τὸ ὄνομα τοῦ ἐργαστηριάρχῃ ἢ τοῦ ἐμπόρου ME|NON|OC|...]. Κοιλιά: Κάθετα διευθετημένος ἀνοικτὸς κισσός, ὀριζόντιος ἀνοικτὸς κισσός, τροχὸς καὶ Χ. Κάτω τμῆμα: 4 κατακόρυφοι ἄξονες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκφύονται ἀντιθετικὰ διατεταγμένα ἀκανθώδη φύλλα.

Ἄλλο μολύβδινο κυλινδρικό ἀγγεῖο φέρει μὲ ἀνάγλυφα γράμματα τὴν ἐπιγραφὴν ΘΕΟΔΟΤΟΥ.

Στὸν χώρο βρέθηκε καὶ μεγάλο χαλίκι μὲ χάραγμα (1167) δημοσιευμένο ἤδη (Ὁ Δῆμος II 400).

Ἀρχικὰ οἱ χώροι ΜΑ' καὶ ΜΒ' ἀποτελοῦσαν ἓναν χώρο 6×7.40 μ., μὲ εἴσοδο πλ. 1.70 μ. στὸν νότιο τοῖχο πού σώζεται φραγμένη καὶ ἀποτελεῖ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ προνάου Μ' τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἑρμοῦ ΛΘ'. Φαίνεται ὅτι ὅταν κτίστηκε, ἐκ τῶν ἐνόντων, ὁ ναῖσκος κλείστηκε ἢ θύρα τοῦ μεγάλου ἐνιαίου χώρου, ἀνοίχτηκε ἄλλη στὸν βόρειο τοῖχο καὶ ὁ χώρος χωρίστηκε σὲ δύο ἄνισους χώρους μὲ τοῖχο ἀπὸ Β πρὸς Ν, τοῦ ὁποῖου μάλιστα τὸ νότιο ἄκρο ἀκουμπᾷ στὸ φραγμένο παλαιότερο νότιο ἀνοιγμα.

Χώρος ΜΓ'

Ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ βορείως κειμένου ΝΑ'. Ὁ δεύτερος συνδέεται μὲ δύο θύρες, μὲ τὸ μεγάλο συγκρότημα τῶν λουτρῶν, δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅμως ὅτι ἀποτελοῦσαν, λειτουργικὰ, μέρος τους.

Ὁ χώρος ΜΓ' ἔχει μῆκος 6.80 μ. καὶ πλάτος, στὸ δυτικὸ ἄκρο 1.85 μ., στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο 3 μ. Ἐχει δύο ἀνοίγματα θυρῶν, στὸν βόρειο τοῖχο πλ. 0.85 μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ΝΑ', καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς πλ. 1.55 μ. τὸ ὁποῖο βρέθηκε φραγμένο μὲ τοῖχο, πιθανῶς γιὰ νὰ ἐμποδίζονται τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ κυλοῦν πρὸς τὸν χώρο ΚΘ'.

Στὸν δυτικὸ μυχὸ τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ μία πλάκα πού χρησίμευε ὡς θρανίον, βρέθηκε ὡς στήριγμά της βάση λαμπάδος (2139) σχήματος T, γιὰ νὰ ἐντοιχίζεται. Ἡ λαμπάδα ἀφιερώθηκε κατὰ τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Ἀριστόλα τὸ 161/0 π.Χ. σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης πού μνημονεύει ὅτι τὴ χρονιὰ ἐκεῖνη ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τοῦ φρουρίου νίκησε στὰ Πτολεμαῖα, στὴ λαμπαδηδρομία τῆς Ἀθήνας, ἓνας πάροικος Ὠρώπιος. Στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Τιμόθεος Τελεσίππου Χολαργεύς, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά. Ὁ πατέρας του Τελεσίππος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ παλιὰ ὡς πρόξενος Ὠρωποῦ (Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ 84) καὶ εἶχε διατελέσει στρατηγὸς τῆς παραλίας τὸ 218 π.Χ., δηλαδὴ 57 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν γιό (Ὁ Δῆμος II, 38, 39).

Τὸ 1991 εἶχε βρεθεῖ στὸν χῶρο ἀγαλμάτιο Κυβέλης (1008) ἀπὸ πεντε-
λικὸ μάρμαρο τοῦ ὁποῖου λείπει τὸ κεφάλι, μέρος τοῦ πεδίου καὶ τὰ δύο πρό-
σθετα χέρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεξι λείπει ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀπὸ
τὴν ἀρχὴ τοῦ βραχίονος. Στὰ ἀντίστοιχα σημεῖα ὑπάρχει ἀπὸ μία ὀπή γιὰ τὸ
μεταλλικὸ ἔμβολο μὲ τὸ ὁποῖο συνδεόταν τὸ ἀπὸ ἄλλο μάρμαρο χέρι. Ἡ θεὰ
εἰκονίζεται καθισμένη μὲ τὸ λιοντάρι ξαπλωμένο στὰ γόνατά της πρὸς τὰ
δεξιὰ. Τὸ τύμπανο λείπει. Ὑψ. 0.19 μ., πλ. 0.135 μ., βάθ. 0.13 μ.

Χῶρος ΝΑ'

Πιθανῶς ἀποτελοῦσε αὐλὴ ἢ ὁποία ἐπικοινωνοῦσε μὲ δύο θύρες στὸν
βόρειο τοῖχο μὲ τὰ λουτρά. Ἡ ἀνατολικὴ θύρα πλ. 1.45 μ. ὀδηγοῦσε σὲ λίθινη
σκάλα μὲ τὴν ὁποία κατέβαινε κανεὶς στὴν αὐλὴ ΝΕ' τῶν λουτρῶν. Ἡ θύρα
αὐτὴ ὅμως βρέθηκε φραγμένη καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ χῶρος ΝΑ' πλημμύ-
ριζε ἀπὸ τὶς βροχές. Ὅτι τοῦτο συνέβαινε φαίνεται καὶ ἀπὸ τρίτη θύρα στὴ
ΒΔ γωνία τοῦ χώρου ἢ ὁποία ἐπίσης βρέθηκε φραγμένη γιὰ νὰ μὴ κυλοῦν τὰ
νερὰ τοῦ διαδρόμου ΝΒ', πού περιέγραψα προηγουμένως, στὸν χῶρο ΝΑ'.
Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ΝΑ' κατασκευάστηκε πρόχειρη ἀψιδοειδὴς κατασκευὴ
ἀπὸ κοινούς λίθους στὸ βάθος τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἀπὸ
πλάκες καὶ ὄρθιους λίθους, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ περάσει κάτω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς
ἀνατολικῆς θύρας τοῦ βόρειου τοῖχου βαίνει μὲ κατεύθυνση ΔΑ ἐπὶ 7 μ. καὶ
ΝΒ· κατόπιν, καταλήγει σὲ πῆλινο ὀχετὸ πού ὀδηγοῦσε τὰ νερὰ ἔξω ἀπὸ τὸ
ἀνατολικὸ τεῖχος.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ΝΑ' εἶχε βρεθεῖ, τὸ 1991, στήλη
(Ὁ Δῆμος II, 27) μὲ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας
Ἀρχανδρο Καλλίππου Ἐλευσίνιο καθὼς καὶ τὸ θραῦσμα ψηφίσματος 1014 τὸ
ὁποῖο κόλλησε μὲ ἄλλο θραῦσμα (920) τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὴν
ἐπιφάνεια τοῦ φρουρίου.

Στὸν χῶρο βρέθηκαν ἀκόμη λίθινη σφαῖρα διαμ. 0.16 μ., ὄχι ἐντελῶς
σφαιρική καὶ μὲ ρήγματα ἢ ὁποία φέρει χαραγμένα τὰ γράμματα ΦΧΨ, ὕψ.
περίπου 0.018 μ. (2127) καὶ πλακίδιο λευκοῦ μαρμάρου μὲ μαῦρες φλεβώσεις,
ἐλλίπες, ἀπὸ κάτω λεῖο καὶ μὲ τὶς πλευρὲς λοξότμητες. Μῆκος 0.08 μ. πλ.
0.075 μ. πᾶχ. 0.01 μ. (2149).

ΛΟΥΤΡΑ

Χῶροι NB'-NΘ, Ε', ΕΑ', ΜΑ', ΜΒ''

Ὁ συμπληρωματικὸς καθαρισμὸς τῶν χώρων καὶ ἡ ἀνασκαφή τους, ὅπου ἦταν δυνατὴ, βοήθησε νὰ βρεθεῖ ἡ τελευταία χρῆση ὀρισμένων οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν συγκρότητα πού ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους καὶ καταλαμβάνουν ἔκταση 10×27 μ. Στὸ συγκρότημα πιθανῶς ἀνήκουν καὶ οἱ χῶροι ΜΑ', ΜΒ', ΜΓ' καὶ ΝΑ' γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε λόγος. Τὸ σύνολο τῶν οἰκημάτων χαρακτηρίζω ὡς λουτρά ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση θέρμανσης νεροῦ στὸν χῶρο ΝΓ', τὸ ἀπὸ πῆλινες πλάκες *compluvium* τοῦ χώρου ΝΔ', καὶ τοὺς ἀγωγούς εἰσαγωγῆς καὶ ἀποχέτευσης νεροῦ στὸν χῶρο ΝΔ', ΝΑ, καὶ αὐλὴ ΝΕ'. Τὸ συγκρότημα εἶναι κτισμένο σὲ δύο ἐπίπεδα· οἱ χῶροι ΝΓ', ΝΔ', Ε' καὶ ΕΑ' ὑψηλότερα, οἱ λοιποὶ χαμηλότερα, καὶ τοῦτο ἐξ αἰτίας τῆς κλίσης τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖο ἐπέβαλε τὴ βαθμιδωτὴ διάταξη τῶν οἰκοδομημάτων.

Ἡ εἴσοδος στὸ συγκρότημα ἦταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης. Ὁ ἐπισκέπτης κατέβαινε μερικὰ σκαλιὰ καὶ βρισκόταν στὸν στενὸ διάδρομο ΝΒ', ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη περιγραφεῖ. Ἡ εἴσοδος στὸ συγκρότημα γινόταν εἴτε ἀπὸ τὴ βόρεια θύρα τοῦ ΝΒ', εἴτε ἀπὸ τὴ δυτικὴ τοῦ ΝΑ'.

Χῶρος ΝΓ'

Ἦχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.60×6 μ. καὶ εἶναι προσιτὸ ἀπὸ τὸν χῶρο ΝΔ' μὲ θύρα πλ. 0.80 μ. Πλάι στὴ θύρα, νότια, σώζεται στὴ θέση τῆς ὀρθογώνια ἀκέραια μαρμάρινη λεκάνη (0.53×0.99 μ., ὕψ. 0.24 μ. καὶ βάθ. 0.18 μ.) ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω σὲ κοινούς λίθους· ἡ μεγάλη φθορὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς μαρτυρεῖ μακρότατη χρῆση. Δὲν ἦταν λουτήρας γιὰ τὸ σῶμα, μποροῦσε ὅμως κανεὶς νὰ λούσει τὸ κεφάλι του ἢ νὰ πλύνει τὰ ροῦχα του. Πλάι στὴ λεκάνη βρίσκονται στὴ θέση τους δύο ὄρθιοι λίθοι γιὰ τὴ δημιουργία ἐστίας καὶ ἀπέναντί τους, στὴ δυτικὴ πλευρά, ἄλλοι πέντε ὅμοιοι μὲ τοὺς ὁποίους σχηματίζονται τέσσερις συνεχόμενες ἐστίες.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1991 εἶχε βρεθεῖ στὸν χῶρο πόδι θρανίου (ΠΑΕ 1991, 9 εἰκ. 5) καὶ σταθμῖο μαρμάρينو (1096) κυβοειδὲς μὲ δύο μαστοὺς στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ λαβὴ ταινιοειδῆ, τοξωτὴ, πού τοὺς συνδέει, ὀλικοῦ ὕψους

0.102 μ., ὕψ. κύβου 0.056, πλ. 0.102 μ., μήκ. 0.17 μ., διαμ. μαστῶν 0.086 μ. (ΠΑΕ 1991, 9-10 πίν. 146).

Κατὰ τὴ νέα ἔρευνα βρέθηκε ἀκόμη μικρότατη κακότεχνη μαρμάρινη προτομὴ ὕψ. 0.125 μ. γενειοφόρου ἄντρα, μὲ ἔμβολο κάτω γιὰ τὴ στερέωση σὲ βάση (1387). Ἴσως χρησίμευε ὡς στολίδι τοῦ χώρου.

Χῶρος ΝΔ'

Τὸ συνεχόμενο πρὸς Α δωμάτιο ΝΔ', διαστάσεων 5.35×6.85 μ., φέρει περίπου στὸ κέντρο τοῦ impluvium 2.40×2.40 μ., ἀπὸ πήλινες πλάκες. Ὅταν κατασκευάστηκε θὰ ἀποτελεῖτο ἀπὸ 9 πλάκες 0.67×0.67 μ. οἱ ὁποῖες περιβάλλονταν ἀπὸ στενὴ ταινία πηλίνων πλίνθων πλ. 0.195. Ἡ ὅλη αὐτὴ κατασκευὴ εἶχε βρεθεῖ σχεδὸν διαλυμένη, κατορθώθηκε ὁμως νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ τὰ σκορπισμένα τεμάχια τῶν πλακῶν. Ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ impluvium πηλίνος ἀγωγὸς ὁ ὁποῖοςθαίνει πρὸς Ν καὶ κατόπιν, μὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Α ὡδηγοῦσε τὰ ἀκάθαρτα νερὰ ἔξω, στὴν αὐλὴ ΝΕ' ὅπου καὶ διακόπτεται. Σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀνατολικῶς τοῦ impluvium (κατάκλυστρον παρὰ Στ. Α. Κουμανοῦδη καὶ παρὰ LSJ λ. κατακλύζω), σώζεται στὴ θέση τοῦ τὸ κάτω μέρος πίθου διαμ. 0.92 μ. Μεταξὺ τοῦ κατακλύστρου καὶ τοῦ πίθου ὑπάρχει χαμηλὸς τοῖχος ὁ ὁποῖος ἴσως χρησίμευε ὡς θρανίον. Ὁ πίθος θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποθήκευση νεροῦ.

Στὸν χῶρο βρέθηκε σταθμίου μαρμάρينو μὲ δύο μαστοὺς καὶ λαβὴ ὕψ. 0.10 πλ. 0.085 μήκ. 0.087 (1391) καὶ τριπτῆρ ὡς κεκαμμένο δάκτυλο ὕψ. 0.06 (1407).

Εἶδαμε ὅτι ὁ χῶρος ΝΔ' ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὸν διάδρομο ΝΒ'. Δεύτερη θύρα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ΝΔ' ὡδηγοῦσε στὴν αὐλὴ ΝΑ' καὶ μὲ τὴ δεύτερη θύρα της, τὴν ἀνατολικὴ ἔφθανε κανεῖς, κατεβαίνοντας λίγα σκαλιά, στὴ μεγάλη αὐλὴ ΝΕ'.

Αὐλὴ ΝΕ'

Εἶχε ἀρχικὰ πλάτος 15 μ. καὶ μῆκος 10.50 μ. Οἱ διαστάσεις αὐτὲς μειώθηκαν διότι κατασκευάστηκαν στὴν ἑκτασὴ της κατὰ καιροὺς, ἔξι δωμάτια, τὸ ΝΗ' καὶ ΝΘ' πρὸς Βορρὰν πρῶτα, καὶ δύο μικρότερα συνεχόμενα νοτίως

του ΝΘ', νεώτερα όπωσδήποτε του ΝΔ', γιατί πατούν πάνω στους άγωγούς αποχέτευσης του τελευταίου. Πέμπτος χώρος είναι τó δωμάτιο ΝΖ' τó όποιο διασχίζει πήλινος όχετός· σέ αυτόν καταλήγουν οί όχετοί των χώρων ΝΑ' και ΝΔ'. 'Ο έκτος χώρος είναι ó ΝΣ' στο άνατολικό μέρος της αύλης, ó όποιος επικοινωνεί με τόν νότια κείμενο ΜΗ'. 'Από τήν αύλή έξ άλλου φθάνει κανείς στον άδιέξοδο τεθλασμένου σχήματος χώρο ΜΖ' και στους χώρους ΜΘ' και ΜΣ'. Δέν νομίζω όμως ότι άνήκαν στο συγκρότημα των λουτρών.

'Η αύλή διασχίζεται από άγωγούς αποχετευτικούς που κατέληγαν έξω από τó άνατολικό τείχος και έναν ύδροφόρο, που γέμιζε με νερό ύπόγεια δεξαμενή, στη ΝΑ γωνία της. Οί αποχετευτικοί είναι ó λίθινος που έρχεται από τόν χώρο ΝΑ' και έχει περιγραφεί και δύο άκόμη από πήλινες κεραμίδες, που έρχονταν από τόν χώρο του impluvium και κατέληγαν στον επίσης πήλινο όχετό του χώρου ΝΖ'. 'Ο ύδροφόρος άγωγός είναι κατασκευασμένος με όρθιους λίθους και είναι στρωμένος με πλάκες. 'Αρχίζει από όρθογώνιο φρεάτιο 0.40×0.40 που βρίσκεται έξω από τή ΝΑ γωνία του χώρου ΝΕ' 1. Τή μία έσωτερική πλευρά του αποτελούσε θραύσμα της ανάκλισης του άνατολικού θρόνου του θεάτρου (2114). Τó θραύσμα αυτό συγκολλήθηκε με τó 1031 που είχε βρεθεί κτισμένο στον δυτικό τοίχο του ναΐσκου του ήρωος 'Αρχηγέτου και με τó 1019 τó όποιο είχε βρεθεί στον χώρο ΜΖ' ('Ο Δήμος II 84). Στο φρεάτιο χύνονταν τά νερά της στέγης του χώρου ΝΕ' 1.

Στην αύλή ΝΕ βρέθηκε θραύσμα λίθινης σφαίρας από μάρμαρο Διονύσου. 'Αλλά δύο θραύσματα είχαν βρεθεί στο όρυγμα της νότιας πύλης (ΙΑΕ 1993, 15 άρ. 2). Και τά τρία (1275) προέρχονται από τήν κοιλιά μαρμάρινου επιτύμβιου άγγείου.

'Η δεξαμενή

Είναι λαξευμένη στο μαλακό έδαφος της πλαγιάς και έσωτερικώς φέρει κονίαμα. Τó στόμιό της διαμ. 0.47 αποτελεί τó κέντρο impluvium 1.26×1.46 μ., κατασκευασμένου από κουρασάνι και μικρό χαλίκι. Τó πάχος του περιχειλώματος είναι 0.08. Τó στόμιο της δεξαμενής καλύπτεται με άνεστραμμένο γουδι από τραχείτη 0.33, άνω διαμ. 0.43 κάτω διαμ. 0.65, με δύο λαβές κατά τήν μεγάλη περιφέρεια μορφής άγκώνων. 'Ο πυθμένας του γουδιού έχει κοπεί για τή δεύτερη χρήση του. 'Ως κάλυμμα του άνοιγματος του αύτοσχέ-

διου ἰσθμίου χρησίμευε κυκλική πλάκα ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο διαμ. 0.47 πάχ. 0.05, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου ΝΣ'.

Στοὺς χώρους ΝΕ-ΝΣ' βρέθηκαν σταθμίῳ μαρμάρينو ὀρθογώνιο ὕψ. 0.06 μῆκ. 0.145 πλ. 0.08 λεῖο τὸ ὁποῖο ἀπὸ κάτω φέρει τὸ γράμμα Χ ὕψ. 0.02 (2124), καὶ κύβος μελανοῦ, σκληροῦ καὶ βαρυτάτου λίθου ὕψ. 0.052 πλευρᾶς 0.062 (2125).

Χῶρος ΝΖ'

Στὸν χῶρο ΝΖ' βρέθηκε λίθινη σφαῖρα διαμ. 0.19 μὲ χαραγμένο τὸ γράμμα Ε ὕψ. 0.026 (1181).

Χῶροι ΝΘ'-ΝΗ'

Ὁ προορισμός τους δὲν διαπιστώθηκε, γιὰτὶ ἦσαν ἐντελῶς κατεστραμμένα καὶ ἡ ἐπίχωσή τους εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ τίς βροχές. Στὸ ΝΘ', διαστάσεων 4.30×5.50 μ., στῇ ΝΔ γωνία του σώζονται τὰ λείψανα κτιστῆς κλίνης 0.80×2 ὕψ. ἀπροσδιόριστου.

Χῶροι Ε' καὶ ΕΑ'

Ὁ πρῶτος ἔχει διαστάσεις 3.95×4.40 μ. καὶ ὁ δεύτερος 3.80×5.35 μ. Ὁ προορισμός τους καὶ ἡ χρῆση τους δὲν ἐξακριβώθηκε. Στὸ ΕΑ' βρέθηκε ἐκτεταμένο στρώμα σπασμένων λακωνικῶν κεραμιδιῶν στέγης κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπῆρξαν καθόλου εὐρήματα, πλὴν λίθινης σφαίρας ἐλλιποῦς διαμ. 0.14 μὲ χαραγμένο τὸ γράμμα Ε ὕψ. 0.035 (2116). Ρίχτηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο πολιορκητὴ πού ἔριξε τὴ σφαῖρα τοῦ ΝΖ'. Τοῦ Ε' ἡ ἀρχαία ἐπίχωση εἶχε παρασυρθεῖ στὰ ἀρχαῖα χρόνια διότι τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου τῶν χώρων ΝΔ' καὶ Ε' εἶχε σὲ μεγάλο βαθμὸ γκρεμιστεῖ.

Χῶρος ΝΣ'

Κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνά του, ἐντελῶς ἐπιφανειακὴ καὶ τοιχικὴ, δὲν ὑπῆρξαν εὐρήματα. Ἡ νέα, μέχρι τοῦ δαπέδου ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε εὐτελῆ

λείψανα κατασκευῶν τῶν πρώτων μ.Χ. χρόνων. Ἡ ἐπίχωση ἦταν καθαρὴ λάσπη ἢ ὁποία συσσωρεύτηκε στὸν χῶρο ἀπὸ καταρρακτώδεις βροχές, κόκκινο ἀμμῶδες χῶμα, ποὺ ἔχει βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ΝΑ συνοικίας.

Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, μάλιστα φέρει καὶ κατώφλι πλ. 1.30 μ. Ἐξωτερικὰ σχηματίζεται, μὲ λίθους, μικρὸ πεζοδρόμιο, γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἴσοδος στοῦ δωματίου τῶν νερῶν τῶν μετρίων βροχῶν. Τὸ κατώφλι φέρει τόρμους γιὰ τὴν ξύλινη κάσα τῆς θύρας.

Ἐπάνω στὴ λάσπη, στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου ὑπῆρχε ἡμικυκλικὴ πυροστιά. Πάνω σὲ αὐτὴν βρέθηκε λίθινη ὀρθογώνια ἀβαθὴς λεκάνη 0.54×0.77 μ. ὕψ. 0.175 καὶ βάθ. 0.023 μ. Βρέθηκε ἀκόμη τὸ βαθίδιο 2121, μαρμάρينو, ἐλλίπες καὶ πυθμένες λίθινες λεκάνης διαμ. 0.47 μ. ὁ ὁποῖος χρησίμευε, νομίζω, ὡς κάλυμμα τοῦ στομίου τῆς ἔξω τοῦ δωματίου δεξαμενῆς.

Στὸ μέσον τοῦ χώρου βρέθηκε ἄλλη, ὀρθογώνια, ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες πυροστιά μὲ ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς φωτιᾶς. Πλάι τῆς, βόρεια, ἦταν τοποθετημένο τὸ κάτω μέρος λίθινου γουδιοῦ καὶ πλάι σὲ αὐτὸ ἡ ἐπίπεδη μυλόπετρα 2136.

Ὁ χῶρος ἔχει καὶ ἄλλη θύρα στὴ νότια πλευρὰ πλ. 0.87 μ. Κοντὰ στοῦ ἀνοιγμα, στοῦ ἐσωτερικοῦ, βρέθηκε ἀκέραιο ἡμίεργο πόδι λεκάνης περιρραντηρίου ὕψ. 0.60 μ., ἄνω διαμ. 0.33 μ., κάτω 0.48. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τόρμος ὀρθογώνιος 0.125×0.15 μ., βάθ. 0.035 γιὰ τὴ στερέωση τῆς λεκάνης ἢ ὁποία δὲν βρέθηκε. Ἐμπρὸς στοῦ πόδι ἦταν πεσμένη ἡ ἀκέραια στήλη 2118, μὲ ψήφισμα τῶν Τετραπολέων. Ἡ βάση τῆς στήλης 2119 βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 20 μ. πρὸς τὰ ΝΔ, ὡς ἐπίχωση μεταγενεστέρου τάφου (ΠΑΕ 1996, 18-19).

Τὸ ψήφισμα ἐκδόθηκε πρὸς τιμὴν ἐνὸς Προβαλισίου ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἄρχων τῶν Τετραπολέων καὶ ἐκπλήρωσε τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα ποὺ ἐπέβαλε τὸ ἀξίωμά του ὑποδειγματικά. Ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ἡ στήλη θὰ στηθεῖ ἐν τῷ Διονυσίῳ, καὶ ἐννοεῖται βεβαίως τὸ Διονύσιον τοῦ Μαραθῶνος, ὅπως ἀναγράφεται καὶ σὲ ἓνα ἄλλο ψήφισμα τῶν Τετραπολέων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (IG II² 1243). Στὸ φρούριο τοῦ Ραμνουῦντος, ὅπου βρέθηκε ἡ στήλη, καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἡ βάση τῆς, ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ Διονύσου γνωστὸ ἀπὸ πολλὰς μαρτυρίες. Εὐλόγο ἐῖναι λοιπὸν νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ Τετραπολεῖς τὸ ἱδρυσαν στοῦ φρούριου. Παρὰ τὴ γειτνίαση τοῦ Ραμνουῦντος ὅμως μὲ τὸν Μαραθῶνα δὲν μαρτυροῦνται ἰδιαίτερες σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο δήμων. Τὸ ψήφισμα ἔπρεπε νὰ στηθεῖ στοῦ παλαιὸ καὶ σεβαστὸ Διονύσιο τοῦ Μαραθῶνος, ἐπίσημο

ἱερὸ τῶν Τετραπολέων. Ἄν ἦταν ἐπιβεβλημένο νὰ ἐκτεθεῖ τὸ ψήφισμα καὶ στὸ Διονύσιο τοῦ Ραμνοῦντος, ἔπρεπε ἡ ἀπόφαση αὐτὴ νὰ μνημονευτεῖ καὶ νὰ ὀριστεῖ ἡ χάραξη τοῦ ψηφίσματος καὶ σὲ δεύτερη στήλη. Στὸ ψήφισμα λέγεται ὅτι θὰ τὸ ἀνακοινώσει ὁ κήρυκας Διονυσίων τοῖς τραγωδοῖς καὶ ὅτι στὸν τιμώμενο θὰ δοθεῖ ἀπὸ τοὺς Τετραπολεῖς τὸ προνόμιο τῆς προεδρίας, στὸ θέατρο τοῦ Διονυσίου ἢ στὸν χώρο ποὺ μεταχειρίζονταν οἱ Τετραπολεῖς ὡς θέατρο. Στὸν Ραμνοῦντα ὑπάρχει θέατρο ὅπου γίνονταν, κατὰ τὰ Λήνια, παραστάσεις κωμωδιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου Ληναίου καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι ἐννοεῖται τὸ θέατρο τοῦ φρουρίου, κάτι ἀδύνατον ὅμως ἀφοῦ οἱ Τετραπολεῖς δὲν εἶχαν δικαιοδοσίαν σὲ ξένο δῆμο, καὶ συνεπῶς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀπονείμουν τὴν τιμὴ τῆς προεδρίας σὲ ξένο θέατρο. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἡ ἐξήγηση τοῦ ζητήματος εἶναι τούτη: κατὰ τὸν 4ο αἰ. στὸν ὁποῖο χρονολογεῖται ἡ στήλη, παραγγέλθηκε ἡ χάραξή της σὲ τεχνίτη μαρμαρᾶ, κάτοικο τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπου ὑπῆρχαν πολλοὶ εἰδικευμένοι ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς τῆς πολυάριθμης φρουρᾶς τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Γιὰ ἀγνώστους λόγους δὲν παραδόθηκε ἡ στήλη ποτὲ σὲ ἐκείνους ποὺ τὴν παράγγειλαν. Πρέπει ἀκόμη νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὸ μάρμαρο τῆς στήλης προέρχεται ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς ἁγίας Μαρίνας τοῦ Ραμνοῦντος.

Στὸν χώρο βρέθηκαν ἀκόμη μαρμάρινο συμπαγὲς ἀλάβαστρο, ἐλλιπὲς κατὰ τὸ στόμιο, ὕψ. 0.305 μετ. διαμ. 0.05 (2120) καὶ βαθρίδιο μαρμάρινο ὕψ. 0.045 πλ. 0.145 καὶ μήκ. 0.12. Ἄνω φέρει τόρμο βάθ. 0.019 γιὰ μαρμάρινο ἀνάθημα (2121).

Χῶρος ΜΗ'

Εἶναι μικρὸς καὶ ἐπιμήκης, 2.25-2.50×4.10 μ., εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὴ νότια θύρα τοῦ ΝΣ' καὶ ἔχει, στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, φραγμένη θύρα πλ. 0.85 μ. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου βρέθηκαν λείψανα πυροστιᾶς. Ἐπίσης στὸν χώρο βρέθηκε σφαῖρα λίθινη διαμ. 0.095 ἡ ὁποία φέρει χαραγμένο τὸ γράμμα Υ ὕψ. 0.02 (2128). Βρέθηκαν ἀκόμη μικρὰ κομμάτια σιδερένιων καρφιῶν, δύο θραύσματα μολυβένιου συνδέσμου καὶ μικρὸς ἀστράγαλος, ἐπιπεδωμένος καὶ στὶς τέσσερις πλευρές, μὲ τρία ἔνθετα μικρότατα κομμάτια μολυβιοῦ.

Χῶρος ΜΘ'

Ἡ εἴσοδος εἶναι ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ΜΘ' μὲ θύρα πλ. 0.90 φραγμένη. Ἔχει διαστάσεις 2.60×3.60 μ. Στὸν χῶρο βρέθηκε μαρμάρινο σταθμίο (πίν. 4α) μὲ δύο μαστούς, θραυσμένη τοξοειδῆ λαβὴ ὕψ. 0.04 μῆκ. 0.17 πλ. 0.105 (2168).

Χῶρος ΜΣ'

Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν χῶρο ΜΘ' μὲ ἄνοιγμα πλ. 0.60 στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἔχει διαστάσεις 3-4×3.50 μ. Ὁ χῶρος διασχίζεται, μὲ κατεύθυνση Β-Ν, ἀπὸ παλαιότερο τοῖχο. Πιθανῶς κάποτε ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν χῶρο ΜΔ', γιὰ τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου του φαίνεται ὅτι ὑπάρχει φραγμένη θύρα καὶ ἔμπρὸς στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ὑπάρχουν λίθοι καὶ πλάκες πὺ σχηματίζουν μικρὴ κλίμακα. Ἄλλη φραγμένη θύρα ὑπάρχει στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου μὲ τὴν ὁποίαμποροῦσε κανεὶς νὰ μπεῖ στὸν χῶρο ΜΕ' καὶ ἀπὸ αὐτὸν στὸν Ν', τὸν ὁποῖο χαρακτηρίσα ὡς τράπεζα τοῦ Λυσιμάχου Λυσιστράτου.

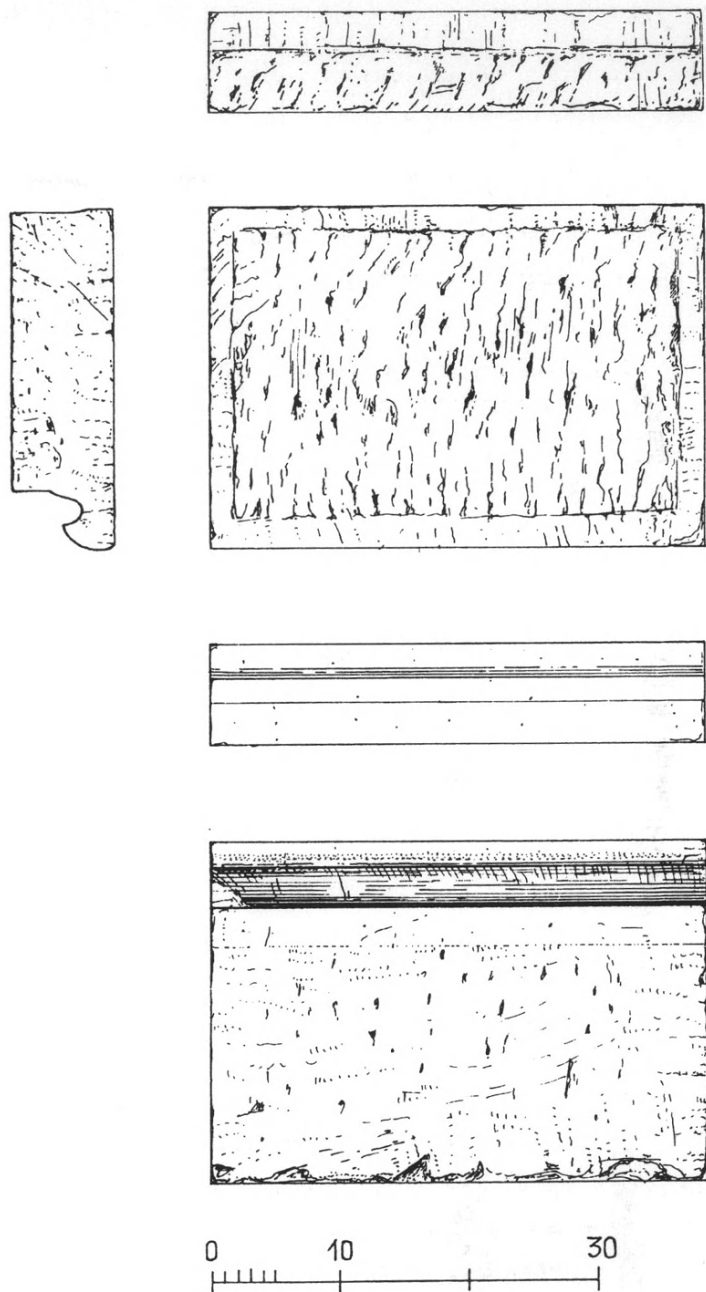
Στὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκαν θραύσματα μαρμαρίνων λεκανῶν, κυκλικῶν καὶ μιᾶς ὀρθογωνίου, θραύσματα λιθίνων σφαιρῶν, θραύσματα ὀρθομαρμάρωσης, τμήμα λίθινου γουδιοῦ, μυλόπετρες, πόδι περιρραντηρίου. Βρέθηκαν ἀκόμη:

1. Βαθρίδιο (1182) ὕψ. 0.05 μ., πλ. 0.065 μ., μῆκ. 0.195 μ. μὲ τόρμο γιὰ μαρμάρινο ἀνάθημα βάθ. 0.025 μ.

2. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ στέрно τετράγωνου Ἑρμοῦ (1183), ὕψ. 0.18 μ., πλ. πλήρους 0.22 μ., πάχ. 0.085 μ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ σώζει μέρος τῶν τόρμων γιὰ τοὺς προκρόσσους.

3. Σφαίρα λίθινη ἀκέραια (125) διαμ. 0.135 μ.

4. Γεῖσο μικροῦ μνημείου (1253) ἀκέραιο μῆκ. 0.385 μ. βάθ. 0.265 μ., πάχ. 0.08 μ. (εἰκ. 2). Εἶναι ὀρθογώνιο καὶ στὴ μία στενὴ μακρὰ πλευρὰ φέρει δωρικὸ κυμάτιο· ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι ἐργασμένη μὲ λεπτὸ χτένι. Τῆς πίσω τὸ ἄνω μισὸ περίπου εἶναι ἐργασμένο μὲ λεπτὸ χτένι, τὸ λοιπὸ μὲ λοξὲς βελονιές, οἱ πλάγιες πλευρὲς εἶναι λειῖες ἐργασμένες μὲ λεπτὸ χτένι. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια φέρει γύρω γύρω ταινία μὲ λεπτὸ χτένι, ἡ λοιπὴ εἶναι ἐλαφρῶς ἔξεργη, μὲ

Εἰκ. 2. Χῶρος ΜΣ'. Γεῖσο μικροῦ μνημείου.

λεπτές βελονιές. Ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία του μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς κλασικοὺς χρόνους.

Χῶρος ΜΖ΄

Πιθανῶς ἀνῆκε στὸν χῶρο τῶν λουτρῶν καὶ εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὴν αὐλὴ ΝΕ΄ μὲ τεθλασμένο διάδρομο ὁ ὁποῖος ἀρχικῶς ἦταν ὀρθογώνιος, σχεδὸν τετράγωνος, 3.15×3.18 μ. Μὲ ὕστερη διευθέτηση μειώθηκε τὸ ἐμβαδὸν του καὶ δημιουργήθηκε μικρὸς χῶρος 1.36×2.15 μ., μὲ ἀνοιγμα θύρας 0.90, ὡς ὁ ναῖσκος ΞΕ΄ στὸ στρατηγεῖο. Στὸν χῶρο ΜΖ΄ εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα θραῦσμα ἀνακλίσεως θρόνου (1019) τὸ ὁποῖο συγκολλήθηκε μὲ τὸ θραῦσμα 1031 ποὺ βρέθηκε ΒΔ, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου καὶ τὸ 2114 ποὺ βρέθηκε, ὅπως εἶδαμε στὸ φρεάτιο τῆς αὐλῆς ΝΕ΄.

Στὸν χῶρο ΜΖ΄ βρέθηκε παλαιότερα λίθινο γουδι ἑλλιπές καθ' ὕψος κατὰ τὸ ἕνα τρίτο, ὕψ. 0.295 διαμ. βάσης 0.085, βάθους ἐσωτ. 0.24, ἄνω ἐσωτ. διαμ. 0.175.

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΣ ΤΟΥ ΚΑΤΩ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

Τὸ τμήμα τῆς συνοικίας αὐτῆς ὀρίζεται μὲ σαφήνεια, ἀπὸ Νότου μὲ τὸ τέλος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἀπὸ Δυσμῶν μὲ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης, ἀπὸ Βορρὰ μὲ ὁδὸ πλ. 1.95 μ. καὶ ἀπὸ Ἀνατολῶν μὲ ἀνάλημμα μήκ. 36 μ. περίπου. Κατὰ μήκος καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ ὑπῆρχε, χαμηλότερα, ὁδὸς καὶ παρόδιος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ὁ ὁποῖος σώζεται πλήρως καθ' ὅλο τὸ μήκος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Δεύτερου ἀγωγοῦ ὁ ὁποῖος συμβάλλεται μὲ τὸν προηγούμενο, ἀποκαλύφθηκε τμήμα στὴν ὁδὸ μεταξὺ τῶν οἰκημάτων Π΄ καὶ Ρ΄. Τὸ συγκρότημα ποὺ ὀρίζεται ὅπως περιέγραψα, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μικρότερα συγκροτήματα. Τὸ νότιο ἀπὸ τὰ οἰκήματα ΟΗ΄, Ρ΄-ΡΣ΄, τὸ μέσο ἀπὸ τὰ ΡΗ΄-ΡΙΓ΄, ΡΚΓ΄, ΡΚΔ΄ καὶ τὸ βόρειο ἀπὸ τὰ οἰκήματα ΡΙΑ΄-ΡΚΒ΄. Οἱ ἄνω τῶν εἴκοσι χῶροι τοῦ συγκροτήματος εἶναι κατασκευασμένοι σὲ ἑξάφωρος ἔντονα ἀνωφερές.

NOTIO TMHMA

Χῶρος OH'

Ἡ εἴσοδος στὸν χῶρο γίνεται ἀπὸ μικρὴ προέκταση τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ δὲν ἀποκάλυψε νέα στοιχεῖα πλὴν θραύσματος τῆς στήλης Ὁ Δῆμος II1. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ, ἡ ὁποία παραμένει ἄγνωστη, δὲν εἶναι δυνατὴ καμία εἰκασία.

Τὸ οἶκημα βρισκόταν σὲ ξεχωριστὴ θέση μέσα στὸ φρούριο, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὑπῆρχαν στημένα ἀναθήματα στρατηγῶν καὶ στήλες μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα.

Ὁ χῶρος ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 2.60-4.80 μ.×9.20, τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας τοῦ ἔχει πλάτος 1.07 μ. καὶ ἡ δεξιὰ παραστάδα τῆς πού βρέθηκε στὴ θέση τῆς ὀρθια, εἶναι μονόλιθη, ὕψ. 1.76 μ. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου βρέθηκε ἐνεκτισμένη, σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ ἡ στήλη Ὁ Δῆμος II,1 μὲ τιμητικὸ ψηφίσμα τοῦ 356/5 π.Χ. αἰ. Στὶς ἐπιφανειακὲς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου βρέθηκαν οἱ ἐλλιπεῖς στήλες Ὁ Δῆμος II, 33, 34 καὶ 48 καθὼς καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ ὑστεροαρχαικοῦ ἀναγλύφου 1029 (ΠΑΕ 1991, 16 πίν. 14α).

Διάδρομος P'-PA'

Μὲ τὸν τεθλασμένο αὐτὸν ὑπαίθριο διάδρομο εἶναι προσιτοὶ οἱ χῶροι τοῦ νότιου συγκροτήματος, ἐκτὸς τοῦ ΡΓ' ὁ ὁποῖος ἔχει εἴσοδο ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης. Στὸν ΒΑ μυχὸ τοῦ χώρου Ρ' σώζεται τὸ δάπεδο ἀπὸ σχιστόπλακες, μικροῦ κυκλικοῦ κλιβάνου (διαμ. 0.71 μ.). Ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ σώζονται ἀκόμη λίγα θραύσματα κεραμίδων στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς περιφέρειάς του.

Παλαιότερο ἀνάλημμα

Πιθανῶς σὲ παλαιότερη χρήσι τῆς ἔκτασης τοῦ συγκροτήματος, ὁ χῶρος ἦταν ἐνιαῖος καὶ ὀριζόταν ἀπὸ Β μὲ ἀνάλημμα ὑψηλό, τὸ ὁποῖο σώζεται. Ὅταν

κτίστηκαν τὰ οἰκήματα ΡΔ' καὶ ΡΕ' κατασκευάστηκε, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ παλαιότερο αὐτὸ ἀνάλημμα, ἄλλο. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τμῆμα τοῦ δεύτερου, νεώτερου, ἀναλήμματος γκρεμίστηκε ἔπειτα ἀπὸ ἰσχυρὴ βροχή. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκε ἡ ὄψη τοῦ παλαιότερου. Εἶναι κατασκευασμένο, ὅσο ἔγινε φανερό, ἀπὸ σποραδικούς μεγάλους ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἄφθονους μικρούς, μικρότατους καὶ πλακοειδεῖς. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ κτίσματος δὲν προσδίδει στὴν κατασκευὴ στερεότητα καὶ ἴσως ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὑποχρέωσε τοὺς Ἀρχαίους νὰ κτίσουν δεύτερο τοῖχο, ἀπὸ κοινούς πάλι λίθους. Στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ ἀνήκει ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ΡΓ'.

Χῶρος ΡΔ'

Ἔχει διαστάσεις 2.24-2.80×6.60-6.80. Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλες κατεργασμένες λιθοπλίνους οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἢ δύο παλαιότερα κτίρια. Ἄλλοι λίθοι εἶναι ἐργασμένοι μὲ τὸ βελόνι μόνον, ἄλλοι φέρουν ἐπὶ πλέον καὶ κινησιές.

Στὸν χῶρο βρέθηκε ἓνα νέο ψήφισμα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. τὸ ὁποῖο προστέθηκε στὰ λίγα αὐτῆς τῆς περιόδου πού μᾶς ἔχουν διασωθεῖ (2153)· εἶναι ψήφισμα τῶν Ἀθηναίων τῶν στρατευομένων Ραμνοῦντι γιὰ τὸν Θεογένη ὁ ὁποῖος χρημάτισε στρατηγὸς τῆς παραλίας τὸ 176/5, ἐπὶ Ἰππάκου ἄρχοντος, φρόντισε γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ φρουρίου, ἔκαμε θυσιές στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα καὶ ὀργάνωσε ἀγῶνες λαμπαδηδρομίας πρὸς τιμὴν τῶν εὐεργετῶν τῶν Ἀθηναίων, τοῦ Μακεδόνοιο Διογένους πού ἐλευθέρωσε τὴν Ἀθήνα τὸ 229 π.Χ. καὶ τοῦ βασιλεῖ τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου Γ'. Ὁ Θεογένης φρόντισε ἐκτὸς ἄλλων καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ὑπαίθρου τοῦ Ραμνοῦντος καὶ γιὰ τὸν καλύτερο ἐξοπλισμὸ τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου. Τὸ ψήφισμα εἶπε ὁ Θαλιάρχος Θαλιάρχου Ραμνούσιος, ἄγνωστος ἕως τώρα. Βρέθηκε ἐπίσης τμῆμα ὅρου (1266+2154) ἐπὶ Ἀθηνόδωρου ἄρχοντος (240/39 π.Χ.). Τμῆματα τοῦ ὅρου εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα σὲ ἄλλα σημεῖα.

Στὸν χῶρο βρέθηκε ἀκόμη τὸ πίσω μέρος τοῦ βάθρου Ὁ Δῆμος II 143. Τὸ ἐνεπίγραφο τμῆμα τοῦ εἶχε βρεθεῖ σὲ νεώτερες ἐπιχώσεις ΒΑ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Χῶρος ΡΕ'

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ὑπάρχει κτιστὴ κατασκευὴ 1.30×2 μ., κλίνη ἢ τράπεζα. Μέσα στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε πεσσοειδὲς βάθρο ἀνεπίγραφο τὸ ὁποῖο ἔφερε ὀρθογώνιο λίθινο ἀνάθημα, ἴσως τετράγωνο Ἑρμῇ (πίν. 2α). Βρέθηκε ἀκόμη γυναικεία κεφαλὴ (πίν. 3α) ὕψ. 0.07 ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου (2162) ἢ ὁποῖα πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο, τοῦ Τηλεσκόπου Ἀριστοκρίτου Ραμνουσίου ἢ τῶν συναδέλφων τοῦ θεσμοθετῶν τοῦ 328/7 π.Χ. (Ὁ Δῆμος II 110, 111).

Στὰ οἰκήματα τοῦ νότιου συγκροτήματος δὲν βρέθηκαν λείψανα τῆς κεράμωσης, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα τοῦ φρουρίου, καὶ τοῦτο γιατί οἱ τελευταῖοι κάτοικοί του τὰ ἀποκόμισαν ἐγκαταλείποντάς το. Βρέθηκαν, ὅπως περίμενα, τὰ συνήθη σὲ ὁλόκληρο τὸ φρούριο εὐρήματα, θαύσματα λεκανῶν, μυλολίθων καὶ σφαιρῶν. Στὰ χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάθ τοῦ 1892, ΒΑ τοῦ συγκροτήματος, βρέθηκε λίθος ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἐξόρυξη, ἀκατέργαστος, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ Σέλιθος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ὀνόματος ὑπάρχουν, ἐπάλληλες, ἀπὸ τρεῖς παῦλες (πρβ. L.H. Jeffery, *BSA* 57, 1962, 118 ἀρ. 2).

ΜΕΣΟ ΤΜΗΜΑ

Χῶροι ΡΗ' καὶ ΡΚΔ'

Τοῦ ἐπομένου πρὸς Βορρὰν τμήματος ἡ εἴσοδος εἶναι ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης. Ὁ ἐπισκέπτης βρισκόταν σὲ διάδρομο πλ. 1.60 μ. στὸ μέσον τοῦ ὁποίου σώζονται λείψανα λίθινου ἀγωγοῦ γιὰ τὰ νερά τῶν βροχῶν καὶ κατόπιν στὴ μεγάλη αὐλὴ ΡΚΔ', διαστάσεων 10×10 μ. περίπου. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ αὐλὴ ὀρίζεται ἀπὸ ἀνάλημμα τὸ ὁποῖο βρέθηκε γκρεμισμένο. Ἡ ἐπίχωση εἶχε παρασυρθεῖ καὶ ὁ χῶρος εἶχε ξαναβρεῖ τὴν ἀρχικὴ του μορφή, τῆς ὁμαλῆς πλαγιάς τοῦ λόφου. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτό, σώθηκε τὸ κάτω μέρος ὀρθογώνιου φρεατίου. Σ' αὐτὸ κατέληγαν τὰ νερά τῆς αὐλῆς τὰ ὁποῖα χύνονταν σὲ ἀγωγὸ ποῦ ὑπάρχει στὴν κατὰ μῆκος καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ ἀναλήμματος ὁδὸ. Ὁ ἀγωγὸς ἀποτελοῦσε προέκταση πρὸς Β τοῦ γνωστοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, μὲ τὸν ὁποῖο ἐκβάλλονται τὰ νερά τῆς περιοχῆς ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τώρα.

Ἀπὸ τὴν αὐλὴ ἦταν προσιτὸ μόνο τὸ μικρὸ δωμάτιο PIA'. Οἱ λοιποὶ χώροι ποὺ ὀρίζουν τὴν αὐλὴ ἀπὸ Β καὶ Δ ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ Β.

Χῶρος PIA'

Ἔχει ἐσωτ. διαστάσεις 2-2.25 μ. × 2.55-2.89 μ. καὶ ἡ χρῆση του εἶναι ἄγνωστη. Εὐρήματα δὲν ὑπῆρξαν.

Χῶρος PIB'

Στὸ μέσον περίπου τοῦ τραπεζιόσχημου αὐτοῦ χώρου 2.90-5 × 5.90 μ., βρέθηκαν τὰ λείψανα τοῦ δαπέδου κυκλικοῦ κλιβάνου διαμ. 1.50 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου, πλ. 1.40 μ. εἶναι στὸν ὀρειο τοῖχο καὶ βρέθηκε φραγμένη.

Χῶρος PIG'

Ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.30-3.80 μ. × 5.35-6.45 μ. καὶ ἡ εἴσοδος του, ἐπίσης φραγμένη πλ. 1.22 μ. βρίσκεται στὸν ὀρειο τοῖχο. Στὸν ἴδιο τοῖχο, δυτικὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας, ὑπάρχουν δύο πρόχειρες τράπεζες, ἡ δυτικὴ ὕψ. 0.40 μ., ἡ ἀνατολικὴ ὕψ. 0.30. Ἡ τελευταία εἶχε ὡς πόδι θαλάσσιδα διανομῆς νεροῦ 0.26 × 0.31 μ., ὕψ. 0.20 (2197).

Χῶρος PKΓ'

Ἀνήκει στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ συγκροτήματος ἀλλὰ ἡ εἴσοδος σὲ αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τὸν χώρο PKB' μὲ τέσσερα σκαλιὰ. Σὲ νεώτερους χρόνους τὸ ἀνοίγμα τῆς μικρῆς σκάλας περιορίστηκε μὲ τὸ κτίσιμό της, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Στὸν διαστάσεων 4.40 × 5.90 μ. χώρο, στὴ ΒΔ γωνία του, σώζονται λείψανα ἡμικυκλικοῦ τζακιοῦ. Ἐπάνω σὲ λίθο τῆς ἀνατολικῆς προσθήκης μὲ τὴν ὁποία περιορίστηκε τὸ ἀνοίγμα τῆς σκάλας, ὑπάρχει χάραγμα ποὺ εἰκονίζει ἀψιδωτὴ κατασκευή. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χώρου εἶναι διπλός. Ὁ ἐσωτερικὸς εἶναι νεώτερη προσθήκη.

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ

Χῶρος ΡΙΔ'

Ἀρχικά ἀποτελοῦσε δρομίσκο πλ. 1.40-1.85 μ. καὶ μήκ. 6.70 μ. μέσω τοῦ ὁποίουμποροῦσε κανεῖς νὰ μπεῖ στὸν χῶρο ΡΚΒ' καὶ τὴν αὐλὴ ΡΚΑ'. Μετὰ ἀπὸ πλημμύρες φράχτηκαν μὲ τοῖχο τὰ δύο του ἄκρα καὶ στὴ ΒΔ γωνία του κατασκευάστηκε κλίβανος διαμ. 0.70 μ. τοῦ ὁποίου σώζονται λίγα λείψανα, κεραμίδια σὲ διάταξη ἡμικυκλική, τὸ χῶμα μὲ τὸ ὁποῖο γέμισε ὁ κλίβανος καὶ τὸ κατώτερο μέρος ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ σοβάτισμα μὲ λάσπη.

Στὸν χῶρο, πάνω στὸ δάπεδο, βρέθηκε ἀβαθὴς λεκάνη ληνοῦ (πίν. 36), ὕψ. 0.06 μ., ἐξωτ. διαμ. 0.55 μ., ἐσωτ. 0.40 μ., μὲ ἐκροή πού ἐξέχει ἔντονα πλ. 0.145-0.165 μ. Τὸ αὐλάκι τῆς εὐρύτερο στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος, ἔχει πλ. 0.035 μ., 0.015 μ. καὶ 0.045 μ. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει στὸ κέντρο χαρακτὸ μικρότατο κύκλο, διαμ. 0.02 μ. ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινοῦν, ὡς στρόβιλος, ὀκτὼ ἀκτίνες μὲ τίς ὁποῖες σχηματίζονται ἰσάριθμα τρίγωνα· οἱ κορυφές τους ἐφάπτονται τοῦ κύκλου τοῦ κέντρου (2164).

Βρέθηκε ἀκόμη στὸ δάπεδο σταθμίῳ μαρμάρينو ἀκέραιο (2163) (πίν. 46) μήκ. 0.185 μ., πλ. 0.072 μ., ὕψ. 0.067 μ., μὲ δύο μαστοὺς καὶ τοξοειδῆ λαβή (ὀδὸν ὕψος 0.091 μ.).

Χῶρος ΡΚΒ'

Φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο χῶρο 2×5.47 μ. Δύο τοῖχοι στὴ βόρεια πλευρά του, στὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἄκρο του, ἴσως χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη στέγης. Ὑποθέτω ὅτι ἀποτελοῦσε πρόχειρο ὑπόστεγο χρήσιμο γιὰ τίς ἐργασίες πού γίνονταν στὴν αὐλὴ ΡΚΑ' τὸ ὁποῖο προστάτευε καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ χώρου ΡΚΓ'. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου εἶναι στρωμένο μὲ μερικοὺς πλακοειδεῖς λίθους. Μεγάλο μέρος τοῦ ὑπολοίπου εἶναι στρωμένο μὲ μικροὺς καρφωτοὺς λίθους, εἶδος χονδροειδοῦς ψηφιδωτοῦ. Πιθανῶς συνεχιζόταν καὶ πρὸς Ἀνατολὰς ὅπου ἡ ἀρχαία ἐπίχωση τοῦ χώρου ἔχει παρασυρθεῖ.

Αὐλὴ ΡΚΑ'

Ἡ σχεδὸν ὀρθογώνια, διαστάσεων 5.70×5.40-5.47 μ., αὐλὴ σώζει στὸ

δυτικὸ μισό της πλακόστρωτο ἔκτασης 3×3.50 μ., πολὺ φθαρμένο ἀπὸ μακρότατη χρήση. Στὸ μέσον περίπου τοῦ ἀρχικοῦ πλακοστρώτου σώζεται τὸ κατώτερο μέρος ὀρθογωνίου κατασκευασμένου ἀπὸ τρεῖς κατεργασμένες λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση καὶ τέταρτο ἀκατέργαστο λίθο. Ἴσως ἀποτελοῦσε μέρος βωμοῦ τοῦ ὁποίου τὸ ἄνω ἦταν ἀπὸ ὠμές πλίνθες.

Τὸ πλακόστρωτο μειώθηκε σὲ ἔκταση μὲ τὴν κατασκευή, στὸ δυτικὸ του τμήμα, τοίχου παράλληλου πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου ΡΙΣ', τοῦ ὁποίου ἡ χρησιμότητα δὲν εἶναι φανερή. Ἀνάμεσα στὸν τοῖχο αὐτὸν καὶ τὸν τοῖχο τοῦ ΡΙΣ', μέσα σὲ ἐπιχώσεις πού δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση φυτείας, βρέθηκε τμήμα στῆλης τὸ ὁποῖο κόλλησε σὲ θραῦσμα πού εἶχα δημοσιεύσει παλαιότερα (ΠΑΕ 1986, 16 ἀρ. 5· SEG 40, 138). Τὸ νέο θραῦσμα περιέχει τὴ στεφάνωση τοῦ στρατηγοῦ Πείθωνος Λαμπτρέως καὶ δημοσιεύεται μαζί μὲ τὸ παλαιό (Ὁ Δῆμος II 42).

Σὲ δύο πλάκες τῆς αὐλῆς ὑπάρχουν χαράγματα. Στὴ μία (2177) εἶναι χαραγμένο σχέδιο μνηοειδοῦς ἀγροτικοῦ ἐργαλείου (κοσόρα)· στὴ δεύτερη ὑπάρχει χάραγμα κατσίκας (2176) καὶ ἀπὸ κάτω μὲ γράμματα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὕψ. 0.008 μ., ἡ λέξη θεία (Ἔργον 1998, 13-14).

Χῶρος ΡΙΣ'

Ὁ ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.85-2.58 μ. \times 5.25-5.40 μ. χῶρος δὲν ἔχει εἴσοδο οὔτε διακρίνεται ἀνοιγμα φραγμένο. Πιθανῶς ἦταν αὐλή, γιατί στὴ ΒΔ γωνία του ὑπάρχει ὑπόγεια δεξαμενὴ τῆς ὁποίας σώζεται καὶ τμήμα κτιστοῦ ἀγωγοῦ πλ. 0.10 μ., βάθ. 0.22 μ., μήκ. 0.62 μ., στὴν ἀρχὴ τοῦ ὁποίου κατέληγε κάθετος σωλήνας. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ ὑπάρχουν, στὴ θέση τους, δύο ὀρθιες πέτρες μὲ τίς ὁποῖες σχηματιζόταν μικρὴ πυροστιά.

Χῶρος ΡΙΕ'

Ἐχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.60×5.05 μ. καὶ εἶχε καθαριστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μὲ ἐπιμέλεια. Σὲ αὐτὸν βρέθηκε θραῦσμα τῆς ἀνάκλισης τοῦ πρώτου, δυτικοῦ, θρόνου τοῦ θεάτρου μὲ λείψανο στεφανιοῦ κισσοῦ. Τὸ νέο θραῦσμα κόλλησε μὲ ἄλλα τοῦ ἴδιου μνημείου, τὰ 806+1282. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν τριπτῆρας μαρμάρινος ὕψ. 0.06 μ., ἓνα κομμάτι ἐλαφρόπετρας, ἓνα πολυάγκι-

στρο, δηλαδή πολλά ἀγκίστρια δεμένα μαζί καὶ νομίσματα αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Χῶρος ΡΙΖ΄

Καὶ αὐτὸς ὁ χῶρος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.15×5.25 μ. δὲν ἔχει φανερὴ εἴσοδο. Στῇ ΝΑ γωνία του σώζονται τὰ λείψανα ἡμικυκλικῆς ἐστίας καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου βρίσκονται προσκολλημένες δύο ὀρθιες πέτρες, ἴσως ἐστία. Στὸν χῶρο βρέθηκαν δύο θραύσματα στήλης (2157) τὰ ὁποῖα σώζουν τὸ κάτω μέρος ψηφίσματος μὲ τὸν ἔπαινο τοῦ γνωστοῦ Ἐπιμελητοῦ τοῦ φρουρίου Λέοντος Ἀγνωνος Ὁσθεν. Τὸ ὄνομα τοῦ στρατηγοῦ, ποὺ ἦταν χαραγμένο στὸ χρυσὸ στεφάνι ποὺ ἀκολουθεῖ, δὲν σώζεται.

Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε ὄρος οἰκίας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (2158) καὶ τρία θραύσματα τῆς ἀνάκλισης τοῦ δυτικοῦ θρόνου τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου. Ἐνα θραῦσμα, ὅπως εἶδαμε, βρέθηκε στὸν πρὸς Ν συνεχόμενο χῶρο ΡΙΕ΄.

Χῶρος ΡΙΘ΄

Στὸν χῶρο, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.85×3.30 μ., στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, βρίσκεται προσκολλημένη ὀρθογώνια κατασκευή. Ἴσως ἦταν τράπεζα.

Ἐξω τοῦ χώρου ΣΒ΄

Κατὰ προκαταρκτικούς καθαρισμούς ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ βορείως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, ἐξωτερικῶς τοῦ χώρου ΣΒ΄, βρέθηκε στήλη ψηφίσματος μὲ πολὺ φθαρμένη τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἔπειτα ἀπὸ πολλὰ προσπάθειες διαβάστηκε καὶ ἀποκαταστάθηκε τὸ κείμενο. Πρόκειται γιὰ ψήφισμα τῆς χρονιᾶς τοῦ ἄρχοντος Χαρικλῆ· κατὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες ὁ Χαρικλῆς διετέλεσε ἐπώνυμος ἄρχων τὸ 184/3. Μὲ τὸ ψήφισμα, τῶν Ἀθηναίων τῶν στρατευομένων Ραμνοῦντι, τιμήθηκε ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, γιὰ τὴ γενικὴ φροντίδα του γιὰ τὸ φρούριο στὸ ὁποῖο ἔκαμε διάφορες νέες κατασκευές καὶ γιὰ τὴ μέριμνά του γιὰ τὸν καλύτερο ἑορτασμὸ τῶν Νεμεσείων, τὰ ὁποῖα στὸ ψήφισμα ὀνομάζονται γιὰ πρώτη φορὰ, παννυχίς. Ὁ Εὐξίθεος ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀποστολὴ στρατιωτῶν

ὡς λαμπαδηδρόμων στὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα στὰ ὁποῖα καὶ νίκησαν καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο τοὺς ἔδωσε βραβεῖα. Εἶναι ὁ μόνος ὁ ὁποῖος ἐτίμησε τὸν Ἡρώα Ἀρχηγέτη τοῦ Ραμνουῦντος καὶ ὀργάνωσε ἀγῶνα πρὸς τιμὴν του. Τὸ νέο ψήφισμα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη μαρτυρία περὶ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Εὐξιθέου ὁ ὁποῖος διετέλεσε τέσσερις φορές στρατηγὸς τῆς παραλίας. Τὴν πρώτη φορά τὸ 188/7 π.Χ. ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος, τῇ δεύτερῃ μεταξὺ 187-183 (Ὁ Δῆμος II 145), τὴν τρίτῃ τὸ 184/3 καὶ τὴν τέταρτῃ τὸ 175/4 ἐπὶ Σωνίκου ἄρχοντος (αὐτόθι 146).

Ἡ χρῆσις τῶν χώρων

Ἐχῶ μνημονεύσει ἀρκετὰς φορές ὅτι ἡ τοιχοδομία τῶν κτιρίων τοῦ φρουρίου δὲν προσφέρει κανένα στοιχείο γιὰ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τους. Ὅλα εἶναι κτισμένα μὲ κοινούς ἀκατέργαστους λίθους, μὲ λάσπη ἀπὸ χῶμα. Σὲ λίγες περιπτώσεις ὑπάρχουν, στοὺς τοίχους, ἐνεκτισμένοι μικροὶ σπόνδυλοι ἃ γίνεται χρῆσις ὀρθογωνίων λιθοπλίνθων παλαιότερων κτιρίων. Εἶναι φανερὸ βεβαίως, ἀπὸ λείψανα παλαιότερων τοίχων, ὅτι τὰ κτίσματα ποὺ σώζονται κατασκευάστηκαν σὲ χώρους ὅπου ὑπῆρχαν ἄλλα παλαιότερα τὰ ὁποῖα καταστράφηκαν ἢ κατεδαφίστηκαν καὶ ἀνακτίστηκαν. Οἱ πολλὰς σφαῖρες ποὺ ἔχουν βρεθῇ σκορπισμέναι ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια μαρτυροῦν ὅτι πολεμικὲς ἐνέργειαι προκάλεσαν καταστροφάς. Ἡ λάσπη ποὺ βρέθηκε σὲ παχὺ στρώμα σὲ ἀρκετὰ κτίρια δείχνει ὅτι καὶ φυσικὲς αἰτίαι προκαλοῦσαν, κατὰ καιροὺς, σημαντικὰς ζημίας στὰ οἰκήματα ἢ καὶ τὴν κατάρρευσή τους. Ὅπως, ἐπίσης, ἔχῶ καὶ ἄλλοτε τονίσει ὅλα τὰ οἰκήματα βρέθηκαν ἄδεια, τὰ περισσότερα χωρὶς τὰ κεραμίδια τους. Οἱ κάτοικοι τοὺς λοιπὸν τὰ ἐγκατέλειψαν ὁμαλὰ, χωρὶς βιασύνη. Εἶχαν τὸν καιρὸ νὰ ἀποκομίσουν πλήρως τὴν ἐπίπλωσή τους καί, τέλος, καὶ τὰ κεραμίδια, πολύτιμο ἐξάρτημα τῶν οἰκοδομῶν στὴν Ἑλλάδα μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

Μόνον λοιπὸν ἡ κεραμεικὴ μαρτυρεῖ τὸν χρόνον χρήσης τῶν πυκνῶν χώρων τοῦ φρουρίου. Λόγω τῆς συνεχοῦς χρήσης τῶν χώρων ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε σὲ αὐτοὺς ἐκτείνεται σὲ μακρὰς περιόδους. Δὲν εἶχαν ὅλοι ὅμως ἕως τὸ τέλος συνεχὴ χρῆσιν καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου τὸ ἐγκατέλειπαν βαθμῶς.

Οἱ χῶροι ΙΣ', ΙΗ', ΙΘ' χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ

2ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ ὁ πλησίον ΙΖ' χρησιμοποιεῖται μέχρι τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. Ὁ χώρος ΚΕ' ἀπέδωσε κεραμεικὴ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. καὶ οἱ χώροι ΚΘ', ΛΕ', ΜΒ' παρουσιάζουν μόνον ἐλληνιστικὴ κεραμεικὴ. Στὸν χώρο ΜΑ' βρέθηκαν ὅστρακα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., στὸν ΜΕ ὅστρακα ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. μέχρι τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., στὸν ΜΓ' ὅστρακα ἀπὸ τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. καὶ στὸν χώρο ΜΔ' ἀπὸ τῆς ἐλληνιστικῆς μέχρι τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.

Τῶν χώρων ΜΖ', ΜΘ', Ν', ΝΑ', τὰ νεώτερα ὅστρακα εἶναι ἐλληνιστικά ἐνῶ στὸν χώρο ΝΕ' βρέθηκαν ὅστρακα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ. Στὸν χώρο ΝΖ' ἡ κεραμεικὴ εἶναι ὑστεροελληνιστικὴ.

Εἶναι βέβαιον ὅτι σὲ ὅλους τοὺς χώρους θὰ ὑπάρχει, στὰ βαθύτερα στρώματα, ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ κεραμεικὴ. Κρίθηκε ὅμως ὅτι ἡ σὲ βάθος ἀνασκαφὴ τῶν στενῶν χώρων, μὲ τοίχους χωρὶς ἰσχυρὰ θεμέλια, θὰ προκαλοῦσε ζημιές. Ἄλλωστε τὰ χρονολογικὰ ζητήματα τοῦ φρουρίου διαφωτίζονται λεπτομερῶς ἀπὸ τὶς ἄφθονες ἐπιγραφές. Ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ εἶναι, ὅτι ἡ παρουσία τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου εἶναι ἐντονη καὶ συνεχὴς μέχρι τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Ἡ εὕρεση κεραμεικῆς μέχρι τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. (ΙΖ') καὶ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ. (ΝΕ') φανερώνει τὴν παρουσία λίγων ἀνθρώπων ἀλλὰ ὄχι ὀργανωμένου οἰκισμοῦ. Ἦσαν ψαράδες ἢ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ συλλογὴ μαρμάρων καὶ τὴν πώλησή τους στοὺς Ὠρωπίους, τῶν ὁποίων ἡ πόλη βρισκόταν σὲ ἀκμὴ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ περίοδο.

Στὸ ἀνατολικῶς τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ τῆς ἀγορᾶς συγκρότημα ὁ χώρος ΡΚΤ' ἀπέδωσε ὑστεροαρχαϊκὴ καὶ πρώιμη κλασικὴ κεραμεικὴ, ὁ χώρος ΡΙΒ' κλασικὴ καὶ ἐλληνιστικὴ, ὁ χώρος ΡΖ' ὑστεροελληνιστικὴ καὶ πρώιμη ρωμαϊκὴ, οἱ χώροι Ρα', ΡΔ', ΡΕ', ΡΖ', ΡΙΓ', ΡΙΕ', ΡΙΖ', ΡΚΑ' καὶ ΡΚΔ' ὑστερορωμαϊκὴ καί, τέλος, ὁ χώρος ΡΙΔ' ἀπέδωσε κεραμεικὴ μέχρι τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.

Οἱ ἐπιγραφές

Κατὰ τὴν ἔρευνα βρέθηκαν ἐπιγραφές τὶς ὁποῖες μνημονεύω στὸ Ἔργον καὶ ἐδῶ ἀλλὰ δὲν δημοσιεύω, διότι θὰ τὶς περιλάβω στὴν πλήρη συλλογὴ τῶν

ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνουῦντος, ἡ ὁποία παρασκευάζεται. Οὐτε ἡ εὕρεσή τους οὔτε ὁ τόπος εὕρεσής τους ἔχει οἰαδήποτε σημασία γιὰ τὴ γνώση τῆς τοπογραφίας τοῦ φρουρίου. Βρέθηκαν θραυσμένες σὲ δεύτερη ἢ σὲ πολλοστὴ χρήση, σὲ χώρους ποὺ κατοικοῦνταν κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιγραφές τοῦ φρουρίου μόνον οἱ ἐνεπίγραφοι θρόνοι τοῦ θεάτρου καὶ τὸ βάθρο μὲ τὴν τιμητικὴ ἐπιγραφή γιὰ τὸν στρατηγὸ ἐπὶ τὴν χώραν Κηφισοφῶντα βρέθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Οἱ δύο ὅροι τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου καὶ τὸ μισὸ θρανίον-ἀνάθημα στὴν ἴδια θεότητα (Ὁ Δῆμος II 77, 79, 80) βρέθηκαν στὰ ἐρείπια μικροῦ ἱεροῦ τὸ ὁποῖο ταυτίζω μὲ τὸ ἱερό τοῦ Ἡρώος, ἐπειδὴ κρίνω ὅτι εἶναι ἀπίθανο νὰ μεταφέρθηκαν καὶ οἱ τρεῖς ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση.

Στὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα τῆς ΝΑ συνοικίας εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος στήλης (1251) μὲ πολὺ φθαρμένη τὴν ἐπιφάνεια, τὰ ὁποῖα ἀποδείχτηκε ὅτι ἀρμόζουν στὸ κάτω μέρος στήλης (10) ἡ ὁποία εἶχε βρεθεῖ ὡς κάλυμμα τάφου ἀπὸ τυμβωρύχους στὸν βόρειο δρόμο, κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους, τὸ 1958. Ἡ στήλη δημοσιεύεται πλήρως (Ὁ Δῆμος II 51).

Γλυπτά

Σὲ ἀνιχνευτικὴ ἔρευνα στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ φρουρίου, βορείως τοῦ πυλωρίου, βρέθηκε τὸ κάτω μέρος συμπλέγματος Πανὸς καὶ τράγου, πάνω σὲ συμφυὴ βάση (Ἔργον 1998, 17). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1999 βρέθηκε, μέσα στὸν χώρο ΠΓ', καὶ τὸ λοιπὸ μέρος τοῦ γλυπτοῦ, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Τὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο βλ. Ἔργον 1999, 14-15 εἰκ. 3, θὰ περιγραφεῖ στὰ ΠΑΕ 1999.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

(Πίν. 5-16)

Ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ νεκροταφείου στὸ Τσέπι Μαραθῶνος (ΠΑΕ 1997, 41-46. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1970, 5-9. 1971, 5-6) παρουσιάζει οὐσιώδη ἐρωτήματα, πού ἴσως μπορέσουν νὰ βροῦν λύση μὲ συμπληρωματικὲς ἀνασκαφές.

Μέσα στὸν στεγασμένο χώρο, ἡ σημερινή κατάσταση ἀποδίδει περίπου τὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς χρήσεως τοῦ νεκροταφείου (πίν. 5α). Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1970-73, εἶχε ἀφαιρεθεῖ ὅλη ἡ ἐπίχωση, σύγχρονη καὶ ἀρχαία, πάχους 1 μ. περίπου, καὶ εἶχε παντοῦ ἀποκαλυφθεῖ τὸ δάπεδο τῆς Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔρευνα τῶν τάφων τότε εἶχε φθάσει σὲ διάφορα στάδια: πλήρης ἢ μερικὴ ἀνασκαφὴ τῶν λάκκων, ἀποκάλυψη μόνο τῶν περιβόλων καὶ τοῦ ὑπεργείου τμήματος τῶν τάφων, διάκριση τοῦ περιγράμματος, ἢ ἀπλὸς ἐντοπισμὸς θέσεως.

Κατὰ τὸ 1998 προγραμματίσθηκε ἡ σχεδίαση τῶν τάφων στὴν κατάσταση πού βρίσκονται σήμερα, καὶ σημειώθηκαν ἐπὶ τόπου οἱ θέσεις τῶν ὑπολοίπων. Μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 28 οἱ τάφοι διατήρησαν τὴν παλαιὰ ἀρίθμηση τῆς ἀνασκαφῆς Μαρινάτου, ἐνῶ οἱ λοιποί, πρὸς ἀποφυγὴ συγχύσεως, ἔλαβαν νέους ἀριθμοὺς μέχρι τοῦ 63.

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ σχεδίου καθαρίστηκαν ἐπιμελῶς ὅλοι οἱ ἀνασκαμμένοι ἢ ἀπλῶς ἀποκαλυμμένοι τάφοι καὶ ἔγιναν μερικὲς παρατηρήσεις. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πλήρης ἀπουσία κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ χῶμα μεταξὺ τῶν ἀρμῶν τῆς λίθινης ἐπενδύσεως τῶν λάκκων, καθὼς καὶ μέσα ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς τῆς εἰσόδου.

Ἐπίσης, διαπιστώθηκε ὅτι μερικοὶ λάκκοι τοῦ νοτίου τμήματος, ὅπως τοῦ τάφου 7 (πίν. 5β), ἔχουν στὸν πυθμένα τους πυκνὸ συμπαγὲς στρώμα ἀπὸ μικρὲς καὶ μεγάλες κροκάλες, πού καλύπτονται μὲ ἄμμο. Τὸ στρώμα αὐτὸ

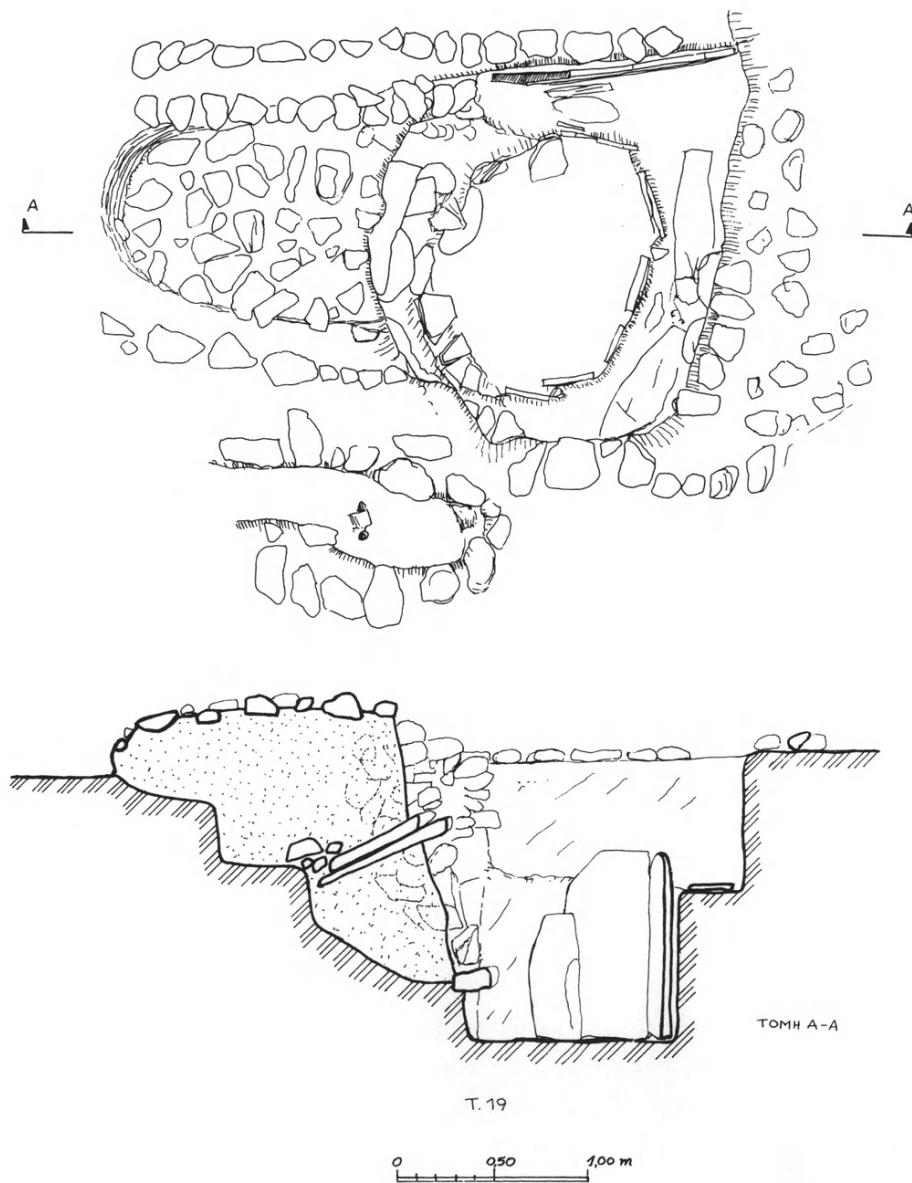
προδίδει φυσικὸ σχηματισμὸ καὶ συνεπῶς ἡ στρώση τῶν πυθμένων δὲν εἶναι τεχνητή, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὴν ἐπιφάνεια παλαιᾶς κοιῆς ποταμοῦ.

Ἡ οὐσιαστικὴ ἐργασία περιορίσθηκε στὸν Τάφο 36, ἀνασκαμμένο κατὰ τὸ ὑπέργειο τμήμα του μόνο καὶ στὴν πλήρη ἔρευνα τῆς εἰσόδου τοῦ Τάφου 19. Σκοπὸς ἦταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς μορφῆς τοῦ προθύρου, ποῦ εἶναι γενικὰ ἄγνωστη καὶ ἡ διερεύνηση τῆς λειτουργικότητος τῆς εἰσόδου. Ὁ ζωγράφος κ. Ἰ. Γιαρμενίτης ἀποτύπωσε τὶς φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ συνέταξε λεπτομερῆ σχέδια.

Ὁ τάφος 19 εἶχε κυρίως ἀνασκαφῆ τὸ 1972. Τὰ ὄριά του καθορίζει στὴ στάθμη τοῦ δαπέδου ἐξωτερικὸς περίβολος, περίπου ὀρθογώνιος, μὲ μακρὲς πλευρὲς ποὺ στρέφουν στὸ τέλος πρὸς τὰ πίσω, ἀφήνοντας ἄνοιγμα ἀνατολικά. Σὲ μικρὴ ἕως ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὶς πλευρὲς του προβάλλει τὸ ὑπέργειο τμήμα τοῦ τάφου, ποὺ σχημάτιζε ὑπερυψωμένο λιθόστρωτο ἐπίπεδο, τὸ «περιχειλῶμα» κατὰ Μαρινᾶτο, οὐσιαστικὰ ὀρθογώνιο, μὲ καμπύλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρά (πίν. 6α καὶ εἰκ. 1 κάτωψη). Ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο ἐπίπεδο εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ πρὸς τὴ Δύση τετράγωνο τμήμα του γιὰ νὰ ἀνασηκωθοῦν οἱ καλυπτήριες πλάκες καὶ νὰ γίνῃ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1972 (πίν. 66).

Ὁ λάκκος εἶναι ἐλλειψοειδῆς μὲ ἐπένδυση ὀρθίων πλακῶν καὶ περιεῖχε σωρὸ ὀστέων στὰ δυτικὰ καὶ νότια, 13 συνολικὰ κρανία, μερικὰ ἀγγεῖα, ἄλλα μικρὰ κτερίσματα καὶ στὸν πυθμένα δύο ΠΚ Ι ἀγγεῖα καὶ ἓνα σχηματοποιημένο μαρμάρينو εἰδῶλιο. Στὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο πρὸ τῆς εἰσόδου ὑπῆρχαν λίγα τεμάχια κρανίων, χαμηλότερα ὅμως ἡ ἐπίχωση ἦταν καθαρὴ καὶ σὲ κανένα σημεῖο δὲν βρέθηκε ἡ τελευταία κατὰ χώραν ταφὴ (πίν. 7α). Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἡ εἴσοδος φαινόταν ἀδιαμόρφωτη καὶ ἀνοικτὴ, χωρὶς κλείσιμο ὀρθίας πλάκας, γι' αὐτὸ καὶ κρίθηκε σκόπιμη ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ προθύρου.

Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκε τὸ ὑπερυψωμένο ὑπέργειο τμήμα, ποὺ παρέμενε ἄσκαφο ἀνατολικά καὶ διαπιστώθηκε ὅτι οἱ πέτρες, ριγμένες σὲ δύο ὡς τρεῖς στρώσεις, κατέβαιναν χαμηλότερα τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου, ἀνάμεσα στὰ ἄκρα τοῦ περιόλου (πίν. 76). Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἄρχιζε τὸ πρόθυρο ἰδιαίτερος πλατύ (1-0.80 μ.) μὲ δάπεδο ἔντονα ἐπικλινὲς καὶ βαθμιδωτὸ ποὺ ἦταν γεμάτο καθαρὰ χρώματα, οὐσιαστικὰ χωρὶς ὄστρακα. Ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς εἰσόδου, μία ἐπιμήκης πλάκα κάλυπτε ὅλο σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ προθύρου. Ἀπὸ κάτω, δύο μικρότερες, τοποθετημένες παράπλευρα κατὰ τὴ φορά τοῦ ἄξονα, παρουσίαζαν ἔντονη κλίση ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά σὲ

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ τάφου 19 πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προθύρου καὶ τομὴ Α-Α.

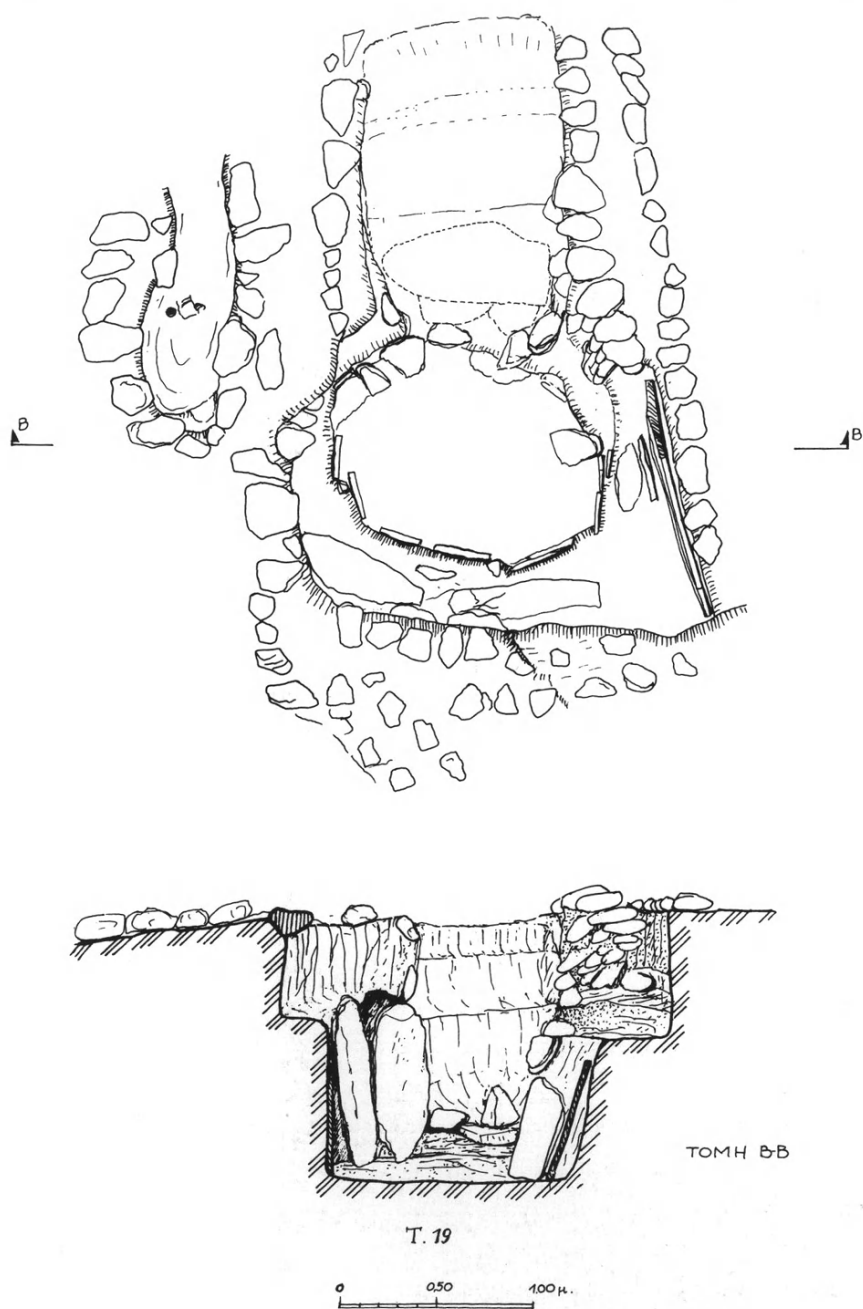
βάθος 0.50 ἕως 0.65 ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐξωτερικοῦ χώρου. Ἐπὶ πλεόν, γύρω στὴ βάση τους εἶχαν στρωθεῖ διάφορες μικρὲς πέτρες (πίν. 8α-β καὶ εἰκ. 2 κάτωψη καὶ εἰκ. 1 τομή). Ὅλη αὐτὴ ἡ κατασκευή, στηριγμένη ἐπάνω σὲ μαλακὰ χρώματα καὶ στὴ μέση περίπου τοῦ βάθους τοῦ προθύρου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, ἂν καὶ δὲν βρίσκει ἀκόμα ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαία. Οἱ παρειὲς τοῦ προθύρου ἦταν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκάλυπτες. Στὸ ἴδιο ὅμως σημεῖο μὲ τὶς πλάκες, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, εἶναι κτισμένες κυρίως νότια, ἄτεχνα καὶ ἀσύνδετα, σὲ λίγες στρώσεις, διάφορες πέτρες καὶ ἀπὸ αὐτὲς οἱ χαμηλότερες εἶχαν κυλήσει ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώφλι (πίν. 9α καὶ εἰκ. 2 τομή). Οἱ πέτρες αὐτὲς πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σχηματίζαν κάποτε, κακῶς στηριγμένες καὶ χωρὶς θεμελίωση, κτιστὴ ἐπένδυση, ποὺ κατέρρευσε, παραμορφώνοντας τὴν κατασκευὴ τῆς εἰσόδου.

Στὴ θέση του φαίνεται νὰ εἶναι μόνο τὸ κατώφλι, πρόχειρα διαμορφωμένο καὶ αὐτό, ἀπὸ δύο παράπλευρες πέτρες, τοποθετημένες κατὰ 0.10-0.15 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ τάφου.

Μέσα στὸν λάκκο οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες ἦταν ὅλες στὴ θέση τους, κατακόρυφες ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη, ἢ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτη ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ΝΑ, ποὺ εἶχε κλίση λοξή, σὰν νὰ εἶχε προχωρήσει ἡ βάση της πρὸς τὸ κέντρο.

Ἄλλη μία ἰδιοτυπία τοῦ T.19 σημειώθηκε στὴ στάθμη τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, ἐξωτερικὰ τοῦ περιβόλου του. Ἐκεῖ, στὸ τέρμα τῆς βόρειας πλευρᾶς του, ἔχει προσκολληθεῖ καμπύλη σειρὰ λίθων, ποὺ σχηματίζει ἑλλειψη, ἀνοικτὴ ἀνατολικά, μεγ. πλάτους 0.45 καὶ μήκους 1 μ. (πίν. 9β καὶ εἰκ. 1, 2). Οἱ πέτρες αὐτὲς, ἀκουμπισμένες στὸ δάπεδο περιβάλλον μικρὸ ὄρυγμα μέγ. βάθ. 0.25 μ. Μέσα σὲ αὐτὸ δὲν ὑπῆρχαν ὅστ᾽α, βρέθηκαν ὅμως πολλὰ ὄστρακα, μία κυλινδρική ὀπὴ μεγάλου βάθους ἐπενδυμένη μὲ λάσπη καὶ τμῆμα μεγάλου χονδροειδοῦς ἀγγείου, σφηνωμένου ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τῆς ἐλλείψεως (πίν. 10α). Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ πέτρες τοποθετήθηκαν στὴν ἐπιφάνεια μετὰ τὴν κατάχωση τοῦ ὀρύγματος καὶ εἶχαν σκοπὸ νὰ ὀρίσουν τὴ θέση ὅπου εἶχε συγκεντρωθεῖ φορητὴ κεραμικὴ τύπου ΠΚ I/II.

Οἱ ἰδιομορφίαι τοῦ Τάφου 19 φαίνεται νὰ ὀφείλονται σὲ μεταγενέστερη μετασκευὴ τῆς προσβάσεως. Ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις προκύπτει ὅτι ὁ τάφος ἀρχικὰ ἦταν κοινὸς κιβωτιόσχημος, χωρὶς εἴσοδο. Ἀργότερα, σὲ νεώτερη φάση, ὅταν ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου εἶχε ἀνυψωθεῖ γύρω του καὶ σύμφωνα

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ τάφου 19 μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προθύρου καὶ τομὴ B-B.

μὲ τίς κρατοῦσες συνήθειες ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁρατὸς ἐξωτερικά, ἀφαιρέθηκαν δύο πλάκες γιὰ νὰ ἀνοίξει πλάγια εἴσοδος, σκάφηκε καὶ προστέθηκε τὸ πρόθυρο, κτίσθηκαν μὲ πέτρες πρόχειρα καὶ σαθρὰ τὰ τοιχώματά του δίπλα στὴν εἴσοδο, κατασκευάσθηκε ἐξωτερικά τὸ λίθινο πλαίσιο καὶ τὰ λοιπὰ συμπληρώματα ὡς ἀνυψωμένο λιθόστρωτο ἐπίπεδο καὶ ἔλαβε μορφή ἀνάλογη τῶν γειτονικῶν τάφων. Στὴ φάση αὕτῃ πρέπει νὰ ἀνοίχθηκε δίπλα του, ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο, τὸ μικρὸ ὄρυγμα, καὶ ἐκεῖ φυλάχθηκαν τὰ σπασμένα κτερίσματα ποὺ διαταράχθηκαν μὲ τὴν ἐπισκευή.

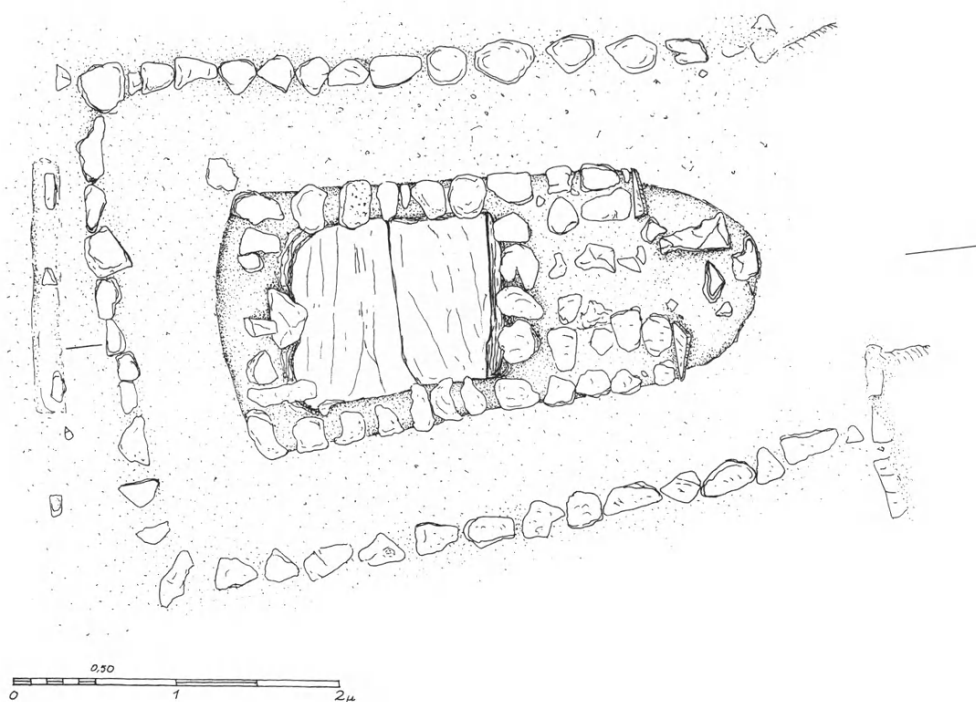
Τέλος, τὰ δυσανάλογα στενὰ ὄρια τοῦ περιβόλου (πίν. 6α καὶ εἰκ. 1) ἴσως σημαίνουν ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κτιστοῦ πλαισίου καὶ τῶν λοιπῶν νέων διαρρυθμίσεων περιορίσθηκε στὸν χώρο ποὺ ἦταν ἀκόμα ἐλεύθερος γύρω ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ κιβωτιόσχημο.

Αἰνιγματικὴ παραμένει ἡ θέση τῶν πλακῶν μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ προθύρου καὶ ἡ συσσώρευση σὲ παχὺ στρώμα ὅλων τῶν ὀστέων στὸ δυτικὸ τμήμα, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ὁ τελευταῖος νεκρὸς κατὰ χώραν στὸ καθαρισμένο ἀνατολικὸ δάπεδο.

Ὁ Τάφος 36, στὴ νότια πλευρὰ τοῦ νεκροταφείου, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα κατὰ τὸ ὑπέργειο τμήμα του (πίν. 10β καὶ εἰκ. 3). Ὁ περίβολός του, σχηματισμένος μὲ πέτρες στὴ σειρά, ἔχει σωθεῖ ἀκέραιος στὶς τρεῖς πλευρὲς καὶ φαίνεται καταστραμμένος στὴν ἀνατολική.

Μέσα στὴν περιοχὴ τοῦ ὀρθωνόταν, περὶ τὰ 0.50 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ὀρθογώνιο κτιστὸ πλαίσιο, ποὺ συνέχιζε ἀνατολικά ὡς συμπαγὲς λιθόστρωτο ἐπίπεδο μὲ καμπύλο περίγραμμα. Ἡ καμπύλη κατέληγε σὲ δύο ὀρθιες πλάκες μὲ ἐξέχουσες τριγωνικὲς κορυφές, ποὺ ἦταν τοποθετημένες στὴν ἴδια περίπου γραμμὴ καὶ ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ τάφου. Πίσω ἀπὸ τίς πλάκες αὐτὲς ἀρχίζει ἡ κύρια κατασκευὴ μὲ δύο παράλληλους τοίχους πλ. 0.40 μ., ποὺ πλαισιώνουν τὸ πρόθυρο, δηλ. τὴν πρόσβαση στὸν λάκκο.

Τὸ πρόθυρο (μήκους 1 καὶ πλάτους 0.50 μ. περίπου) ἔχει πλευρὲς κατὰ κόρυφες, θαθαίνει ἀπότομα καὶ φθάνει μέχρι 1.10 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐξωτερικοῦ δαπέδου. Ὁ χώρος αὐτὸς σὲ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ ὑπέργειου τμήματος εἶχε γεμίσει μὲ πέτρες τοποθετημένες μὲ κάποια τάξη σὲ ἐπάλληλα στρώματα (πίν. 11α), ἐνῶ χαμηλότερα ὑπῆρχαν μόνο καθαρὰ χώματα, χωρὶς ἵχνος ὀστράκου. Οἱ δύο παράλληλοι τοῖχοι, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τίς ἐγκάρσιες πλάκες, καλύπτουν τίς πλευρὲς καὶ μὲ τὸ ἴδιο πάντοτε στερεὸ κτίσιμο, συνεχίζουν μὲ

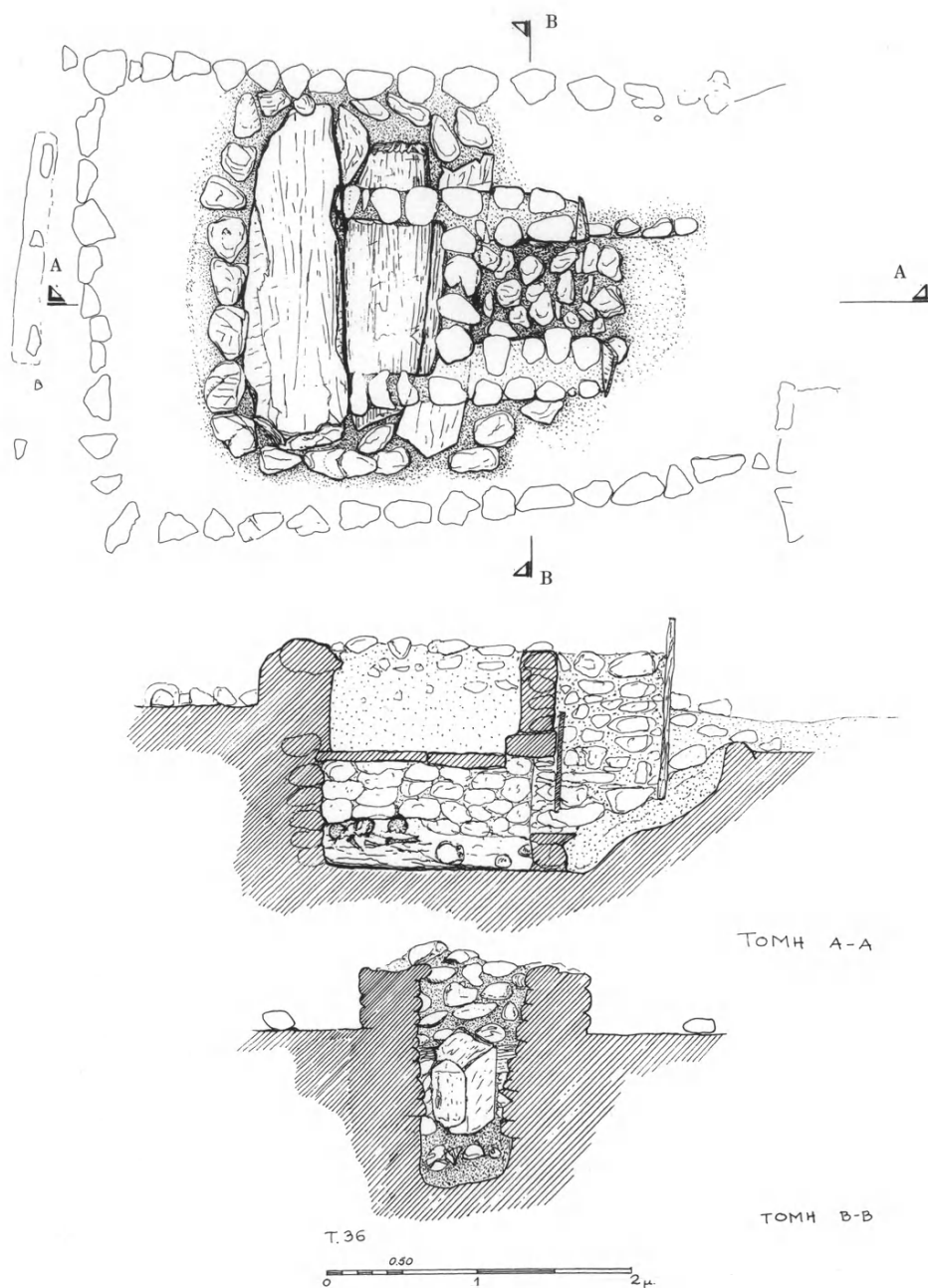

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ ὑπέργειου τμήματος τοῦ τάφου 36.

9-10 στρώσεις, μέχρι κάτω, συγκλίνοντας ἐλαφρὰ πρὸς τὸν πυθμένα, ἢ μάλ-
λον ἀρχίζουν ἀπὸ κάτω πατώντας στὸ στερεὸ ἔδαφος (πίν. 116).

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου (ὕψους 0.43 καὶ πλάτους 0.38-0.42 μ.) βρέθηκε
κλεισμένη μὲ μία σχιστολιθική πλάκα τριγωνικῆς κορυφῆς καὶ μία μικρότερη
ἐμπρὸς της (εἰκ. 4, τομὴ B-B). Οἱ πλάκες ἔστεκαν κατακόρυφες, κολλημένες
ἢ μία στὴν ἄλλη, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι, πράγμα πού σημαίνει ὅτι
κάποτε εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχική θέση τους. Τρεῖς μικρὲς πέτρες
κατὰ 0.25 μ. ὑψηλότερα τοῦ δαπέδου τοῦ λάκκου σχημάτιζαν τὸ κατώφλι.
Ἀντίθετα, τὸ ἀνώφλι εἶναι μία παχιά ἐπίπεδη πλάκα, πού ἐξέχει τῶν πλευρῶν
τοῦ λάκκου καὶ στηρίζει ἐπάνω της τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ λίθινου πλαισίου,
ὡς συμπαγὲς χτιστὸ μέτωπο (πίν. 12α καὶ 15α).

Ὁ λάκκος βρέθηκε καλυμμένος μὲ δύο μακρὲς σχιστολιθικὲς πλάκες, πού

Εἰκ. 4. Τάφος 36. Ἡ κάλυψη τοῦ λάκκου μετὰ τὴ μερικὴ ἀφαίρεση τοῦ ὑπέργειου τμήματος, κάτοψη καὶ τομές.

ἔφθαναν καὶ αὐτὲς πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ λίθινου ὀρθογώνιου πλαισίου, ἐνῶ στὸ τελείωμά τους εἶχαν τοποθετηθεῖ, κατὰ τὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ τάφου, πέτρες στὴ σειρά. Ἀπὸ τὶς δύο καλυπτήριες, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς, ἀφαιρέθηκε μόνο ἡ δυτικὴ μαζί με τὸ τμήμα τοῦ πλαισίου ποὺ εἶχε κτισθεῖ ἐπάνω της (πίν. 126 καὶ εἰκ. 4).

Μέσα στὸν λάκκο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, στὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου καὶ ἐγκάρσια πρὸς τὸν ἄξονα, βρέθηκε ὁ τελευταῖος νεκρὸς συνεσταλμένος καὶ ἀκουμπισμένος στὸ δεξιὸ πλευρό του (πίν. 13). Ἡ κεφαλὴ ἦταν στραμμένη πρὸς τὴν εἴσοδο, οἱ παλάμες ἔφθαναν στὸ ὕψος τοῦ προσώπου, ἐνῶ ἐπάνω στὸν ἄγκωνα καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ γόνατο βρισκόταν ἀπὸ ἓνα λιθάρι. Δίπλα στὶς παλάμες, μέσα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ λάκκου, εἶχε ἀποτεθεῖ μικρὸς σκύφος τελείως ἀποσαθρωμένος.

Πέρα ἀπὸ τὸν νεκρό, ὅλο τὸ δυτικὸ τμήμα ἦταν γεμάτο ὅσὰ ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῶν σκελετῶν, καὶ 20 συνολικὰ κρανία. Τὰ κρανία, σὲ ἐπᾶλληλα στρώματα, μερικὰ ἀκέραια καὶ πολλὰ διαλυμένα, ἦταν τοποθετημένα στὴ ΝΔ περιοχὴ, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα, στὴν ἀπέναντι γωνία (πίν. 136). Ὅμοίως, σὲ διάφορα ἐπίπεδα βρέθηκαν ἀκόμα τέσσερα ἀγγεῖα καὶ ἓνα λίθινο πινάκιο.

Σημαντικότερο εἶναι τὸ κάλυμμα ἀρ. T.36, 2 με ἐγχάρακτη διακόσμηση δύο ἀντωπῶν θεμάτων ποὺ σχηματίζουν ὁμάδες κυματοειδῶν γραμμῶν με σπειροειδεῖς ἀπολήξεις (πίν. 14α). Τὸ θέμα του, ἂν καὶ ιδιότυπο, θυμίζει κάπως τὸ ἀρ. 5224 ἀγγεῖο τοῦ Μουσείου Νάξου, ποὺ ἔχει βρεθεῖ στὸ Κοβάτσι Μαρκοπούλου (Θεοχάρης, *Νέον Ἀθήναιον Α'*, 285, πίν. 1 κάτω. *Κατάλογος Ἐκθεσῆς Γουλανδρῆ Νάξου*, ἀρ. 180, Rambach, AA 1997, 283 κέ.).

Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ Τάφου 36 παρουσιάζει ἐνιαῖο σχεδιασμὸ καὶ ταυτόχρονη κατασκευὴ ὅλων τῶν τμημάτων, ποὺ βεβαιώνουν τὴν ἀπόλυτη λειτουργικότητα καὶ ἐπιτρέπουν τὴ διέλευση ἀτόμου ἀπὸ τὴν εἴσοδο (πίν. 14β). Ἐξωτερικά, οἱ ὀρθιες πλάκες-σήματα παρακολουθοῦν ἕως κάτω τὸ πλάτος τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ προθύρου, οἱ πλευρὲς τοῦ λίθινου πλαισίου ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια χάραξη με τὴν ἐπένδυση τοῦ προθύρου (πίν. 15α), τὸ ὑπέρθυρο εἶναι ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς σχιστόλιθο με τὶς δύο καλυπτήριες, ἐνῶ μία ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ἀποδεικνύει τὴν ταυτόχρονη ἀποκοπὴ τῶν καλυπτηρίων καὶ τοῦ ἄνωφλίου ἀπὸ τὸ λατομεῖο: Ἡ βόρεια ἀκμὴ τῆς μιᾶς πλάκας διατηρεῖ σαφὴ καὶ πυκνὰ ἔχνη ἐργαλείου λαξεύσεως (πίν. 15β), ὅμοια δὲ σημεῖα ὑπάρχουν, τουλάχιστον δύο, στὴν ἀκμὴ τοῦ ἄνωφλίου.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ προκύπτουν νέα στοιχεῖα καὶ συμπεράσματα. Ὁ Τάφος 19, σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχαιότερα κτερίσματά του, κατασκευάσθηκε στὴν ΠΚ Ι. Τὸ πλατὺ πρόθυρο, μὲ πρόχειρα καὶ ἐλλιπῶς διαμορφωμένη εἴσοδο, χωρὶς οὐσιαστικὴ σύνδεση μὲ τὸν λάκκο, πρέπει νὰ προστέθηκε ἀργότερα, στοὺς χρόνους τῆς ΠΚ Ι/ΙΙ κεραμεικῆς τοῦ ὀρύγματος T.19α. Συνεπῶς, σὲ πρώτη φάση ὁ τάφος ἦταν ἀπλὸς κιβωτιόσχημος μὲ ἐπένδυση πλακῶν ὅπως γινόταν περίπου στὶς Κυκλάδες. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ τύπου μὲ πρόθυρο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσης του προκάλεσε τὴν ἐναρμόνισή του πρὸς τὸ νέο σχῆμα, πὺ φαίνεται νὰ καθιερώθηκε περὶ τὸ τέλος τῆς ΠΚ Ι περιόδου.

Τὸν νέο τύπο ἀπεικονίζει ὁ τάφος 36. Χαρακτηριστικὸ τμήμα εἶναι ἡ εἴσοδος, πὺ κατασκευάζεται μὲ ἐπιμέλεια, σημαίνεται μὲ στῆλες, πλαισιώνεται ἀπὸ τοίχους, ἀποκτᾷ πρόθυρο φραγμένο μὲ χῶμα καὶ πέτρες καὶ τὸ ἄνοιγμά της κλείνεται μὲ ὄρθια πλάκα, σὰν λίθινη «θύρα».

Ὁ λάκκος ἔχει τοιχώματα κτιστὰ μὲ πέτρες τοῦ ποταμοῦ, καὶ καλύπτεται μὲ βαριῆς πλάκες, πὺ δὲν ἄνοιγαν ποτὲ ἀπὸ ἐπάνω. Ἀντίθετα, ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο μὲ κτιστὸ λίθινο πλαίσιο, σφράγιζε μόνιμα τὶς πλάκες στὴ θέση τους, πὺ στὴν περίπτωση τοῦ T.36 εἶχαν ἐνισχυθεῖ περιμετρικὰ μὲ πέτρες στὴ σειρά.

Ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ταφὴ τοῦ νεκροῦ μέσα στὸν λάκκο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, δὲν γίνεται πρόχειρα καὶ βιασμένα. Ἡ ἀπώθηση τῶν ὀστέων στὸ πίσω μέρος παρουσιάζει κάποια σχετικὴ τάξη, μὲ τὰ κρανία τοποθετημένα στὴν κορυφὴ τῶν κατὰ καιροὺς συγκεντρωμένων ὀστέων, πὺ σημαίνει ὅτι προηγουμένως κάποιος εἰσχωροῦσε στὸν λάκκο γιὰ νὰ τακτοποιήσει τὰ ὀστά καὶ κυρίως τὰ κρανία (πίν. 16).

Ἀκόμα καὶ ἡ ἀπουσία ὀστράκων ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀφαιροῦσαν ὅλα τὰ σπασμένα καὶ ἄχρηστα κτερίσματα. Αὐτὰ ὅμως, ὅπως καὶ ἄλλα ἐρωτήματα, χρειάζονται περισσότερη μελέτη καὶ ἔρευνα.

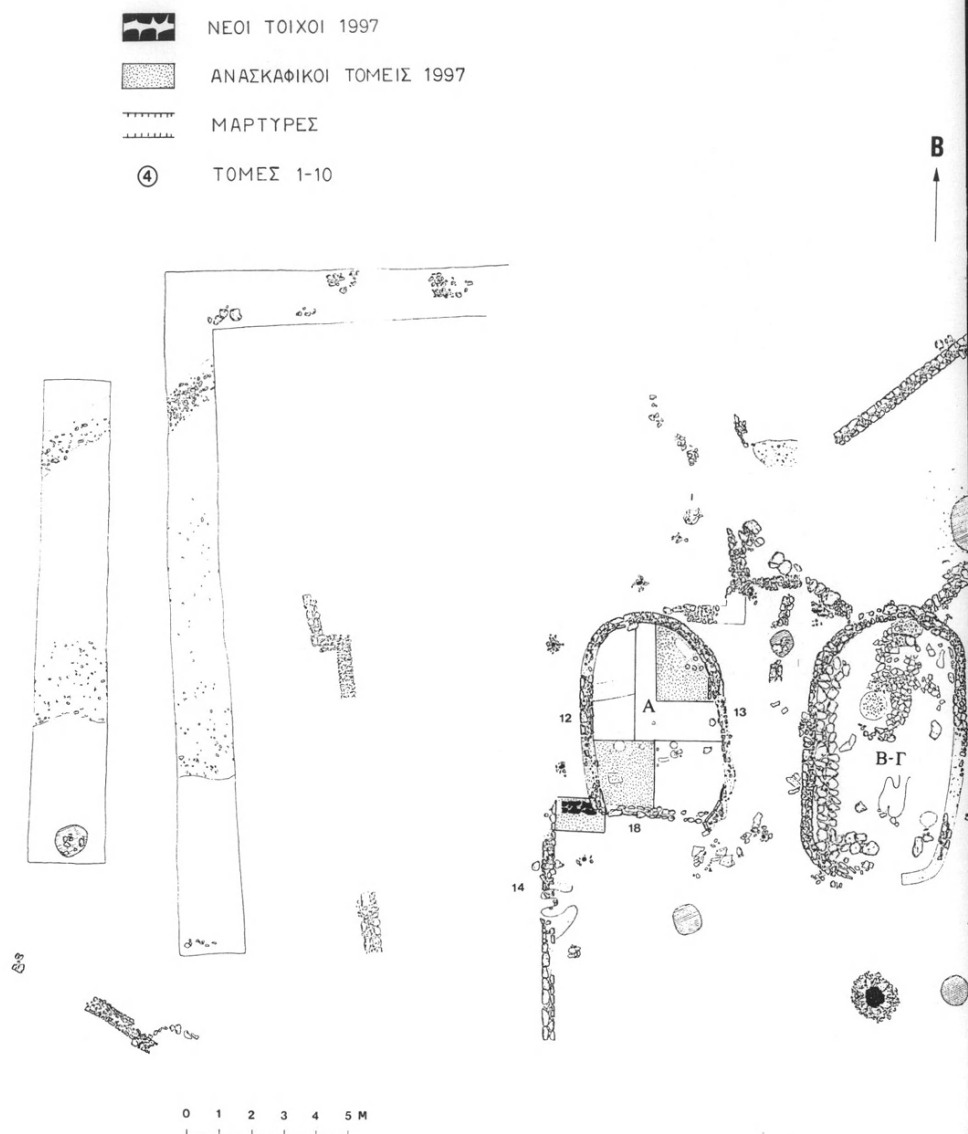
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΚΑΛΑΣ ΩΡΩΠΟΥ

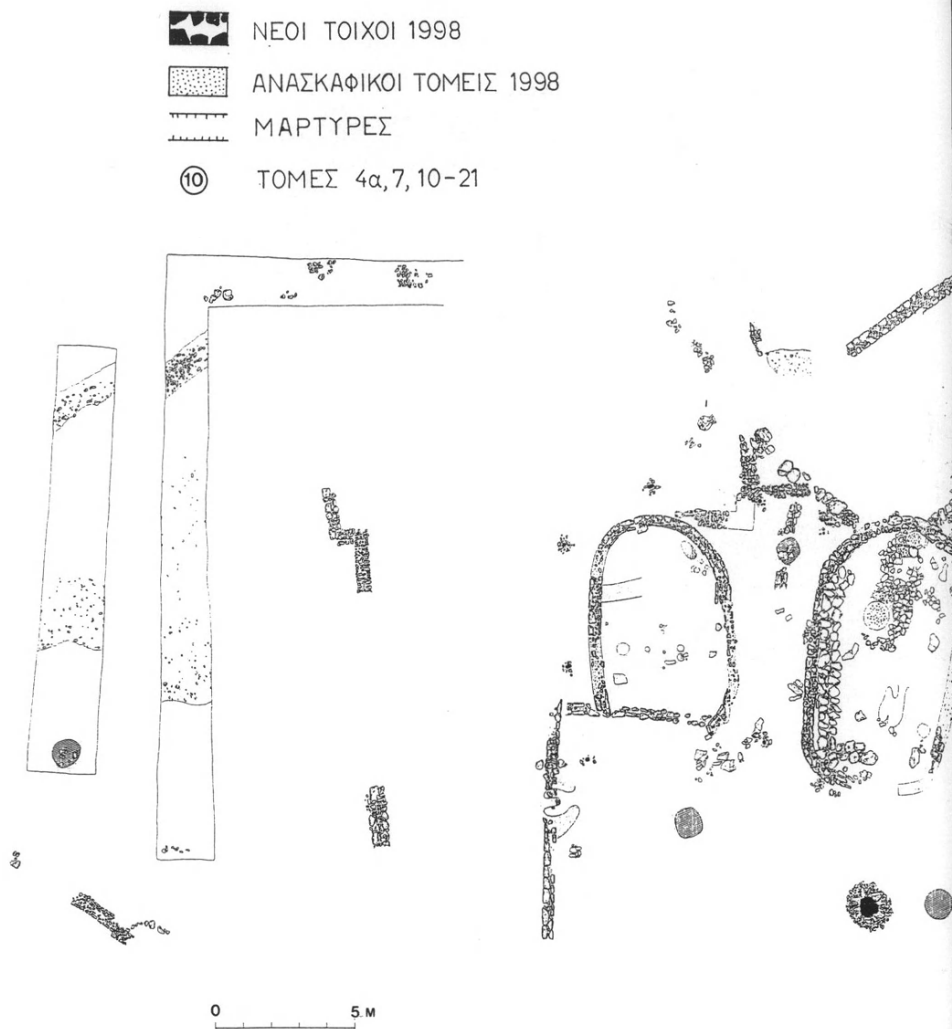
(Πίν. 17-31)

Ἡ ἀνασκαφή στὸ οἰκόπεδο τοῦ Ὁργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων (εἰκ. 1-2, πίν. 17-18) συνεχίστηκε γιὰ τρίτη συνεχόμενη περίοδο ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ συμπληρωματικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ Ἴόνιο Πανεπιστήμιο καὶ τὰ Ἰδρύματα Ἰωάννου Κωστοπούλου καὶ Ψύχα. Στὶς ἐργασίες πῆρε μέρος πολυμελὴς ὁμάδα φοιτητῶν ἀπὸ τὰ Πανεπιστήμια τῆς Κέρκυρας καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ ἔρευνες ἐστιάστηκαν στὸν χῶρο ποὺ ἐκτείνεται νότια τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (Τομὲς 18-21), ἐνῶ πραγματοποιήθηκαν καὶ πολυάριθμες τομὲς στὸ ἐσωτερικὸ του (Τομὲς 10-17). Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ θέση, ποὺ ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν ὁμηρικὴ Γραῖα, κατοικήθηκε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου ἕως λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., καὶ ἐγκαταλείφθηκε ὕστερα ἀπὸ καταστρεπτικὲς πλημμύρες¹.

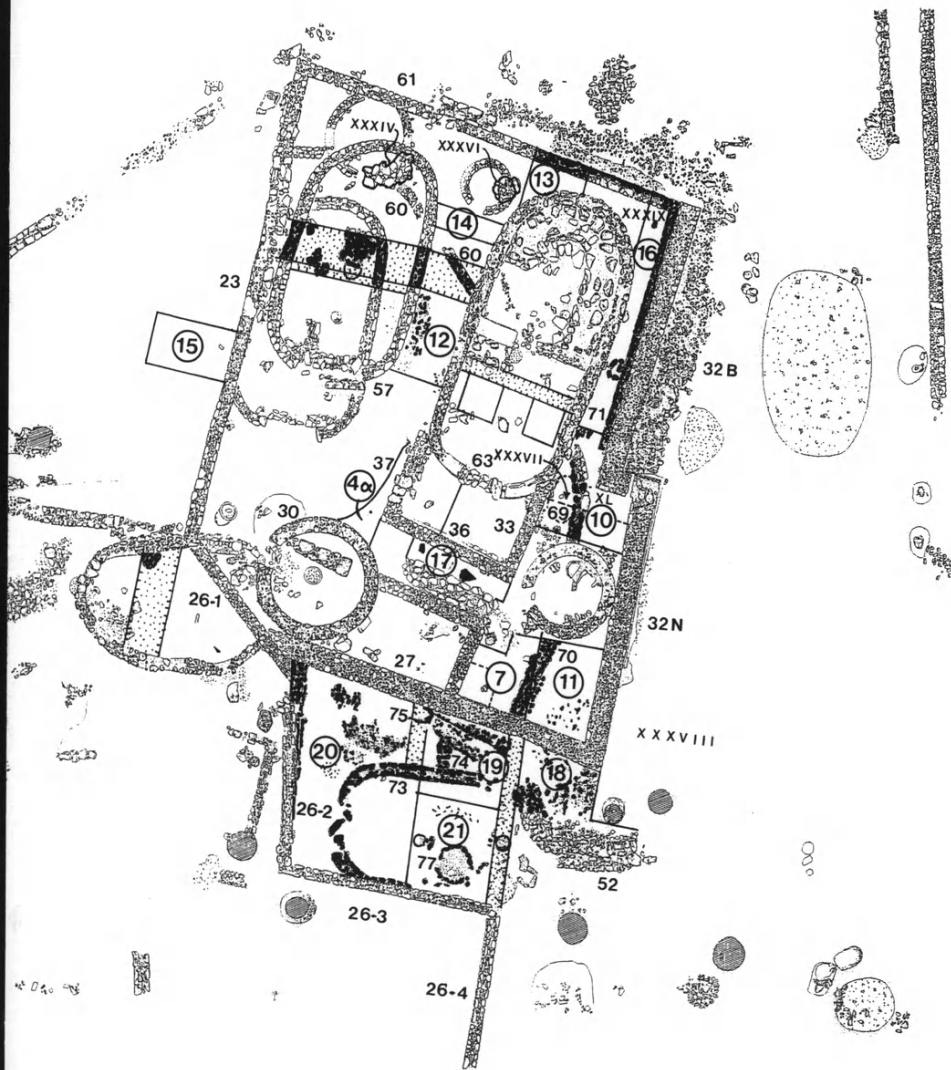
1. Στὴν ἐρευνητικὴ ὁμάδα μετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Χριστίνα Μητσοπούλου καὶ Θεοδώρα Ρόμπου-Σαμαρά, ὁ σχεδιαστὴς Ν. Καλλιωντζῆς (Β' ΕΠΚΑ), ὁ τοπογράφος Ν. Μαστρονικόλας (Β' ΕΠΚΑ) καὶ ὁ ἀρχαιομεταλλειολόγος Δρ. R. Doonan (Πανεπιστήμιο Bournemouth). Στὶς ἔρευνες πῆραν μέρος καὶ οἱ πτυχιῶχοι ἀρχαιολόγοι Μαρία Καντηρέα καὶ Κατερίνα Κολοτούρου. Ἀπὸ τὸ Ἴόνιο Πανεπιστήμιο συμμετεῖχαν οἱ φοιτητὲς Γιώργος Βιολιδάκης, Ἑλλη Κοντουδάκη, Βασιλικὴ Κουκλάκη, Λίνα Λαμούρη, Δημήτρης Μητουλάκης, Φωτεινὴ Πέρρα, Κωνσταντῖνος Πεσλῆς καθὼς καὶ οἱ ὑπότροφοι τοῦ προγράμματος Erasmus Manuel Arjona (Ἰσπανία) καὶ Jean-Sebastien Gros (Γαλλία). Ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθῆνας συμμετεῖχαν οἱ Νατάσσα Ἀχακίου, Παναγιώτης Καγκαρᾶς, Διονύσιος Κατσούλης, Ἀγγελικὴ Κουμνᾶ, Ξένια Χαραλαμπίδου καὶ Ἀθηνᾶ Χατζῆ. Ὅπως καὶ πέρυσι ὁ φίλος Παναγιώτης Κωστόπουλος μᾶς διέθεσε αὐτοκίνητο Jeep.

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1997 (σχ. Ν. Καλλιωντζῆ).

Εἰκ. 2. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1998 (σχ. Ν. Καλλιωντζῆ).

Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο Ε (εἰκ. 3, πίν. 186)

Μὲ τὴν καθαίρεση τοῦ κεντρικοῦ μάρτυρα ἐπιβεβαιώθηκε ἡ παρουσία τῶν δύο δαπέδων ποὺ εἶχαμε παρατηρήσει τὸ 1997, σὲ βάθ. -3.83 καὶ -3.90 μ., ἀντίστοιχα². Σὲ βάθ. -3.94 μ. ὅμως, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ βόρειου θεμελίου καὶ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ αὐτό, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται κοιλότητα πλήρης μὲ χαλίγια καὶ βότσαλα (πίν. 19α). Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας διαπιστώθηκε ὅτι ἡ διάμετρός της ἦταν 0.60 μ. καὶ τὸ βάθος 0.15 μ. (πυθμῆνας κοιλότητος σὲ βάθ. -4.09 μ.). Τὰ χαλίγια καὶ τὰ βότσαλα ἀφαιρέθηκαν, συλλέχθηκαν ἀνάμεσά τους ἐλάχιστα ὄστρακα μὴ χαρακτηριστικά καὶ στὴ συνέχεια ἐπανατοποθετήθηκαν μέσα στὴν κοιλότητα. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κοιλότητα σχετίζεται κατασκευαστικὰ μὲ τὸ Κτίριο Ε, τότε θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ βάση στερέωσης πασσάλου, παρόμοια μὲ αὐτὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ γεωμετρικὰ οἰκοδομήματα τῆς Ἑρέτριας. Ἐφόσον ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εὐσταθεῖ, τότε τὰ χαλίγια καὶ τὰ βότσαλα θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τὸ γέμισμα μὲ τὸ ὁποῖο πακτώθηκε ἡ πασσαλότρυπα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο ἡ κοιλότητα νὰ ἀνήκει σὲ περίοδο χρήσης τοῦ χώρου ποὺ προηγεῖται τῆς κατασκευῆς τοῦ ἑλλειψοειδοῦς Κτιρίου Ε.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μάρτυρα φθάσαμε στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς τομῆς 2 τοῦ 1997 καὶ ἀποφασίσαμε νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἔρευνα στὴν τομὴ 1 τοῦ 1997 προκειμένου νὰ φθάσουμε σὲ ἐνιαῖο βάθος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου³. Κάτω ἀπὸ μεγάλο ποταμίσιο λίθο ποὺ ἦταν πεσμένος στὸν ἄξονα τοῦ τόξου τῆς Δυτικῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Ε⁴, ἀποκαλύφθηκε ἀκέραιη, ἀλλὰ ραγισμένη ὕστερογεωμετρικὴ κοτύλη (πίν. 196), ποὺ ἦταν τοποθετημένη ὀρθία στὸ χῶμα, σὲ βάθος -3.94 μ. Ὅπως καὶ μὲ τὴν περίπτωση τῆς προαναφερθεῖσας κοιλότητος, δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν τὸ εὑρημα αὐτὸ εἶναι σύγχρονο ἢ παλαιότερο μὲ τὴ χρήση τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ βοτσαλωτοῦ

2. ΠΑΕ 1997, 56-57.

3. Ὁ.π. 55-57.

4. ΠΑΕ 1996, πίν. 176.

Εἰκ. 3. Κάτοψη Κτιρίου Ε.

δαπέδου (;) πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1997 στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ Κτιρίου Ε⁵. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν καὶ βάθος -4 ἕως -4.06 μ. προῆλθαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα (ἀκέραιη βάση μεγάλου σκύφου σὲ δύο θραύσματα, θραῦσμα βάσης ἀπὸ ὀλόβαφο κύπελλο, τρία συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος, λαβὴ καὶ τὴ βάση μικροῦ σκύφου καὶ μικρὸ ὀλόβαφο κύπελλο). Τὰ εὐρήματα αὐτὰ μάλλον ἀνήκουν σὲ περίοδο προγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου.

Τομὲς 19, 20, 21 (πίν. 20α-6)

Οἱ τρεῖς τομὲς 19, 20 καὶ 21 καταλαμβάνουν τὸν τραπεζιόσχημο χώρο ἀνάμεσα στοὺς τοίχους T27, T26-2 καὶ T26-3. Ἡ Τομὴ 20 ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ χώρου πού περικλείουν οἱ τρεῖς παραπάνω τοῖχοι. Τὸ νότιο ἥμισυ εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ Πεδίλου K28 γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Σχολικοῦ Κτιρίου I (ἀνασκαφὴ Δραγώνα). Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ τομέα χωρίστηκε σὲ δύο περίπου ἰσομεγέθη τμήματα, στὶς Τομὲς 19 (πρὸς

5. ΠΑΕ 1997, 57.

Βορρά) καὶ 21 (πρὸς Νότο). Στὰ ἀνατολικά ἀφέθηκε προσωρινὸς μάρτυρας φορᾶς B-N, πλ. 0.50 μ., ὁ ὁποῖος ἀκολουθοῦσε τὴ νοτιὰ πρὸς Βορρά προέκταση τοῦ περιβόλου 26-4. Ὁ μάρτυρας αὐτὸς καθαιρέθηκε τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ἔτσι ὁ χώρος τῶν τομῶν 19-21 ἐνοποιήθηκε μὲ ἐκεῖνον τῆς Τομῆς 18, ἐντὸς τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ T52 (Κτίσμα IB).

Τεθλασμένος Περιβόλος T26-2, T26-3 (Τομὴ 20) (πίν. 20α-β)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν Τομὴ 20 ἐπέτρεψε τὴν ἀποσαφήνιση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τοῦ τεθλασμένου περιβόλου T26, καὶ εἰδικότερα τοῦ σκέλους T26-2.

Τὸ ὕψος τοῦ νεώτερου T26-2 κυμαίνεται ἀπὸ 0.25 ἕως 0.30 μ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ὄρθιες πολυγωνικὲς πλάκες πάχους 0.07 ἕως 0.14 μ. καὶ μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα λατύπης. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐδράζεται ἐν μέρει ἀπευθείας πάνω σὲ ἕναν ἄλλο τοῖχο, τὴν α' φάση τοῦ ἴδιου περιβόλου (στὸ βόρειο τμήμα μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὶς δύο φάσεις ἐπίχωση πάχους 0.10 μ.). ὁ τελευταῖος εἶναι ἐλαφρὰ μετατοπισμένος πρὸς τὰ ἀνατολικά σὲ σχέση μὲ τὴ νεώτερη φάση τοῦ T26-2. Ἔχει πλάτος 0.40 μ. καὶ ὕψος περίπου 0.20 μ. Ἡ κατασκευὴ του θυμίζει τὸν μνημειακὸ περιβόλο (T27/T32), δηλαδὴ παρουσιάζει παρειὰς μὲ σχετικὰ μεγάλους λίθους καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια σχηματίζεται ἀπὸ μικρὰ βότσαλα. Μία λωρίδα ἀπὸ μικρὲς ποταμίσιες πέτρες ποὺ ἐκτείνεται παράλληλα μὲ τὸν T26-2 σὲ βάθος -3.58 μ. ἀποτελεῖ μᾶλλον μία ἐνίσχυση τῆς ὑποθεμελίωσης τῆς πρώτης φάσης τοῦ τοίχου. Λίγο ψηλότερα (-3.54) διαπιστώθηκαν λείψανα δαπέδου.

Ἡ α' φάση τοῦ T26-2 ἐφάπτεται στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ T27 καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του βρίσκεται 2-3 ἐκ. χαμηλότερα. Οἱ δύο τοῖχοι δὲν δένουν κατασκευαστικά. Ἡ πρώτη φάση τοῦ T26-2 χτίστηκε προφανῶς λίγο μετὰ τὸν T27. Ἡ β' φάση τοῦ T26-2 εἶναι μᾶλλον σύγχρονη μὲ τὸν διαγώνιο τοῖχο μὲ τὸν ὁποῖο ἔφραξαν τὴν παλαιὰ εἴσοδο τοῦ περικλειστοῦ χώρου (T26-1).

Διαπιστώθηκε ἀκόμη ὅτι καὶ ὁ T26-3 ἐδράζεται σὲ βάθος -3.15 πάνω στὴν παλαιότερη φάση τοῦ ἴδιου περιβόλου. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου τῆς νεώτερης φάσης εἶναι 0.30 μ. (ἄνω ἐπιφ.-2.85). Ὁ τοῖχος τῆς παλαιότερης φάσης δὲν εἶναι ὁρατός, καθὼς εἶναι μετατοπισμένος ἐλαφρῶς πρὸς Νότον σὲ σχέση μὲ

τὸν ὑπερκείμενο τοῖχο. Ἡ μελέτη του θὰ γίνεῖ δυνατὴ μάλλον ἐφόσον ἐρευνηθεῖ ὁ χώρος νότια τοῦ T26-3.

Πρόχειρη ἐστία δυτικά τοῦ Κτιρίου ΙΣΤ (Τομὴ 20)

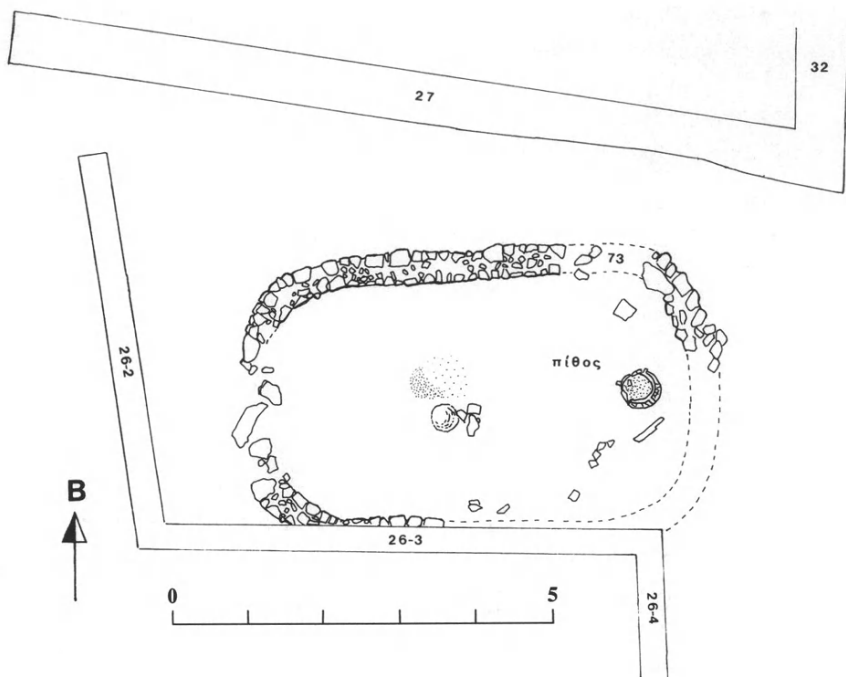
Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια παρειὰ τοῦ T26-3, σὲ βάθος -3.56., ἀποκαλύφθηκε μία πρόχειρη ἐστία, μέγ. διαμ. 0.90 μ. Ἡ ἐστία χαρακτηρίζεται ἀπὸ στάχτες καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστέων ζώων.

Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο ΙΣΤ (Τομὲς 19, 20, 21) (εἰκ. 4, πίν. 20α-6)

Νότια τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου T27, σὲ βάθ. -3.32 (στὰ ἀνατολικά), -3.44 στὰ δυτικά, ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα ἐνὸς ἀκόμῃ ἑλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος, τοῦ ΙΣΤ (εἰκ. 3, πίν. 186). Ἀπὸ τὸ κτίριο σώζονται τὰ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ Β τοίχου καὶ τῆς Δ ἀψίδας (T73). Ὁ Ν τοῖχος συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὸν περιβόλο T26-3, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔχει καταστραφεῖ. Ὁ τοιχοβάτης ἐδράζεται στὸ ἐπίπεδο -3.60 περίπου. Τὸ πλάτος του δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.40 μ. ἐνῶ τὸ ὕψος, τὸ ὁποῖο εἶναι τὸ ἀρχικό, εἶναι περίπου 0.20 μ. Τὸ μῆκος τοῦ κτιρίου δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 7 μέτρα, τὸ πλάτος ὑπολογίζεται γύρω στὰ 4. Ἡ εἴσοδος πρέπει νὰ βρισκόταν στὰ δυτικά, σὲ χώρῳ πού εἶχε διαταράξει ἡ παλαιὰ σωστικὴ ἀνασκαφή (Πέδιλο K28 ἀνασκαφῆς Δραγώνα). Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε πλαστικὴ σακκούλα πού περιεῖχε ὄστρακα μὲ ἐνδειξὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἐνας ἐπιμήκης πλακοειδὲς λίθος πού ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου βρέθηκε ἐλαφρὰ μετατοπισμένος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τού θέσῃ σὲ βάθ. -3.53 μ.

Στὸ ἐσωτερικό, στὸ μέσον περίπου τοῦ οἰκοδομήματος, ἀποκαλύφθηκε μικρὴ κοιλότητα διαμ. 0.30 μ. καὶ βάθ. 0.12 μ. ἡ ὁποία περιεῖχε μαῦρα χαλαρὰ χώματα, κάρβουνα καὶ στάχτη. Ἡ κοιλότητα εἶχε ἀνοιχτεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.45 καὶ ὁ πυθμὲνας τῆς βρέθηκε σὲ βάθ. -3.57. Γύρω ἀπὸ τὴν κοιλότητα συλλέχθηκαν ἀρκετὲς σκωρίες, κάτι τὸ ὁποῖο μᾶς ὡδήγησε ἀρχικὰ στὴν ταύτισή της μὲ μεταλλευτικὸ κλίβανο⁶. Ὡστόσο, ἡ ἀνάλυση δειγμάτων

6. Ἔργον 1998, 24.

Εἰχ. 4. Κάτοψη τοῦ ἑλλειψοειδοῦς Κτιρίου ΙΣΤ.

πυρακτωμένου πηλοῦ προερχόμενων ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς κοιλότητος ποὺ πραγματοποιοῖσε ὁ R. Doonan ἀπέκλεισε τὴν παραπάνω ἐκδοχὴ. Συνεπῶς, εἶναι προτιμότερο νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ κοινὴ ἐστία.

Πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων τῶν ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων, ἀνάμεσά τους καὶ εὐάριθμοι σκυφοειδεῖς κρατῆρες (πίν. 22α), προῆλθαν ἀπὸ τὸ ἀμέσως ὑποκείμενο στρώμα (βάθ. -3.64 ἕως -3.72). Ἕνας χῶρος ἔντονα πυρακτωμένος ποὺ περιεῖχε πολλὰ κάρβουνα καὶ στάχτη (-3.45/-3.58/-3.65), ὁ ὁποῖος ἐντοπίστηκε ΒΔ τῆς ἐστίας ποὺ προαναφέρθηκε μάλλον συνδέεται μὲ αὐτὸ τὸ στρώμα.

Δυτικὰ τοῦ T26-2, σὲ βάθος -3.65 μ. ἐφανίστηκε κατὰ τόπους ἓνα παλαιότερο ἐξωτερικὸ δάπεδο ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ βότσαλα ποὺ πιθανῶς σχετίζεται καὶ αὐτὸ μὲ μία περίοδο προγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ Κτιρίου ΙΣΤ.

Πίθος (Μάρτυρας ἀνάμεσα στὶς Τομὲς 18 καὶ 19/21) (πίν. 21α-6)

Στὸν χώρο ἀμέσως δυτικὰ τῆς κατεστραμμένης ἀψίδας βρέθηκε στὴ θέση τοῦ ἑνὸς ραγισμένος ἀλλὰ ἀκέραιος τρίωτος ὀξυπύθμενος πίθος (πίν. 19α)⁷. Τὸ χεῖλος τοῦ πίθου ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -3.42, ἐνῶ, ὅπως φάνηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡ βάση του ἐδραζόταν σὲ βάθ. -4.01 μ. Δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ πίθος εἶναι σύγχρονος μὲ τὸ ἐλλειψοειδὲς οἰκοδόμημα ἢ μὲ τὴν ἀμέσως προγενέστερη περίοδο χρήσης τοῦ χώρου.

Κυκλικὸ Κτίσμα ΙΖ (Τομὴ 21) (πίν. 20α-6)

Μέσα στὰ ὅρια τῆς Τομῆς 21, ἐν μέρει μέσα στὸ στρῶμα ἐγκατάλειψης τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου ἀποκαλύφθηκε ἓνα μικρὸ κυκλικὸ κτίσμα (ΙΖ), ἐξωτερικῆς διαμέτρου μόλις 1.20 μ. Τὸ θεμέλιο (T77) εἶναι εὐτελοῦς κατασκευῆς καὶ κακῆς διατήρησης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μόνον σειρὰ λίθων μετρίου μεγέθους, οἱ ὁποῖοι εἶναι τοποθετημένοι σὲ μία στρώση (μέγιστο πλάτος μόλις 0.12 μ.). Στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπῆρχαν πολλὰ χίτρινα πηλοχώματα, καὶ στὸ νότιο τμήμα, σὲ βάθος -3.45, σώζονταν καὶ ἴχνη ἀπὸ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδό του. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν στρῶμα τῶν διαλυμένων πλίνθων ὁδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ λίθινος τοιχοβάτης ἔφερε κάποια πλίνθη ἀνωδομή. Ἡ στρωματογραφία δὲν ἀποκλείει τὸ κτίσμα τοῦτο νὰ ἀποτελεῖ κάποια κατασκευὴ ἐγγεγραμμένη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΙΣΤ, ἂν καὶ ἡ ὅλη εἰκόνα καθιστᾷ πιὸ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ἢ κατασκευὴ του νὰ ἔπεται τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ ἐλλειψοειδοῦς οἰκοδομήματος⁸. Ὁ προορισμὸς τοῦ κτίσματος παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστος. Παραλληλισμοὶ μποροῦν νὰ γίνουν μὲ ἀντίστοιχες

7. Ὑψ. 0.65 μ., μέγ. διάμ. χεῖλους 0.42 μ.

8. Ἄνω ἐπιφ. Τοιχοβάτης -3.23 (N)/-3.31 (B), δηλ. σώζεται χαμηλότερα πρὸς Β. Στὸ Ν τμήμα, ὅπου ἡ διατήρηση εἶναι καλύτερη, διαπιστώθηκε ἡ παρουσία βοτσαλωτοῦ δαπέδου, σὲ βάθ. -3.37/-3.41. Στὰ βόρεια, τὸ ἐπίπεδο ἔδρασης τοῦ κυκλικοῦ τοιχοβάτη εἶναι -3.47, δηλ. βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ ἐκεῖνο μέσα στὸ ὁποῖο διανοίχθηκε ἡ ἐστία τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου ΙΣΤ. Ἀντίθετα, στὸ Νότο ἡ βάση τοῦ ἴδιου θεμελίου βρίσκεται ἄρκετὰ ψηλότερα (-3.60 μ. περίπου).

κατασκευές ἀπὸ τὸ Λευκαντί, τὴν Παλαιὰ Σμύρνη, κ.ἄ., οἱ ὁποῖες συνήθως συνδέονται μὲ τὴν προετοιμασία τοῦ φαγητοῦ⁹.

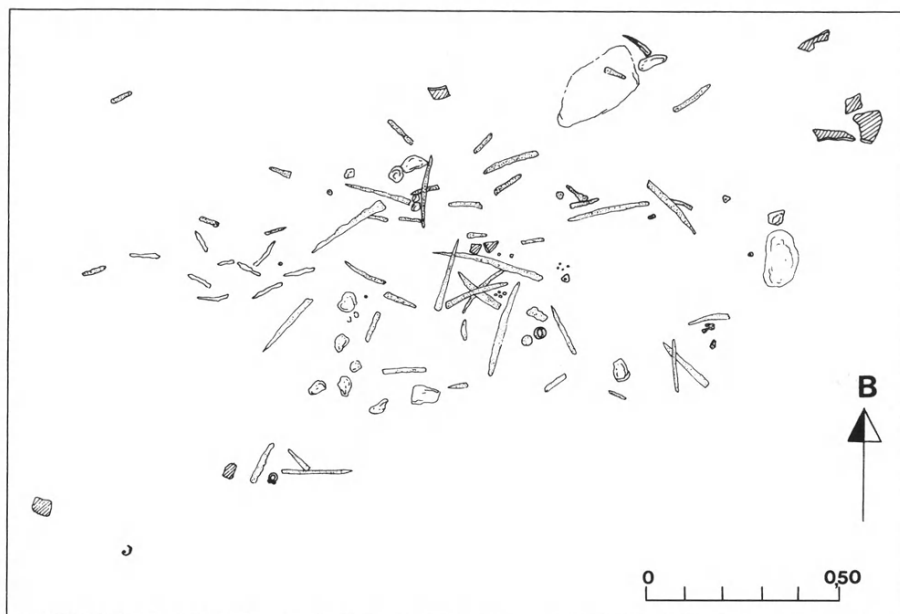
«Θησαυρὸς» σιδερένιων ἐργαλείων (Τομὴ 21) (εἰκ. 5, πίν. 226, 23α-γ)

Ἀμέσως βορειότερα, ἀπὸ βάθ. -3.18 μ. (NA)/-3.25 μ. (BΔ) ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σύνολο ἀπὸ περίπου 70 ἀκέραια σιδερένια ἐργαλεῖα (κυρίως μικρὲς ἀξίνες) καὶ μαχαίρια (πίν. 226, 23α), λίγα χάλκινα κοσμήματα (ψέλιο, δαχτυλίδι, πόρπη), ζευγὸς ἐνωτίων ἀπὸ ἀσημένιο σύρμα, καὶ ἀρκετὲς χάνδρες ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ φαγεντιανή (πίν. 23γ). Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἦταν σπαρμένα σὲ ἔκταση διαστάσεων 1 (B-N)×1.5 (A-Δ) μ., μέσα σὲ στρῶμα ἀπὸ συμπαγὴ καστανὰ σκληρὰ χρώματα πάχους μόλις 0.10 μ. (ἀπὸ -3.18/-3.25 ἕως -3.32 μ.). Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ συνέχιζαν σὲ μεγαλύτερο βάθος καθὼς ἦταν μπηγμένα κατακόρυφα στὸ ἔδαφος (ἕως -3.42 μ.).

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μαχαίρια (πίν. 226) ἔχουν ἐλαφρὰ κυρτὴ ράχη καὶ εὐθύγραμμη κόψη ποὺ καμπυλῶνει γιὰ νὰ συναντήσῃ τὴν αἰχμηρὴ ἀπόληξη τῆς λεπίδας¹⁰. Ἡ ξύλινη κατὰ πάσα πιθανότητα λαβὴ στερεωνόταν μὲ μικρὸ ἧλο. Οἱ περισσότερες ἀξίνες (πίν. 23α) σώζουν τὴν ὁπὴ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ξύλινου στείλεοῦ καὶ οἱ διαστάσεις τους ποικίλλουν (ἡ μικρότερη ἔχει μῆκος 0.073 μ., ἡ μεγαλύτερη 0.24 μ.). Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται μία αἰχμὴ βέλους, δύο τρεῖς ἀποσπασματικὰ σωζόμενες αἰχμὲς δοράτων, καθὼς καὶ μικρὸς σιδερένιος δίσκος (πίν. 236) μὲ κυρτὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια διαμ. 0.052 μ., ὁ ὁποῖος θυμίζει ὁμοίωμα ἀσπίδας.

9. A. MAZARAKIS AINIAN, *From rulers'dwellings to temples* (Jonsered 1997) 122-123.

10. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα Ι. *Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήνα 1969) 266-269. Γενικά, τὰ ξίφη καὶ τὰ ἐγχειρίδια (τὸ μῆκος τῶν τελευταίων δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 μ.) εἶναι ἀμφίστομα, ἐνῶ τὰ μαχαίρια ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴ μὴ κοπτικὴ ράχη, ποὺ συχνὰ εἶναι κυρτὴ καὶ τὴν κοπτικὴ αἰχμηρὴ πλευρά, ἡ ὁποία συνήθως εἶναι κοίλη. Ἡ μεγαλύτερη μάχαιρα ἔχει σωζ. μῆκος 0.355 μ., ἡ ἀμέσως μικρότερη 0.285 μ. Τὰ μικρότερα μαχαίρια ἔχουν μῆκος τὸ ὁποῖο κυμαίνεται ἀπὸ 0.10-0.20 μ. περίπου.

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ «θησαυροῦ» σιδηρένιων ἐργαλείων καὶ τῶν κοσμημάτων.

Τὸ συρμάτινο χάλκινο δαχτυλίδι, διαμ. 0.02 μ. περίπου, εἶναι τοῦ τύπου μὲ ἀπόληξη διπλῆς σπείρας, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικούς χρόνους στὴ Βόρειο Ἑλλάδα καὶ ἐπιζεῖ ἕως καὶ τὸν 7ο αἰ. π.Χ.¹¹. Τὸ χάλκινο ψέλιο (διαμ. 0.07 μ., πλ. ἐλάσματος 0.19 μ.) σώζει δυσδιάκριτη ἔκτυπη ἀνάγλυφη διακόσμηση. Μία χάλκινη πόρπη σὲ δύο θραύσματα βρέθηκε περίπου 0.50 μ. νοτιότερα, σὲ βάθ. -3.38 μ. ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι συνανήκει μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα. Τὰ ἐνώτια εἶναι ἀπὸ ἀσημένιο σύρμα καὶ ἔχουν ἐλλειψοειδῆ μορφή (μέγ. διαμ. 0.18 μ.). Τέλος βρέθηκαν δύο τριγωνικὲς χάνδρες ἀπὸ ὑαλόμαζα καθὼς καὶ ἀρκετὲς μικροσκοπικὲς χάνδρες ἀπὸ λευκὴ φαγεντιανή, προερχόμενες πιθανῶς ἀπὸ κάποιον περιδέριον.

11. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήνα 1969) 255-256. Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Τέχνη. Συλλογὴ Ν.Π. Γουλανδρῆ* (Ἀθήνα 1985) 153, ἀρ. 242.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ συνόλου, τὸ ὁποῖο, μὲ βάση τὴ στρωματογραφία, μάλλον ἀνήκει στὸν πρόωμο 7ο αἰ. π.Χ., δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ πρὸς τὸ παρόν. Ἡ πρώτη σκέψη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ταφὴ γρήγορα διαψεύστηκε, ἂν καὶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι λίγο ἀνατολικότερα εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1985 ὁ κιβωτιόσχημος ὑστερογεωμετρικὸς τάφος VI¹². Μία ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ «θησαυρὸ» τὸν ὁποῖο εἶχε ἀποκρύψει ὁ κάτοχός του καὶ δὲν ἐπέστρεψε ποτὲ γιὰ νὰ τὸν ἀναζητήσει. Ὡστόσο, ἡ σκέψη αὕτὴ προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα αὐτά, ὅπως προαναφέρθηκε, δὲν ἦταν συγκεντρωμένα σὲ κάποια κοιλότητα, ἀλλὰ ἦταν σπαρμένα σὲ μία σχετικὰ μεγάλη ἔκταση. Ἐπειδὴ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἦταν μπηγμένα κατακόρυφα στὸ σκληρὸ ἔδαφος, μπορούμε νὰ διακινδυνεύσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἔπεσαν ἀπὸ κάποιο ράφι ἢ ἀπὸ κάποιο ξύλινο στύλο πάνω στὸν ὁποῖο θὰ ἦταν στερεωμένα. Στὴν περίπτωση αὕτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ τραπεζίόσχημος χώρος πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ περιδόλου (T27) καὶ τὴν πρώτη φάση τοῦ τεθλασμένου περιδόλου T2, ἦταν πρόχειρα στεγασμένος. Ἐνα ἀκόμη ἐρώτημα πού πρὸς τὸ παρόν παραμένει ἀναπάντητο εἶναι κατὰ πόσον τὰ σιδερένια αὐτὰ μαχαίρια καὶ ἐργαλεῖα ἀντιπροσωπεύουν τμῆμα τῆς παραγωγῆς τῶν γειτονικῶν ἐργαστηρίων ἢ τὰ ἴδια τὰ ἐργαλεῖα τῶν μεταλλουργῶν. Πάντως, τὰ μεγαλύτερα δρεπανόσχημα μαχαίρια μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελοῦν συμπλήρωμα τῆς πολεμικῆς ἐξάρτυσης. Ὅρισμένα στοιχεῖα ὅπως ἡ παρουσία τῶν λιγοστῶν ὅπλων καὶ τῆς μικρογραφικῆς ἀσπίδισκης (;) ἀνάμεσα στὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ μαχαίρια, τὸ γεγονός ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα εἶναι μικρογραφικά καὶ τέλος ἡ συνύπαρξη τῶν ἐργαλείων μὲ τὰ κοσμήματα, δυσχεραίνουν τίς προσπάθειες ἐρμηνείας τοῦ εὐρήματος καὶ ἀφήνουν ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ σύνολο νὰ εἶχε ἀναθηματικὸ χαρακτήρα.

Κτίριο IB (Τομὴ 18) (πίν. 24α)

Ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1985 κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ

12. ΠΑΕ 1996, 91. Ὁ τάφος αὐτὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -3.20/-3.30 μ., καὶ ὁ πυθμένας του σὲ βάθ. -3.56 μ. δηλ. στρωματογραφικὰ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ περίπου σύγχρονος μὲ τὸ σύνολο τῶν σιδερένιων ἐργαλείων.

πεδίου K29, καὶ σὲ βάθος -3.81 μ. εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὁ διπλὸς τοῖχος 52 ποὺ ἀποδόθηκε στὸ Κτίριο IB¹³. Ἡ ἔρευνα τῶν δύο παράλληλων τοίχων δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἀποσαφηνιστοῦν περαιτέρω ἡ μορφή καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀντίθετα, ἡ εἰκόνα ποὺ διαμορφώθηκε εἶναι ἀκόμη πιὸ συγκεχυμένη καθὼς στὴ δυτικὴ ἀπόληξιν τῶν δύο παράλληλων τοίχων ἦλθε στὸ φῶς ἀκανόνιστος λιθοσωρὸς ὁ ὁποῖο ἀνέρχεται ἕως τὸ ἐπίπεδο -3.50 μ.

Πυρὰ XXXVIII (τομὲς 11 καὶ 18) (πίν. 246)

Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν Τομῶν 11 καὶ 18, βαθύτερα ἀπὸ τοὺς T27/T32 καὶ T52, ἀπαντήθηκε πυρὰ ἡ ὁποία εἶχε τὴ μορφή μιᾶς κοιλότητος μέσα στὸ παρθένο ἔδαφος καὶ περιεῖχε διάσπαρτες πέτρες, κάρβουνα καὶ γκρίζα χρώματα, θραύσματα ἀγγείων καὶ καμένα ὀστά ζώων. Ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου καὶ τὸ σχῆμα της πρέπει νὰ ἦταν ὠρειοδές, διαμέτρου περίπου 4 μ. Ἡ πυρὰ δὲν ἐρευνήθηκε ὁλόκληρη καθὼς δὲν ἐστάθη δυνατόν νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ ἀνατολικὸ τῆς ὅριον τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν περιβόλο T32. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα της ἦλθε στὸ φῶς μέσα στὰ ὅρια τῆς Τομῆς 11, ἐνῶ τὸ νοτιότερο ἐκτεινόταν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 18, καὶ συγκεκριμένα στὸ ἀνατολικὸ μισό της. Ἡ πυρὰ στὴν Τομὴ 11 ἐκτεινόταν ἀπὸ βάθος -4.77 μ. ἕως -4.86 μ. Στὴν Τομὴ 18 ὁ λάκκος ἔχει κλίση ΒΔ-ΝΑ, ἐνῶ τὸ βάθος τοῦ ἐκκينوῦσε ἀπὸ τὰ -4.62 μ. Στὴν Τομὴ 18 ὁ λάκκος ἔχει κλίση ΒΔ-ΝΑ, ἐνῶ τὸ βάθος τοῦ ἐκκينوῦσε ἀπὸ τὰ -4.62 μ. καὶ ἔφθανε στὰ -5 μ.

Τὰ παραπάνω δεδομένα δίνουν τὴν εἰκόνα ἔμπυρων θυσιῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν πάνω στὸ παρθένο ἔδαφος, ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαντήθηκε σὲ βάθ. -5 περίπου μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων (πίν. 25α-β) χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. Συνεπῶς, ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ ἐγκατάσταση στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ δὲν εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι στὸν χώρο τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Ο.Σ.Κ. δὲν ἔχει βρεθεῖ πρὸς τὸ παρὸν οὔτε ἓνα θραῦσμα ἀγγείου μὲ διακόσμηση κρεμάμενων ἡμικυκλίων, ποὺ ὡς γνωστὸν

13. ΠΑΕ 1996, 61.

ἦταν ἓνας τύπος ἰδιαίτερα δημοφιλῆς τόσο στὸν Ὡρωπό¹⁴ ὥς καὶ στὴν Εὐβοία μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 8ου αἰ. (βλ. καὶ τὴν εὕρεση παλαιότερα μιᾶς ΜΓ Π/ΥΓ Ι πυξίδας κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Κτιρίου Ι).

Ἀνατολικὸ σκέλος μνημειακοῦ περιβόλου (Τομὴ 16) (πίν. 25γ, 26α)

Ἡ ἔρευνα στὴ στενὴ λωρίδα ἀνάμεσα στὸ Κτίριο Θ καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου ἔφερε στὸ φῶς τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τελευταίου ἢ ὁποία σχηματίζει ἐντυπωσιακὴ κλιμακωτὴ «πατούρα», πλ. 0.20-0.25 μ. Ἡ πατούρα (T71), ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ὑπερκείμενος τοῖχος (T32) ἀκολουθεῖ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς Βορρὰ ἀπὸ -3.80 (N) ἕως -3.89 (B). Ἡ ὑποθεμελίωση αὐτὴ, ὥστόσο, διακόπτεται 1.20 μ. πρὶν τὴν ἀπόληξη τοῦ T32B. Ἐπίσης παρατηρήθηκε ὅτι ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (T61) συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ τὴν ἀνατολική (T32B), κάτι ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι ὁ μνημειακὸς ὀρθογώνιος περιβόλος ἀποτελεῖ ἐνιαία καὶ σύγχρονη κατασκευή. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου ὑπάρχει ἄνοιγμα πλ. 0.50 μ. τὸ ὁποῖο προφανῶς ἐπέτρεπε τὴν ἀπορροή τῶν ὑδάτων. Ἀντίστοιχος ἀγωγὸς πλ. 0.12 μ. εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1985 καὶ στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν T32B καὶ T32N (ΠΑΕ 1996, 62).

Ἐγχυτρισμὸς XXXIX (Τομὴ 15) (πίν. 266, 27α)

Σὲ ἀπόσταση 0.67 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου, ἀνάμεσα σὲ αὐτὸν καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Θ, βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιος ἀλλὰ ραγισμένος χειροποίητος μικρὸς ἀμφορέας (XXXIX), ὁ ὁποῖος ἦταν τοποθετημένος στὸ πλάι, μὲ τὸ στόμιο στραμμένο πρὸς Νότο¹⁵. Τὸ ἀγγεῖο ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. -4.11 μ. καὶ ἐδραζόταν σὲ βάθος -4.31 μ. Τὸ ἄνοιγμα ἦταν σφραγισμένο μὲ τὸν ἐπίπεδο πυθμένα ἐνὸς ἄλλου σπασμένου χρηστικοῦ ἀγγείου, διαμ. 0.22 μ. Γύρω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο ἐμφανίστηκαν λίγα ὄστρεα καὶ ἀρκετὰ κάρ-

14. Βλ. ἀνασκαφὸς οἰκοπέδου Ο.Τ.Ε. ΠΑΕ 1996, 119, εἰκ. 226-γ.

15. Ὑψ. 38 ἐκ. Διάμ. χεῖλους 20.5 ἐκ., διάμ. βάσης 10.5 ἐκ.

βουνα. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ συγκεντρώθηκαν λίγα μικρὰ ὅστὰ σκούρας καστανῆς ἀπόχρωσης, πιθανῶς ἀνήκοντα σὲ βρέφος.

Ἡ εὕρεση ἐνὸς παιδικοῦ ἐγγυτρισμοῦ γιὰ πρώτη φορὰ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ παλαιότερα ὅτι ὁ περιβόλος δὲν περικλείει ἓνα ἱερὸ τέμενος, παρόλο ποὺ ἔχουν προκύψει ἀδιάψευστες μαρτυρίες γιὰ τὴν παράλληλη ἱερότητα τοῦ συγκεκριμένου περικλειστοῦ χώρου.

Λιθοσωρὸς XXXVII (Τομὴ 10) (πίν. 276)

Ἕνας ὠσειδῆς λιθοσωρὸς μέγ. διαμ. στὴ βάση 1.5 μ., ποὺ βρέθηκε ἀνατολικά τοῦ Κτιρίου Θ ἔδινε τὴν εἰκόνα τύμβου, ὕψους περίπου 0.35 μ. Ἡ κορυφὴ τοῦ λιθοσωροῦ θρискόταν σὲ βάθ. -3.50 μ., ἐνῶ ἡ βάση τοῦ ἐδραζόταν ἐν μέρει πάνω στὸν T69, σὲ βάθ. -3.94/-3.96. Στὴν προσπάθειά μας νὰ κατανοήσουμε τὸν προορισμὸ τῆς κατασκευῆς καὶ προκειμένου νὰ ἀποκαλύψουμε τὴ συνέχεια τοῦ T69, ἀπομακρύναμε ἓνα ἓνα τοὺς λίθους καὶ προχωρήσαμε σὲ ἀκόμη μεγαλύτερο βάθος (ἕως -4.18), δίχως νὰ συναντήσουμε κάποιο στοιχεῖο ἄξιο λόγου. Ἡ ἐργασία αὐτὴ μολονότι δὲν ὁδήγησε στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ προορισμοῦ τῆς κατασκευῆς ἐπέτρεψε ὥστόσο τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ T69 μέσα στὰ ὅρια τῆς Τομῆς 10.

Λάκκος XL (Τομὴ 10)

Ἀνατολικά τοῦ T69, στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, σὲ βάθ. -4.63 ἕως -4.82, μέσα σὲ στρῶμα καστανέρυθρων χωμάτων, βρέθηκε μεγάλο θραῦσμα χρηστικῆς λεκάνης, τὸ ὁποῖο κάλυπτε ἄλλο μικρότερο θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο. Βορειότερα, στὸ ἴδιο βάθος (-4.63 μ. καὶ κάτω), ἐμφανίστηκε ἓνα στρῶμα ἀπὸ ὑγρὰ χρώματα τεφρῆς ἀπόχρωσης ποὺ περιελάμβανε πληθώρα ποταμίσιων λίθων μέτριου καὶ μικροῦ μεγέθους, καθὼς καὶ μία μεγαλύτερη ποταμίσιον πέτρα, μήκους 0.23 μ. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες βρέθηκε καὶ ἓνα ἀκόμη θραῦσμα τῆς λεκάνης ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Μετὰ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς, μελετώντας τὴ στρωματογραφία τῆς παρειᾶς ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν T69, ἀπὸ βάθος -4.50 ἕως 4.75 μ., φάνηκαν ξεκάθαρα τὰ ὅρια ἐνὸς λάκκου ὁ ὁποῖος περιεῖχε τεφρὰ χρώματα. Προφανῶς πρόκειται γιὰ διαταραγμένο λάκκο (XL), ἀνάλογο μὲ ἐκείνους ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985.

Παλαιότερος περίβολος (T60/69/70/76 στῖς Τομῆς 2, 3, 10, 7α, 11 καὶ 19 καὶ στὸν Μάρτυρα ἀνάμεσα στὰ Κτίρια ΙΑ καὶ Θ) (πίν. 276, 28α)

Σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα ἑνὸς ἀκανόνιστου περιβόλου, τμήματα τοῦ ὁποίου εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὸ 1996 καὶ τὸ 1997 βόρεια τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου Ι καὶ ἀνατολικά τοῦ ἀψιδωτοῦ τοῦ Θ¹⁶.

Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 10 (πίν. 276) ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι καμπύλος, μήκους 3 μ. Διατρέχει τὴν τομὴ διαγώνια καὶ εἶναι κατασκευασμένος σχετικὰ πρόχειρα μὲ δύο σειρὲς λίθων τοποθετημένων σὲ μία στρώση. Ἡ ἐπιφάνειά του θρῖσκεται σὲ βάθ. -3.92/-3.90, ἀλλὰ στὸ Β τμήμα του, ἐκεῖ ὅπου ἡ καμπύλη εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής, ὑπάρχει μία προσθήκη (;) ὕψους 0.15 μ. (ἀπὸ -3.75 ἕως -3.90). Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι κτισμένο μὲ μικρότερες πέτρες καὶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.34 μ., δηλ. σχηματίζεται στὰ δυτικὰ εἶδος «πατούρας», πλ. 0.20 μ.

Κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς ὅπου ἡ Τομὴ 11 συναντᾷ τὴν Τομὴ 7/98 (νότια τοῦ Κτιρίου Η), στὸ σημεῖο τῆς ἀναμενόμενης συνέχειας τοῦ T69, ἀρκετὰ ψηλότερα ὅμως (-3.56/-3.68), ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος T70 (πίν. 28α, ἀριστερά). Εἶναι καὶ αὐτὸς κτισμένος μὲ δύο σειρὲς λίθων σὲ μία στρώση ὕψ. 0.10 μ. περίπου καὶ τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.45-0.50 μ. Παράλληλα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ (ἀνατολική) παρειά του παρατηρήθηκε σειρά μικρῶν σχετικὰ λίθων σὲ σχετικὰ χαλαρὴ διάταξη, προφανῶς εἶδος ἐνίσχυσης.

Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 19 καὶ σὲ βάθ. -3.56, βρέθηκε ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ἴδιου περιβόλου καὶ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς του, μήκ. 3.10 μ. καὶ πλ. 0.44 μ. (T76), ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ λοξὴ πορεία καὶ χάνεται κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο περίβολο T27 (πίν. 28α, δεξιά). Ὁ τελευταῖος ἐδράζεται πάνω στὸν παλαιότερο περίβολο, τὸν ὁποῖο ἔχει ἐν μέρει καταστρέψει.

Λείψανα πού εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο περίβολο ἤλθαν στὸ φῶς καὶ κάτω ἀπὸ τὸν Μάρτυρα φορᾶς Α-Δ πού εἶχε ἀφεθεῖ τὸ 1996 ἀνάμεσα στὰ Κτίρια ΙΑ καὶ Θ (διακρίνεται στὸν πίν. 18α). Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκαν τὰ χώματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαμε μπαζώσει τὴν ὁμορὴ πρὸς Βορρὰ Τομὴ 3/96 προκει-

16. ΠΑΕ 1996, 61· ΠΑΕ 1997, 70, 72.

μένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ πλήρως ὁ τοῖχος T60 ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτεται τότε σὲ βάθ. -4.20 μ. Μετὰ τὴν καθαίρεση τοῦ μάρτυρα, σὲ βάθος -4.17 (ἀνατολικά)/-4 μ. (δυτικά), φάνηκε ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ πορεία ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ ἴδιου περιβόλου πὺλ βρέθηκε τὸ 1996 βόρεια τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου I (διακρίνεται στοὺς πίν. 17-186) καὶ φέτος ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν τομῶν 10,7/11 καὶ 19. Τὸ γεγονός ὅτι παρατηρεῖται σχετικὰ ἔντονη ἀνωφέρεια πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐνισχύει αὐτὴ τὴ σκέψη (ὁ τοῖχος T69 στὴν Τομὴ 10 βρέθηκε σὲ βάθ. -3.90/-3.92).

Ἐὰν θεωρήσουμε ὅτι τὰ τμήματα τῶν περιβόλων (T60) τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1996 βόρεια τοῦ Κτιρίου I καὶ δυτικά τοῦ IA ἀνήκουν στὴν ἴδια κατασκευή, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἑνιαία κατασκευὴ ἢ ὁποία ἀκολουθεῖ πορεία ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς ΝΑ¹⁷, κάμπτεται πρὸς Νότον¹⁸ καὶ ἔπειτα στρέφεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Δυσμάς¹⁹. Ὁ περιβόλος αὐτὸς σχετίζεται ἀναμφίβολα μὲ μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεβαιωμένες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ τὸ ἐλλειψοειδὲς Κτίριο I. Σημειώνεται ὅτι ἀρχικὰ εἶχε ὑποθεθεῖ ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ τοίχου πὺλ σχηματίζει καμπύλη στὸν ὡρο τῆς Τομῆς 10, ἀνάμεσα στὸν περιβόλο T32 καὶ τὰ Κτίρια Θ καὶ Η, ἀνῆκε σὲ ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα ΙΕ²⁰. Ὡστόσο, ἡ προχειρότητα τῆς κατασκευῆς, ἢ ἔντονη ἀνωφέρεια πὺλ παρατηρεῖται ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο²¹, ἢ ἀπουσία εὐδιάκριτων δαπέδων ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου, καθὼς καὶ τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα σὲ τρεῖς τομὲς πὺλ διανοίχθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Θ στὰ σημεῖα ὅπου θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ ἀποκαλυφθοῦν τὰ λείψανα τῆς ἀψίδας

17. T60, Τομὴ 2/96, περιοχὴ βόρεια τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου I, Τομὴ 3/96 καὶ τμῆμα τοῦ ἴδιου τοίχου πὺλ συνέχιζε κάτω ἀπὸ τὸν Μάρτυρα Α-Δ πὺλ εἶχε ἀφεθεῖ ἀνάμεσα στὰ Κτίρια I-IA καὶ Θ.

18. T69 στὴν Τομὴ 10/98 καὶ T70 στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν Τομῶν 7/98 καὶ 11/98.

19. T76, -3.56, πλ. 0.32 μ. Τομὴ 19/98.

20. Ἔργον 1997, 24, εἰκ. 15.

21. T60: -4.16/-4.20. T69: -3.92/-3.88 καὶ τὸ βορειότερο τμῆμα -3.75. T70: -3.55/-3.57. T76: -3.56.

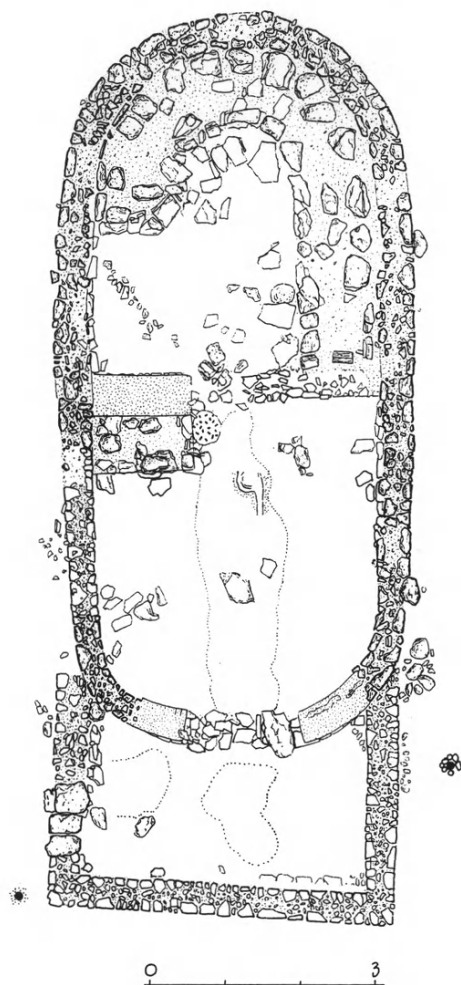
καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ὑποθετικοῦ οἰκοδομήματος, καθιστοῦν πλέον τὴν ὑπόθεση αὐτὴ μάλλον ἀπίθανη²².

Κτίριο Θ (εἰκ. 6, πίν. 25γ, 286, 29α)

Προκειμένου νὰ διαπιστώσουμε ἂν ὁ T69 ἀντιπροσώπευε ἀψιδωτὸ οἰκοδόμημα (IE) τὸ ὁποῖο ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸ Κτίριο Θ ἀποφασίστηκε ἡ διάνοιξη τομῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τελευταίου. Οἱ δύο τομὲς διανοίχθηκαν στὴν κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ κτιρίου (Χῶρο 2), καὶ ἡ τρίτη στὸν ὀρθογώνιο προθάλαμο (Χῶρο 3). Μολονότι καὶ οἱ τρεῖς τομὲς ἀπέδωσαν ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα ἀφοῦ δὲν βρέθηκε τὸ παραμικρὸ λείψανο τῆς συνέχειας τοῦ T69²³, ἐκείνη πού πραγματοποιήθηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ Χώρου 3 ἐπέτρεψε νὰ κατανοηθοῦν καλύτερα οἱ ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τοῦ Κτιρίου Θ. Συγκεκριμένα, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ παρουσία ἀνοίγματος εἰσόδου στὸν πλαῖνὸ δυτικὸ τοῖχο T37 τοῦ προθαλάμου τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου, τὴν ὁποία ἔφραζαν σὲ 6' φάση μὲ τρεῖς ὀγκόλιθους. Τὸ ἀρχικὸ ἄνοιγμα εἶχε πλ. 1 μ. Οἱ μεταγενέστεροι ὀγκόλιθοι τοποθετήθηκαν κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε ἡ ἐπιφάνειά τους νὰ βρίσκεται στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ T37, ἐνῶ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ἀνοίγματος πληρώθηκε μὲ χῶμα. Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι ὅταν τοποθετήθηκαν οἱ τρεῖς ὀγκόλιθοι τὸ δάπεδο εἶχε ἀνυψωθεῖ σημαντικὰ καὶ πρέπει νὰ εἶχε φθάσει στὸ ἐπίπεδο -3.45, δηλ. εἶχε ἐξισωθεῖ σχεδὸν μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ θεμελίου. Οἱ τρεῖς ὀγκόλιθοι ἀναμφίβολα σχετίζονται μὲ τὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ κτιρίου, ὅταν εἶχε μετατραπεῖ καὶ πάλι σὲ ἐλλειψοειδές. Ἐνδέχεται λοιπὸν κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ὁ προθάλαμος 3 νὰ χρησίμευε ὡς αὐλὴ.

22. Οἱ δύο τομὲς ἀνοίχθηκαν στὸν Χῶρο 2 τοῦ Θ, καὶ ἡ τρίτη στὸ Δ τμήμα τοῦ Χώρου 1 τοῦ ἴδιου κτιρίου. Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος τοῦ χώρου τῶν Τομῶν 4/97 καὶ 17/98, ἀνάμεσα στὴν πρόσοψη τοῦ Θ (T36) καὶ τὸν Β τοῖχο τοῦ Χώρου Ζ (T29) ἀπέβη καὶ αὐτὴ ἀκαρπῆ, καθὼς δὲν ἦλθαν στὸ φῶς λείψανα τοῦ Δ τοίχου τοῦ ὑποθετικοῦ Κτιρίου IE.

23. Ἡ ὑποθεμελίωση τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου Θ κατέρχεται σὲ μεγάλο βάθος καὶ συνεπῶς συμπεραίνουμε ὅτι ὅταν κατασκευάστηκε τὸ οἰκοδόμημα καταστράφηκε ὁλοκληρωτικὰ ὁ παλαιότερος περίβολος.

Εἰκ. 6. Κάτοψη Κτιρίου Θ.

Ἡ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 3 πιστοποίησε ἐπιπλέον τὴν παρουσία δύο φάσεων τοῦ κατωφλιοῦ 63 ἀνάμεσα στοὺς χώρους 2 καὶ 3. Στὴν α' φάση τὸ κατώφλι σχηματιζόταν ἀπὸ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων ἀλλὰ ὅταν προστέθηκε ὁ χώρος 3 τὸ κατώφλι ἀνυψώθηκε αἰσθητὰ μὲ σχετικὰ ὀρθογωνισμένους λίθους μεγάλων διαστάσεων. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ δυτικὴ παραστάδα τοῦ ἐλ-λειψοειδοῦς Κτιρίου Θ ἐδράζεται σὲ βάθος -4.09 καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του φθά-

νει ἕως -3.87 μ. Σὲ αὐτὸ τὸ βάθος (-3.87 μ.) στὸ ΒΑ τμήμα τῆς τομῆς, ἐλαφρὰ μετατοπισμένη πρὸς τὰ νότια σὲ σχέση μετὰ τὴ δυτικὴ παραστάδα τοῦ ἐλλειψοειδοῦς κτιρίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μετὰ αὐτὴν φάνηκε πλακοειδὴς λίθος μέτριου μεγέθους ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἀνήκει στὸ κατώφλι τῆς πρώτης φάσης τοῦ Κτιρίου Θ (Θ1). Τὸ νεώτερο κατώφλι ἐκτείνεται ἀπὸ -3.87 ἕως -3.62. Μὲ αὐτὸ σχετίζεται ἓνα ἐξισωτικὸ μπάζωμα ἀπὸ χοντρὸ ἀμμοχάλικο ποὺ ἀνέρχεται ἕως τὸ ἐπίπεδο -3.74 μ. καὶ τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τὸ δάπεδο τοῦ Χώρου 3.

Ἐξωτερικὰ τοῦ Κτιρίου Θ ἀναγνωρίστηκαν δύο πασσαλότρυπες. Ἡ μία βρέθηκε σὲ βάθ. -3.57 μέσα στὰ ὅρια τῆς Τομῆς 4α²⁴, στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης τοῦ Κτιρίου Θ (T36) καὶ σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο (T37). Ὁ λάκκος, διαμέτρου 0.10 μ. καὶ βάθους 0.20 μ. περίπου περιεῖχε γέμισμα ἀπὸ ἄμμο. Μία ἀκόμη πιθανὴ πασσαλότρυπα ἀναγνωρίστηκε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Τομῆς 10, σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ Θ (T33). Καὶ αὕτη βρέθηκε σὲ βάθ. -3.57, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τὸν T33. Ἦχει τὴ γνῶριμη πλέον μορφή τῆς μικρῆς κοιλότητος διαμ. περίπου 0.20 μ., ποὺ περιβάλλεται κυκλωτερώς ἀπὸ μικρὲς πέτρες.

Ἡ σκέψη ὅτι καὶ οἱ δύο πασσαλότρυπες ἀνήκουν σὲ στοὰ ποὺ περιέθεε καὶ αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα δὲν μπορεῖ εὐκόλως νὰ ὑποστηριχθεῖ, καθὼς δὲν βρέθηκαν παρόμοιες κοιλότητες περιμετρικὰ τοῦ κτιρίου. Ἐκεῖνι τῆς ΝΔ γωνίας προφανῶς δηλώνει τὴ θέση ξύλινου στύλου μικρῆς διαμέτρου, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως νὰ στήριζε κάποιον πρόχειρο στέγαστρο πάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου.

Στὸ μέσον περίπου τῆς κεντρικῆς αἵθουσας (Χῶρο 2) εἴχαμε ἀφήσει ἀπὸ τὸ 1996 κλιμακωτὸ μάρτυρα (-3.38 μ. Α, -3.50 μ. Δ) μετὰ κατεύθυνση Α πρὸς Δ τὸν ὁποῖο ἀποφασίσταμε νὰ καθαιρέσουμε. Σὲ βάθος -3.74, πλησίον τοῦ Α τοίχου, βρέθηκε ἀκέραιο δίωτο κυάθιο (πίν. 296). Στὸ μέσον περίπου τῆς κεντρικῆς αἵθουσας ἐρευνήθηκαν κάποιες κοιλότητες ἀβέβαιου προορισμοῦ: σὲ βάθος -3.76 μ. βρέθηκε ἓνας ἀβαθὴς λάκκος, ὕψους 0.01-0.02 μ. καὶ διαμέτρου 0.15 μ. καὶ σ' ἐπαφὴ μ' αὐτὸν πρὸς τὰ ἀνατολικά, σὲ βάθος -3.80 μ., αὐλάκι φορᾶς Β-Ν, μήκους 0.50 μ., τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἀρκετὰ βότσαλα.

24. Ὡς Τομὴ 4α ὀρίστηκε ἡ μικρὴ ἀκανόνιστη ἄσκαφη λωρίδα μήκ. 2 μ. καὶ πλ. 0.80 μ. ἀνάμεσα στὰ Κτίρια Θ καὶ ΣΤ, ἀμέσως δυτικὰ τῆς Τομῆς 4 τοῦ 1997.

Τομὴ 17 (βλ. πίν. 186)

Ἡ Τομὴ 17, διαστάσεων 3.30 (Α-Δ)×0.60 (Β-Δ), ὁριοθετεῖται δυτικὰ ἀπὸ τὴν Τομὴ 4/97, βόρεια ἀπὸ τὸ Κτίριο Θ, νότια ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Ἀνατολικά τὸ ὄριο τῆς τομῆς εὐθυγραμμίστηκε μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (T36) τοῦ Κτιρίου Θ. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἄρχισε ἀπὸ βάθος -3.31 μ. καὶ διακόπηκε σὲ βάθ. -3.92 μ. Ἀπαντήθηκαν ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀμμουδερά πού ἐναλλάσσονταν μὲ στρώματα κα-
στανῶν χρωμάτων. Στὸ δυτικὸ μισὸ τῆς τομῆς, στὸ ὕψος τῆς βάσης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Κτιρίου Θ (T36) ἀπαντήθηκε ἡ τάφος θεμελιώσῃς του. Λίγο βαθύτερα (βάθος -3.74 μ.) καὶ σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς τομῆς βρέθηκε τετραγωνισμένος ὀγκόλιθος.

Κτίριο ΣΤ (βλ. πίν. 17, 186)

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στενοῦ χώρου ἀνάμεσα στὸ θρανίον καὶ τὸν βόρειο τοῖχο T30 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυκλικοῦ Κτιρίου ΣΤ²⁵. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος -3.72 μ., ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἐπίπεδο μὲ μικρὰ βότσαλα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο παλαιότερο δάπεδο τοῦ κτιρίου τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπαντηθεῖ στὶς τομὲς 1-4 τοῦ 1997. Σὲ βάθ. -3.68 μ. βρέθηκε πολὺ μικρὸ σιδερένιον θραῦσμα προερχόμενο ἀπὸ μαχαίρι.

Τομὴ 12

Ἡ τομὴ ὀρίζεται νότια ἀπὸ τὴν Τομὴ 1/96, βόρεια ἀπὸ τὸν Μάρτυρα φορᾶς Α-Δ πού εἶχε ἀφεθεῖ τὸ 1996 στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Κτιρίων Ι, ΙΑ, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν T37 τοῦ Κτιρίου Θ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν T57 τοῦ Κτιρίου ΙΑ. Ἡ τομὴ ἔχει διαστάσεις Β: 1.50 μ., Ν: 1.70 μ., Α: 3 μ., Δ: 2.70 μ. Τὸ βάθος ἐκκίνησης ἦταν -3.50 μ. Στὸ πρῶτο στρώμα τὰ εὐρήματα ἀνήκουν στὸν 7ο π.Χ. αἰ., ὅπως τὸ εἰκονιζόμενο θραῦσμα κρατήρα μὲ προχολή (πίν. 29γ). Στὸ

25. Ὁ χώρος πού ἐρευνήθηκε ὀνομάστηκε Τομὴ 6 (οἱ Τομὲς 1 ἕως 5 εἶχαν διενεργηθεῖ τὸ 1997: βλ. ΠΑΕ 1997, 59-60).

δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς σὲ βάθος -4.04 μ. ἀποκαλύφθηκε βοτσαλωτὸ δάπεδο πλάτους 0.30 μ. καὶ μήκους 2 μ. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐκτεινόταν δυτικότερα κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Κτιρίου ΙΑ (Τ57). Προφανῶς σχετίζεται μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐπίπεδο χρήσης τοῦ ἐλλειψοειδοῦς Κτιρίου Ι.

Τομὴ 14

Ἡ Τομὴ 14 ὀρίζεται πρὸς Βορρὰ ἀπὸ τὴν Τομὴ 6/97 (περιοχὴ Κτιρίου ΙΓ), πρὸς Νότο ἀπὸ τὴν Τομὴ 3/96, πρὸς Δυσμὰς ἀπὸ τὸν Α τοῖχο τοῦ Κτιρίου ΙΑ (Τ57) καὶ πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο τοῦ Κτιρίου Θ (Τ37). Ἔχει ἀκανόνιστες διαστάσεις (Β 2.30 μ., Ν 1.95 μ., Δ καὶ Α 0.95 μ.) καὶ τὸ βάθος ἐκκίνησης τῆς ἔρευνας ἦταν -3.57 μ.

Σὲ βάθος -3.80 μ. σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ παλαιότερου θεμελίου τοῦ Κτιρίου Θ (Θ1) καὶ σὲ λωρίδα πλάτους $0.15-0.20$ μ. ἐμφανίστηκαν πολλὰ ἔχνη ἀπὸ κάρβουνα. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς τομῆς ἐντοπίστηκε κυκλοτερὴς χώρος πυρᾶς διαμέτρου 0.40 μ. Σὲ βάθος -3.99 μ. ἐμφανίστηκε βοτσαλωτὸ ἐπίπεδο ποὺ εἶναι τὸ ἐπίπεδο χρήσης τοῦ Κτιρίου ΙΓ καὶ ἴσως τῶν Κτιρίων ΙΑ καὶ Θ1.

Τομὴ 15

Ἡ τομὴ, διαστάσεων 2.40 μ. (Α-Δ) \times 1.65 μ. (Β-Ν) εἶναι ὁμορῇ πρὸς Νότον μὲ τὴν Τομὴ 8/97. Σκοπὸς μας ἦταν νὰ ἀποκαλυφθεῖ πλήρως ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ περιβόλου Τ23. Ἡ ἔρευνα ἄρχισε ἀπὸ βάθ. -3.70 μ. καὶ ἔφθασε ἕως -4.13 μ., ἕως δηλ. τὸ ἐπίπεδο ὅπου ἐδράζεται ὁ Τ23. Ὅπως καὶ στὴ γειτονικὴ τομὴ 8/97, παρατηρήθηκε μεγάλη πυκνότητα εὐρημάτων²⁶: πληθώρα ὀστράκων τῶν ὑστερογεωμετρικῶν καὶ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, θραύσματα ἀπὸ εἰδῶλια ζώων, μερικὰ θραύσματα λύχνων, σημαντικὸς ἀριθμὸς ὀστῶν ζώων καὶ ὀστρέων. Στὰ εὐρήματα συγκαταλέγεται καὶ ἓνα θραῦσμα

26. ΠΑΕ 1997, 69.

ἀπὸ δυσδιάγνωστο ἀντικείμενο, ἐνδεχομένως ἀπὸ ὁμοίωμα πλοίου. Ἐπιβεβαιώνεται συνεπῶς ἡ ὑπόθεση πὺ διατυπώθηκε παλαιότερα ὅτι ἡ λωρίδα ἐξωτερικά (δυτικά) τοῦ περιβόλου T23 ἦταν χώρος ἀπόρριψης ἀντικειμένων πὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περίκλειστου χώρου²⁷.

Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο I (Καθαίρεση Μάρτυρα Α-Δ) (εἰκ. 7, πίν. 30α-6)

Στὸ Κτίριο I διαπιστώθηκαν καὶ φέτος δύο ἐπίπεδα χρήσης²⁸. Στὴν περιοχὴ τῆς ἀψίδας, δίπλα καὶ δυτικὰ τῆς ἐστίας τοῦ Κτιρίου ΙΑ, ἀπὸ βάθ. -4.07 ἕως -4.13, ἐρευνήθηκε ἓνας χώρος πὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ πέτρες σὲ κάποια διάταξη οἱ ὁποῖες ὄριζαν ἓναν χώρο πλήρη μὲ στάχτες καὶ κάρβουνα. Ἡ κατασκευή, ἂν καὶ πολὺ κατεστραμμένη, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἐστίας. Μερικὰ ὄστρακα ἦταν καταπλακωμένα καὶ σφηνωμένα ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς ἐστίας.

Ἀμέσως βαθύτερα, Β καὶ Δ τῆς ἐστίας, ἀκολουθοῦσε ἓνα παλαιότερο στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ πρασινωπὰ πηλοχώματα (βάθος -4.13 ἕως -4.20 μ.). Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ στρώμα βρέθηκαν πολυάριθμα τροχήλατα ἀγγεῖα, κυρίως σκύφοι καὶ κύπελλα τῶν ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 31α, εἰκ. 8). Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ ἴδιο στρώμα μὲ τὰ σπασμένα ἀγγεῖα πὺ εἴχαμε ἐρευνήσει τὸ 1996 στὴν ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Ι²⁹. Τὰ σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα πὺ προέρχονται ἀπὸ ἐδῶ ἐπιβεβαιώνουν τὴν παλαιότερη ὑπόθεσή μας ὅτι ἡ καταστροφὴ ἦταν ξαφνικὴ καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρξε χρόνος νὰ ἀδειάσουν τὸ οἰκοδόμημα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του³⁰.

Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο ΙΑ (Καθαίρεση Μάρτυρα Α-Δ) (εἰκ. 9, πίν. 30α-6)

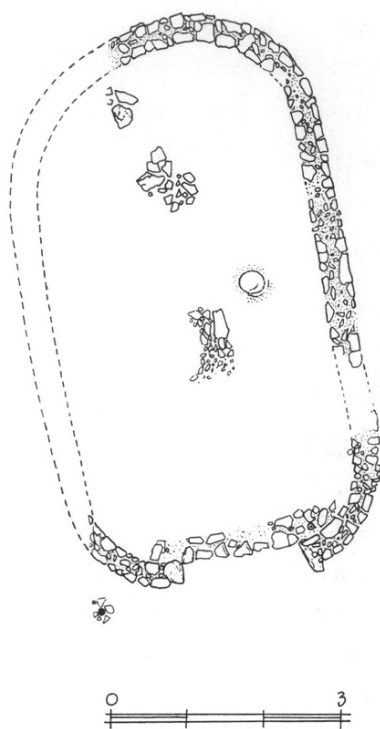
Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεώτερου ἑλλειψοειδοῦς Κτιρίου ΙΑ ἀπαντήθηκαν τὰ γνῶριμα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1996 ἀλλεπάλληλα δάπεδα ἀπὸ καθαρὴ στά-

27. ΠΑΕ 1997, 68.

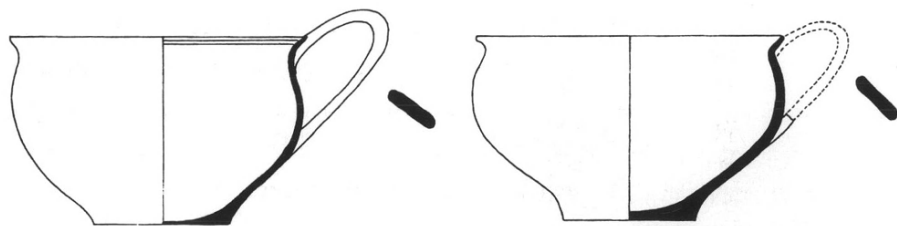
28. ΠΑΕ 1996, 358-61, ΠΑΕ 1997, 72-74.

29. ΠΑΕ 1996, 60.

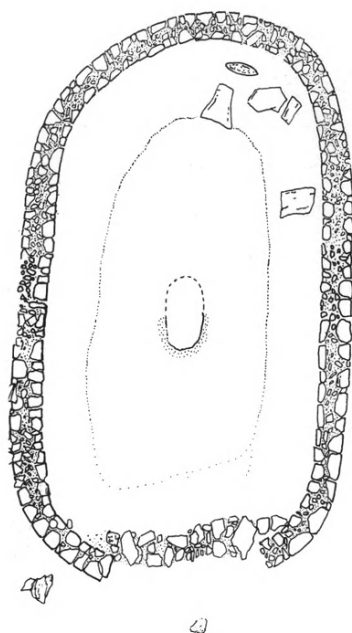
30. Ὁ.π. 60-61.

Εἰκ. 7. Κάτοψη Κτιρίου Ι.

Εἰκ. 8. Μόνωτα κύπελλα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Κτιρίου Ι (κλίμ. 1:2).

Εἰκ. 9. Κάτοψη Κτιρίου ΙΑ.

χτη. Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε ὅτι τὰ στρώματα αὐτὰ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς συχνοὺς καθαρισμοὺς μιᾶς μεγάλης κεντρικῆς λακκοειδοῦς ἐστίας, τμῆμα τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε στὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἐστία διανοίχτηκε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -3.94 καὶ πρὸς Βορρὰ φθάνει μέχρι βάθος -3.99 μ. Στὰ δυτικὰ ὀρίζεται ἀπὸ μία σειρὰ ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Τὸ σχῆμα τῆς ἐστίας πρέπει νὰ ἦταν ὠοειδές (0.50 μ. πλ. καὶ τουλάχιστον 0.60 μ. μῆκος), ἀλλὰ τὸ ἀκριβὲς μῆκος τῆς μᾶς διαφεύγει καθὼς τὸ βόρειο μισὸ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωτη κατασκευὴ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος παρακάτω. Ἡ ἐστία εἶχε ἔντονα πυρακτωμένα τοιχώματα καὶ περιεῖχε καθαρὴ στάχτη καὶ κάρβουνα.

Πλακόστρωτη κατασκευή (Βωμός;) (Καθαίρεση Μάρτυρα Α-Δ)

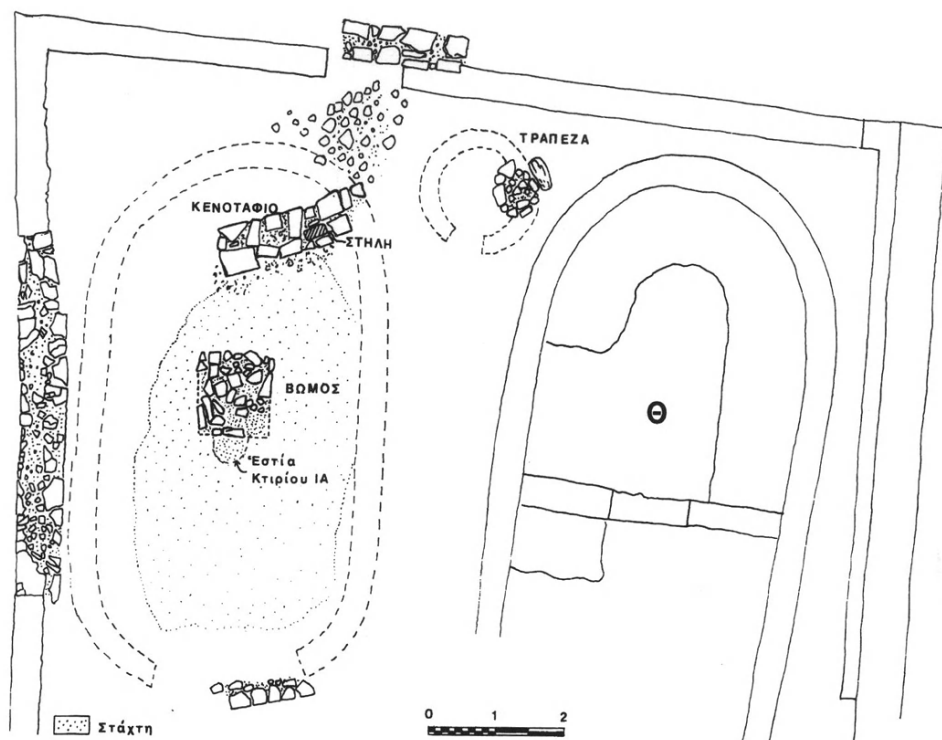
(πίν. 30α-β, εἰκ. 10)

Μετά τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκοδομήματος, ἐν μέρει πάνω ἀπὸ τὴν προγενέστερη ἐστία, χτίστηκε μία σχεδὸν τετράγωνη πλακόστρωτη κατασκευή πλευρᾶς 1.20 μ. πού ὅπως ὅλα δείχνουν ἦταν βωμός. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πλακοστρώτου βρίσκεται σὲ βάθ. -3.65, ἀλλὰ ἔχνη μιᾶς παλαιότερης παρόμοιας κατασκευῆς διακρίνονται στὴ ΝΔ γωνία, σὲ βάθος -3.71 μ. Ἡ κατασκευή ἦταν καλυμμένη μὲ στάχτη πού ἐκτεινόταν καὶ σὲ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπὸ αὐτήν. Δίπλα στὴ ΒΑ τῆς γωνίας, σὲ βάθ. -3.65, βρέθηκε τὸ πόδι ἐνὸς πῆλινου εἰδωλίου ἀλόγου ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἀμέσως ψηλότερο ἐπίπεδο (-3.54) προῆλθε ἀκέραιο τελετουργικὸ λυχνάρι μὲ ὑποδοχὴ γιὰ τὴ στερέωσή του σὲ πάσσαλλο-λυχνοστάτη (πίν. 31β, εἰκ. 11). Τὸ ἀσυνήθιστο αὐτὸ εὑρημα βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1 μ. δυτικὰ τῆς κατασκευῆς, ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴ μνημειακὴ εἴσοδο πού ἀνοίχθηκε στὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ μνημειακοῦ περιβόλου (Τ23). Θυμίζουμε ὅτι ὀρισμένα ἀκρωτηριασμένα εἰδώλια ἀλόγων εἶχαν βρεθεῖ στὴ γύρω περιοχὴ κατὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ καὶ τὰ δεδομένα τῆς στρωματογραφίας ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ χῶρο ἔμπυρων θυσιῶν πού σχετίζεται μὲ τὸ «κενοτάφιο» XXIV καὶ τὴν κυκλικὴ τράπεζα XXXVI πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ παλαιότερα λίγο βορειότερα. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὴν ἴδια περίοδο διαμορφώθηκε μνημειακὴ εἴσοδος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου. Συνεξεταζόμενα, ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπόθεση πού εἶχε διατυπωθεῖ παλαιότερα ὅτι στὸν χῶρο, λίγο πρὶν τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς συνοικίας, λειτουργοῦσε ἓνα ἥρω³¹.

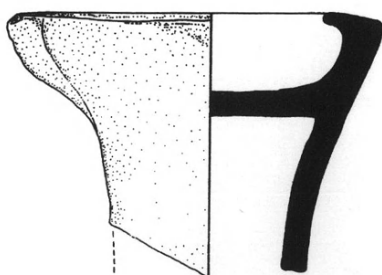
Τομὴ 13

Πρόκειται γιὰ τὸν ἀκανόνιστο τριγωνικὸ χῶρο πού ὀρίζεται πρὸς Βορρὰ ἀπὸ τὸν περίβολο T61, πρὸς Δυσμὰς ἀπὸ τὴν κυκλικὴ κατασκευὴ XXXVI καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸν καμπύλο τοῖχο τῆς ἀψίδας τοῦ Κτιρίου Θ. Ἡ ἔρευνα ἄρχισε ἀπὸ -3.41 μ. Σὲ βάθος -3.80 μ. σὲ ὁλόκληρο τὸν χῶρο τῆς τομῆς φάνηκαν διά-

31. ΠΑΕ 1996, 105-106· ΠΑΕ 1997, 67-69.

Εἰκ. 10. Κάτοψη «Ἡρώου».

Εἰκ. 11. Τελετουργικός πήλινος λύχνος.

σπαρτες πέτρες μικροῦ καὶ μέτριου μεγέθους. Τὰ χρώματα ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς πέτρες περιεῖχαν ἀρκετὰ καρβουνάκια, λίγα ὄστρεα καὶ ὅστὰ καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα. Ἡ ὅλη εἰκόνα ἔδινε τὴν ἐντύπωση χώρου πυρᾶς ὁ ὁποῖος σχετίζεται στρωματογραφικὰ εἴτε μὲ τὴν περίοδο χρήσης τῆς κυκλικῆς «τράπεζας» XXXVI, εἴτε μὲ ἐκείνη τοῦ κυκλικοῦ Κτίσματος ΙΓ. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ περιβόλου T61, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ὑποστεί καθίζηση (-3.92, ἐνῶ ἀνατολικότερα καὶ δυτικότερα βρέθηκε περίπου 0.15 μ. ψηλότερα).

Μὲ βάση τὰ νέα στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ὁ χώρος εἶχε ἐξ ἀρχῆς λατρευτικὸ προορισμό. Στὴ διατύπωση τῆς παραπάνω σκέψης μᾶς ὁδηγοῦν ἡ διατήρηση τῆς θέσης τῆς ἐστίας στὴν ἴδια θέση στὰ Κτίρια Ι καὶ ΙΑ καὶ ἡ ἀντίστοιχη θέση τοῦ πλακοστρώτου μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ Κτιρίου ΙΑ, ἡ καλὴ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς πού προέρχεται ἀπὸ τὰ δύο ἐλλειψοειδῆ οἰκοδομήματα, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρώτη μας ἐντύπωση ὅτι οἱ δύο ἐπάλληλες κοιλότητες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Ι θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτιστοῦν μὲ μεταλλευτικὸς κλιβάνους ἀποδείχτηκε λανθασμένη. Σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο σημειώνουμε ὅτι ἡ μικροσκοπικὴ ἀνάλυση πού πραγματοποιοῖσε ὁ R. Doonan στὰ τοιχώματα τῶν δύο ἐπάλληλων κοιλοτήτων πού εἶχαν βρεθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Ι τὸ 1997 ἀπέκλεισε αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο³². Συνεπῶς δὲν διαθέτουμε πλέον ἐπαρκῆ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὸ Κτίριο Ι μὲ ἐργαστήριο μεταλλοτεχνίας.

Κατὰ τὸ 1998 πραγματοποιήθηκαν ἀναλύσεις τῶν σκωριῶν στὸ Ἔργαστήριο Ἀρχαιομετρίας τοῦ Δημοκρίτου. Καταδείχθηκε ὅτι κατασκευάζαν σιδερένια καὶ χάλκινα ἀντικείμενα, ἐνῶ προέκυψαν ἐνδείξεις καὶ γιὰ πρωτογενὴ κατεργασία χαλκοῦ. Ἐνα ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, πού ἐπίσης βασίζεται στὶς ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις, εἶναι ὅτι χρησιμοποιοῦσαν ἀδιακρίτως τὰ ἴδια καμίγια γιὰ τὴν τήξη τόσο τοῦ σιδήρου ὅσο καὶ τοῦ χαλκοῦ (ἡ διαπίστωση αὕτη ἀφορᾷ τὸν μεταλλευτικὸ κλιβάνο πού βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Α³³).

32. ΠΑΕ 1997, 73-74.

33. ΠΑΕ 1996, 43.

Ἡ Ἑρευνα Μαγνητικῆς Ἐπιδεκτικότητος (Magnetic Susceptibility Survey) ποὺ διενεργήθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου Α ἀπὸ τὸν R. Doonan ἐπιβεβαίωσε τὸν μεταλλευτικὸ προορισμὸ τῶν κλιβάνων. Ἐπιπλέον, κατὰ τὴ μικροσκοπικὴ ἀνάλυση δειγμάτων χώματος ἀπὸ τὰ ἐπάλληλα δάπεδα τοῦ ἴδιου κτιρίου ἀνιχνεύθηκαν ρινίσματα σιδήρου ποὺ ἐπιβεβαίωσαν τὴν εὐλογη ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ κατασκεύαζαν σιδερένια ἀντικείμενα.

Τὰ νέα εὐρήματα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ποὺ διατυπώθηκε παλαιότερα ὅτι στὸν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων τελοῦσαν λατρεῖες, πιθανῶς πρὸς τιμὴν τῆς Ἀλίας Νύμφης καὶ τῶν Τελχίνων. Οἱ Τελχῖνες, σύμφωνα μὲ τίς διηγήσεις τῶν ἀρχαίων, ἦταν ἀμφίβιοι δαίμονες μεταλλουργοὶ οἱ ὁποῖοι πρῶτοι κατεργάστηκαν τὸν σίδηρο καὶ τὸν χαλκὸ. Οἱ περίβολοι ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς καὶ ἰδιαίτερα ὁ μνημειακὸς περίβολος ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν περίοδο χρήσης τῶν κτιρίων ΙΑ, Θ, ΙΓ, ΣΤ καὶ Ζ, φαίνεται ὅτι ὀριοθετοῦσαν τόσο τὰ ἐπιμέρους ἐργαστήρια ὅσο καὶ τοὺς συναρτημένους μὲ αὐτὰ λατρευτικοὺς χώρους. Ἡ μυστικότητα ποὺ περιέβαλλε τὴν τέχνη τοῦ μεταλλουργοῦ καθὼς καὶ οἱ μαγικὲς ιδιότητες ποὺ ἀπέδιδαν στοὺς τεχνίτες τῶν μετάλλων μᾶς ὁδηγοῦν περαιτέρω στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ χῶροι αὐτοὶ θὰ ἦταν προσιτοὶ μόνον στοὺς σιδηρουργούς, τοὺς χαλκουργούς καὶ τοὺς κεραμεῖς, καθὼς καὶ στὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους. Ἔτσι, ἴσως μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ συνύπαρξη ἐργαστηρίων, ἱερῶν ἀλλὰ καὶ τάφων στὸν ἴδιο χῶρο³⁴.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ ΑΙΝΙΑΝ

34. Βλ. ἡδὴ ΠΑΕ 1996, 113-115· ΠΑΕ 1997, 75-77.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 32-35)

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τῇ συνεργασία τῆς ἐπικ. καθηγήτριας προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ Λίτσας Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, τῶν πτυχιούχων ἀρχαιολογίας καὶ μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κυρίων Μπασάκου, Κ. Πασχαλίδη καὶ ομάδας τριάντα φοιτητῶν ἀρχαιολογίας γιὰ ἐκπαίδευση.

Στὴ θέση Ραμπαντάνια ἢ Σπέντζες, ὅπου εἶχαν ἐρευνηθεῖ κατὰ τίς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδου δεκαεννέα θαλαμοειδεῖς τάφοι¹, ἀνεσκάφησαν τρεῖς νέοι τάφοι (Υ, Φ, Χ), λαξευμένοι σὲ νέα σειρὰ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, ἀνατολικά τῶν προηγούμενων (πίν. 32α). Ὅλοι οἱ τάφοι ἦσαν ἀσύλητοι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν ἤδη ἐρευνημένων.

Τάφος Υ (πίν. 326, 33α)

Ὁ τάφος, ἐπιμελῶς λαξευμένος μὲ σχετικῶς βραχύ, στενὸ καὶ ἔντονα κατηφορικὸ δρόμο (μήκ. 6.95 μ., πλ. 0.90-1.12 μ., βάθ. 2-4.45 μ.), χαμηλὴ εἴσοδο μὲ τριγωνικὸ ἀνώφλι² (ὕψ. 1.53, πλ. 0.85, βάθ. 1.14 μ.) φραγμένη μὲ

1. Βλ. ΘΑΝΑΣΗ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 1976-81, 1997, 00.

2. Ὁμοιο τριγωνικὸ ἀνώφλι εἶχε καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου Ε αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου, βλ. ΠΑΕ 1976, 197, πίν. 131α. Γενικὰ τριγωνικὰ ἀνώφλια εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια σὲ ἄλλα νεκροταφεῖα, βλ. THANASIS J. PAPADOPOULOS, *Mycenaean Achaea*, 52, σην. 35.

ἰσχυρὴ ξερολιθιά καὶ θάλαμο ὀρθογώνιο μὲ δικλινὴ (σαμαρωτὴ) ὀροφὴ (διαστ. 3×3.78 μ.), περιεῖχε πέντε πρωτογενεῖς (Α, Β, Γ, Δ, Ε) καὶ τέσσερις δευτερογενεῖς (ΣΤ, Ζ, Η, Θ) ταφές ἐνηλίκων. Οἱ πρωτογενεῖς ταφές εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου, καταλαμβάνοντας τὸ νότιο ἥμισυ καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα του μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ σὲ πλάγια ἀπλὴ (Ε) ἢ ἰσχυρῶς συνεσταλμένη (Α) ἢ ὕπτια ἐκτάδην ἢ συνεσταλμένη (Β, Γ, Δ, Ε) στάση. Οἱ σκελετοὶ Α καὶ Β ἦσαν ἄριστα διατηρημένοι³, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι, παράλληλα τοποθετημένοι πρὸς αὐτούς, ἦσαν ἐλλιπεῖς σὲ ὀρισμένα τμήματά τους. Οἱ ταφές Β καὶ Γ ἦσαν κτερισμένες, ἡ μὲν πρώτη (γυναίκας;) μὲ μία ἀρύταινα, ἓνα ψευδόστομο ἀμφορίσκο, ἓνα χάλκινο μαχαίρι, μία χάλκινη βιολόσχημη πόρπη καὶ δύο ὀστέινες περόνες, ἡ δὲ δεύτερη μὲ ἑνδεκα ἀγγεῖα (πέντε ψευδόστομους ἀμφορίσκους, δύο κυλινδρικά ἀλάβαστρα, δύο ἀμφορίσκους, μία προχοῖσκη καὶ ἓνα μεγάλο δίωτο ἀμφορέα), ἓνα ὀρεπανοειδὲς ξυράφι, ἓνα χάλκινο μαχαίρι καὶ ἓνα στεατίνου σφονδύλι. Τρία ἄλλα ἀγγεῖα (ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο, ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ πιθαμφορίσκος) δὲν εἶναι σαφές σὲ ποιά ἀπὸ αὐτὲς τίς ταφές ἀνήκουν. Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές (Α, Δ, Ε) ἦσαν ἀκτέριστες.

Ἄτακτα παραμερισμένα σὲ σωρὸ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου βρέθηκαν τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα τῶν τεσσάρων δευτερογενῶν ταφῶν (ΣΤ, Ζ, Η, Θ)⁴ καὶ ἀνάμεσά τους συνανήκοντα ὄστρακα πιθαμφορίσκου, μερικὰ ὄστρακα ἄλλων ἀγγείων καὶ μία χάλκινη τριχολαβίδα.

Τάφος Φ (πίν. 19α-β)

Ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος, ὁ τάφος Φ εἶναι ἐπιμελοῦς κατασκευῆς, μὲ βραχύ, στενὸ καὶ ἔντονα κατηφορικὸ δρόμο, τὰ τοιχώματα τοῦ ὁποῖου συγκλίνουν πρὸς τὰ ἄνω (μῆκ. 6.12, πλ. 1.20-1.54, βάθ. 4.04 μ.), χαμηλὴ ὀρθογώ-

3. Πιθανότατα εἶναι οἱ τελευταῖες ταφές τοῦ τάφου καὶ ἀνήκουν σὲ ζεῦγος ἐνηλίκων, πού γιὰ ἄγνωστους λόγους ἔμειναν ἀκτέριστες.

4. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μυκηναϊκά νεκροταφεῖα, ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀστέων παλαιότερων ταφῶν στὶς γωνίες ἢ κατὰ μῆκος τῶν τοιχωμάτων τοῦ θαλάμου γιὰ ἐξοικονόμηση χώρου γιὰ νέες ταφές εἶναι ἡ συνήθης τακτικὴ σὲ αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖο.

νια εἴσοδο (ὕψ. 0.85, πλ. 0.62, βάθ. 0.85 μ.) φραγμένη με ἰσχυρὴ ξερολιθιά καὶ ὀρθογώνιο θάλαμο (διαστ. 3.10×2.80 μ.) με δικλινὴ (σαμαρωτὴ) ὀροφή, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ἔξεργη ράβδος μιμεῖται κεντρικὴ ξυλοδοκὸ στήριξης στέγης οἰκίας⁵. Τμῆμα τοῦ νότιου τοιχώματος τοῦ θαλάμου εἶχε καταρρεύσει καὶ εἶχε δημιουργηθεῖ μεγάλο ἄνοιγμα πρὸς τὸν θάλαμο τοῦ γειτονικοῦ τάφου X⁶.

Ὁ τάφος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τέσσερις πρωτογενεῖς (Α, Μ, Ν, Ξ) καὶ ἑνδεκα δευτερογενεῖς (Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ) ταφές ἐνηλίκων⁷. Ἀπὸ τὴν ταφὴ Α βρέθηκε μόνο τὸ κρανίον, καθὼς ὁ ὑπόλοιπος σκελετὸς εἶχε ὀλοσχερῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ νότιου τμήματος τῆς ὀροφῆς. Πιθανῶς ἦταν κτερισμένη με ἓνα ψευδόστομον, πού βρέθηκε πλησίον της. Οἱ ταφές Μ καὶ Ν κατελάμβαναν τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου, ἦσαν καλύπτεσθαι διατηρημένες καὶ τοποθετημένες σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση με προσανατολισμὸ Α-Δ καὶ συνοδεύονταν ἢ μὲν πρώτη ἀπὸ τρία ἀγγεῖα (προχοῖσκη, ψευδόστομον καὶ λήκυθος), ἓνα πήλινο σφονδύλι, μία χάλκινη βελόνη καὶ ἓνα φακόσχημον σφραγιδόλιθο ἀπὸ στεατίτη με τετράλοβον κόσμημα ἄνθους καὶ σταυροῦ, ἢ δὲ δεύτερη ἀπὸ τρία ἐπίσης ἀγγεῖα (δύο ψευδόστομους καὶ ἓνα δίωτον ἀμφορίσκο) καὶ ἓνα χάλκινο μαχαίρι. Ἡ τέταρτη πρωτογενὴς ταφὴ Ξ, ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἀνώτερο μισὸ τοῦ σκελετοῦ καὶ τοποθετημένη σὲ συνεσταλμένη στάση στὴ νότια πρόσθια γωνία τοῦ θαλάμου ἦταν κτερισμένη με ἓναν ψευδόστομον καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι.

5. Τὸ δείγμα αὐτὸ εἶναι, ὅσο γνωρίζω, μοναδικὸ στὴν ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀχαΐας καὶ παράλληλά του δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα ἄλλων περιοχῶν.

6. Ὁμοιο ἄνοιγμα, ἀπὸ κατάρρευση μεσοτοίχου, παρατηρήθηκε καὶ στοὺς θαλάμους τῶν τάφων Λ καὶ Μ (βλ. ΠΑΕ 1978, πίν. 100α), ὀφειλόμενο σὲ κακὸ ὑπολογισμὸ τῶν κατασκευαστῶν τῶν τάφων ἀλλὰ καὶ στὴν ἰσχυρὴ καὶ ἐκτεταμένη διάβρωση τοῦ ἐδάφους.

7. Μερικὲς ἀπὸ τίς ἑνδεκα δευτερογενεῖς ταφές βρέθηκαν σὲ ἀνώτερο στρώμα τῶν πρωτογενῶν καὶ στὸ ἴδιο ὕψος καὶ ἐπίπεδο με τὸ δάπεδο τοῦ γειτονικοῦ τάφου Χ. Ὑποθέτουμε ὅτι ἴσως ἀνήκουν στὸν τάφο Χ καὶ παραμερίσθηκαν μέσω τοῦ ανοίγματος τοῦ μεσοτοίχου στὸν τάφο Φ, σὲ κάποια φάση προετοιμασίας χώρου γιὰ νέες ταφές στὸ δάπεδο τοῦ τάφου Χ.

Οἱ ἔνδεκα δευτερογενεῖς ταφές ἦσαν ἀτάκτως παραμερισμένες κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ θαλάμου, μὲ μεγαλύτερη συσσώρευση στὴ ΒΑ γωνία. Ἀνάμεσα στὰ ὅστ' ἀνέβηκαν ὀκτὼ ἀγγεῖα (τρία ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, ἓνας πτηνόσχημος ἀσκός, δύο ψευδόστομοι, ἓνας κύαθος καὶ ἓνα ἄωτο πιθάριο), ἓνα χάλκινο φυλλόσχημο ξυράφι, ἓνας στεάτινος φακόςχημος σφραγιδόλιθος μὲ παράσταση κερασφόρου ζώου καὶ δύο χάντρες ἀπὸ κορνάλινη.

Τάφος X (πίν. 346-35)

Ὁ τάφος X, λαξευμένος νοτίως τῶν δύο προηγουμένων, ἔχει βραχύ, στενὸ καὶ κατηφορικὸ δρόμο μὲ συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω τοιχώματα (μῆκ. 5.61, πλ. 1-1.20, βάθ. 2.15 μ.), χαμηλὴ, τραπεζιόσχημη εἴσοδο (ὕψ. 0.72, πλ. 0.57, βάθ. 1 μ.) φραγμένη μὲ ἰσχυρὴ ξερολιθιά καὶ ἀκανόνιστου κυκλικοῦ σχήματος θάλαμο (διαστ. 2.40×2.60 μ.) μὲ ἐλαφρῶς θολωτὴ ὀροφή, ἣ ὁποία εἶχε μερικῶς καταρρεῦσει, ὅπως καὶ τὸ νότιο τοίχωμα τοῦ θαλάμου, ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη διάβρωση τοῦ ἐδάφους.

Στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο πρωτογενεῖς ταφές (ΣΤ, Ζ) σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση καὶ μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ, κτερισμένες ἢ μὲν πρώτη μὲ ἑπτὰ ἀγγεῖα (μεγάλον τετράωτον ἀμφορέα, ἄωτον πιθάριον, τρίωτον κυλινδρικὸν ἀλάβαστρον, δύο ἀμφορίσκους, ψευδόστομον, στάμνον) μία χάλκινη λόγχη καὶ ἓνα στεάτινον σφονδύλιον, ἣ δὲ δευτέρη μὲ δύο ἀγγεῖα (ἀμφορίσκον, μέγανον τετράωτον ἀμφορέα).

Στὴ δυτικὴ πρόσθια γωνία τοῦ θαλάμου εἶχαν συσσωρευθεῖ τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα ὀκτὼ τουλάχιστον δευτερογενῶν ταφῶν (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Η, Θ, Ι), κτερισμένων μὲ μία προχοΐσκη, ἓνα λίθινον σταθμίον, δύο χάλκινες περόνες, δύο στεάτινα καὶ πέντε πήλινα σφονδύλια.

Τέλος, ἔξι ἄλλα ἀγγεῖα (ἓνα ληκύθιον, τέσσερες ψευδόστομοι, ἓνας ἀμφορέας), ποὺ ἀνέβηκαν στὸ βάθος τῆς εἰσόδου⁸, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ ἀσφάλεια σὲ κάποια ἀπὸ τὰς παραπάνω ταφές.

8. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ πρέπει νὰ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν τοὺς θέσιν στὸν θάλαμον, λόγῳ τῆς βίαιης πτώσεως τμημάτων τῆς ὀροφῆς.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν δρόμων τῶν τάφων προέρχονται ἀρκετὰ ὄστρακα, ἀνήκοντα κυρίως σὲ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα (κύλικες, σκύφους, κρατῆρες), κατάλοιπα νεκροδείπνων πὺ συνόδευαν τὶς διαδοχικὲς ταφὲς στοὺς τάφους⁹. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνέυρεση στὴν κορυφὴ τῆς πρόσοψης τῶν δρόμων τῶν τάφων Ὑ καὶ Φ σπασμένων σκύφων, οἱ ὁποῖοι πιθανότατα περιεῖχαν προσφορὰς πρὸς τοὺς τελευταίους νεκροὺς τῶν τάφων.

Συνολικά, οἱ τρεῖς ἀνασκαφέντες τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τριάντα τέσσερις ταφὲς ἐνηλίκων στὸ δάπεδο καὶ σὲ πλακοσκεπεῖς λάκκους τῶν θαλάμων καὶ ἦσαν κτερισμένες μὲ ἀρκετὰ (ὀγδόντα περίπου) ποικίλα καὶ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα καθημερινῆς καὶ ταφικῆς χρήσης (ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα, ὅπλα καὶ κοσμήματα), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ὙΕ ΠΙΑ-Γ περίοδο. Ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου θὰ συνεχισθεῖ, καθὼς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ἀνεξερεύνητοι τάφοι.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

9. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένο καὶ γνωστὸ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, βλ. γιὰ συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, THANASIS J. PAPA-DOPOULOS, *Mycenaeen Achaea*, 57.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 36-70)

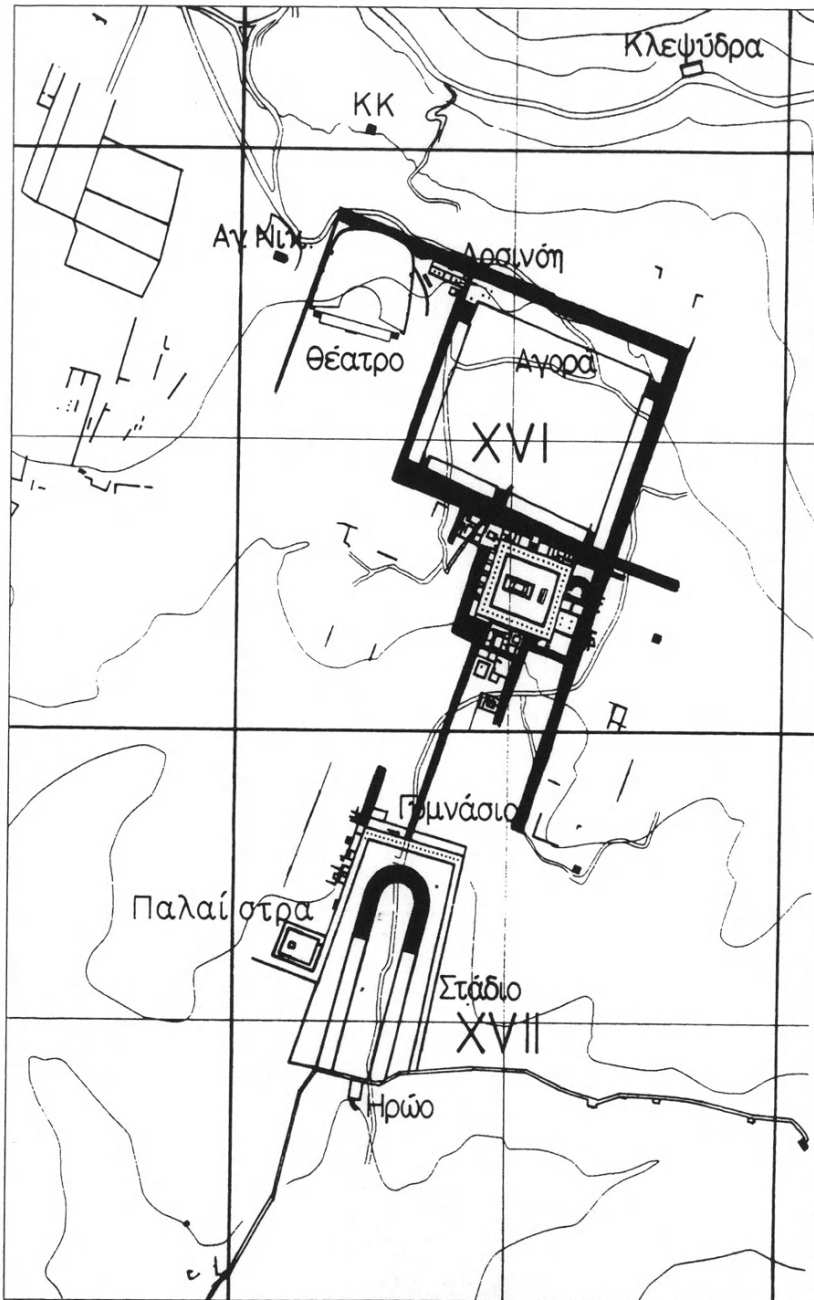
Οί ανασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸ 1998 ὑπὸ τῇ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Ἐλαβαν μέρος ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg Florens Felten καὶ οἱ βοηθοί του Βασιλικὴ Felten, Anita Giuliani καὶ Lydia Berger, ἡ βυζαντινολόγος Βασιλικὴ Πέννα, οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες μου ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Εὐανθία Παπαευθυμίου, Κυριάκος Ψαρουδάκης, Ἐλίζα Σιουμπάρα καὶ Σταῦρος Βλίζος, οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, Θεόδωρος Παπαδόπουλος, Ἰωάννης Καρακατσάνης, Μάριος Ἀθανασόπουλος, Μάρω Σπαθῆ, Κυριακὴ Καρόγλου, Ἀναστασία Γερουλάνου, Δήμητρα Μαρτάτου, Ἀναστασία Λαδοπούλου, Ἀρτεμὶς Μανιάκη, Σωτηρία Δημοπούλου, Κατερίνα Γιαννίρη, Βασιλικὴ Μπάρλου καὶ Παναγιώτα Ταξιάρχη, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βαρσοβίας Anna Chometowska, οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου Ἐλενα Κανάκη, Μαργαρίτα Felten καὶ Μυρτιά Hellner, ἡ φοιτήτρια Helen Kühnelt καὶ ὁ φοιτητὴς Mathias Luther ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κολωνίας, καθὼς καὶ ἡ Rosalba Leonetti ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας. Τῇ συντήρηση τῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν ἡ Ἑλένη Τριανταφύλλου, ἡ Ἐλευθερία Χρηστάκη, ὁ Βασίλης Κότσιαρης καὶ ὁ Παναγιώτης Γιαννακόπουλος. Τὰ σχέδια τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, καθὼς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐκπόνησε ὁ φοιτητὴς τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Ἀναστάσιος Παπαδόγκωνας. Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Kumamoto τῆς Ἰαπωνίας Juko Ito μὲ ὀκτὼ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριές του ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν ταφικῶν μνημείων τοῦ Σταδίου, ἐνῶ ὁ τοπογράφος Θόδωρος Χατζηθεοδώρου μὲ τὴν τοπογράφηση-κτιματογράφηση τῆς περιοχῆς δυτικὰ τοῦ θεάτρου. Ὁ Βασίλης Σταματόπουλος καὶ ἡ Κατερίνα Παινέση ἀνέλαβαν τὴ φωτογράφιση ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων

τῆς ἀνασκαφῆς. Φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωση τοῦ Σταδίου-Γυμνασίου ἔγινε μὲ χρήση εἰδικοῦ πτυσσόμενου τηλεκατευθυνόμενου ἐλικοπτέρου ποὺ διέθεσε ἐκ νέου ἡ Asia Air Survey Ltd τῆς Ἰαπωνίας. Ὁ Ἀγγελος Ματθαίου, ἡ Βούλα Μπαρδάνη καὶ ἡ Ἀνδρονίκη Μακρῇ συνέχισαν τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota τῶν ΗΠΑ Frederic Cooper μὲ τὸν βοηθό του Pieter Broucke τὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὸ Στάδιο, ἐνῶ ὁ ἀρχαιοζωολόγος Günter Nobis τὴ μελέτη τῶν ὀστέων τῶν ζώων. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Ἐλεύθερου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου Wolfram Höpfner μὲ τοὺς βοηθοὺς του Silke Muth καὶ Lauri Lehman ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη τοῦ πολεοδομικοῦ συστήματος τῆς ἀρχαίας πόλης. Τὴν ἐπιστάσια τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε φέτος ὁ Ἰωάννης Λαμπρόπουλος. Ὁ Γιώργος Μπαλόπουλος ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀγορὲς ἀγροτεμαχίων, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἀθανασόπουλος μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση. Πυρκαγιὰ ποὺ ξέσπασε τὶς πρωινὲς ὥρες τῆς 4 Αὐγούστου ἀποτέφρωσε τὸ βουνὸ Εὐὰ καὶ μεγάλο μέρος τῆς Ἰθώμης, ἐνῶ ἀπείληξε νὰ κάψει τὰ χωριὰ Μαυρομάτι καὶ Ἀρσινόη καὶ ἔφτασε ὡς τὰ ὅρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε ἀναγκαστικά, γιὰ νὰ ξαναρχίσει μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες μὲ μειωμένο ὥστόσο τὸ προσωπικό.

Οἱ θέσεις ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, β) τὸ Θέατρο, γ) ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, καὶ δ) τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Στάδιο.

Ἡ ἀγορὰ

Μὲ τοὺς καθαρισμοὺς, τὴν καθαίρεση τῶν νεώτερων μανδρότοιχων καὶ τὶς διαμορφώσεις ὁ χώρος τῆς ἀγορᾶς ἔχει πάρει τὴ μορφή ἐνὸς κολοσσιαίου τετραγώνου, πλευρᾶς 160 μέτρων περίπου. Ἐνταγμένη ἡ ἀγορὰ στὸ ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ σύστημα καὶ ὀριζόμενη ἀπὸ μακρὲς στοῆς, καλύπτει ἑκτασὴ τέσσερις φορὲς μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Ἀσκληπιείου (εἰκ. 1). Τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς ἀκριβοῦς διαίρεσης ἢ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ μετρικῶν στοιχείων δηλώνει τὴ συνειδητὴ χρῆση κανονικοῦ ἵπποδάμειου καννάβου στὸ πολεοδομικὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας πόλης, τοῦ ὁποῦ ὁ πόδας (modulus) ἀναζητεῖται. Σύμφωνα πάντως μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα ποὺ ἔχουν ἔλθει ὡς σήμερα στὸ φῶς, κυρίως νότια τοῦ Ἀσκληπιείου στὴν περιοχὴ τοῦ λεγόμενου «Ἱεροθυσίου», μία πολεοδομικὴ νησίδα (insula), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸν βασικὸ

Εἰκ. 1. Μεσσήνη. Πολεοδομικὸ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως.

πόδα τοῦ καννάβου, φαίνεται ὅτι ἔχει διαστάσεις 35×70 μέτρα περίπου¹. Παρὰ τὴ φαινομενικὴ κανονικότητα παρατηροῦνται ἐλαφρὲς διαφορὲς στὶς διαστάσεις, κυρίως στὸ πλάτος τῶν νησίδων, καθὼς καὶ ἀποκλίσεις μεταξὺ τῶν συγκροτημάτων τῆς τάξεως τῶν 3 ἕως 4 μοιρῶν. Σὲ ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις οἱ ἀποκλίσεις εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονες καὶ ἐμφανεῖς, ὅπως συμβαίνει γιὰ παράδειγμα μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Ἀσκληπιείου σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνον τῆς προγενέστερης χρονολογικῆς ἀγορᾶς ἢ μὲ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Σταδίου-Γυμνασίου ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὶς ἀμβλείες γωνίες ποὺ δημιουργοῦνται στὴν ἐπαφὴ τῶν δύο κάθετων μακρῶν στοῶν, τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς τοῦ Γυμνασίου μὲ τὴν ὀριζόντια βόρεια διπλὴ στοὰ του (εἰκ. 1). Γενικῶς τὰ οἰκοδομήματα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. παρουσιάζουν ἀπόκλιση στὸν ὀριζόντιο, ἀνατολικοδυτικὸ, ἄξονά τους σὲ σχέση μὲ τὰ οἰκοδομήματα τῆς δεύτερης ἐλληνιστικῆς φάσης τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

Κατὰ τὸ μέσον τοῦ χώρου τῆς ἀγορᾶς διακρίνονται ἤδη στὴν ἐπιφάνεια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ μεγάλο δωρικὸ ναό, πιθανῶς τοῦ Δία Σωτήρα, τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁποῦ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας (4.31.6). Ἀπὸ τὸν ναὸ αὐτὸν προέρχονται θαυῆματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ ἐπιχρισμένο τοπικὸ ψαμμίτη (ἀρ. εὐρ. 2056, 521 καὶ 3884), τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ κατὰ καιροὺς διάσπαρτα στὴν ἐπιφάνεια. Ἀνήκουν κυρίως σὲ θαράκια διακοσμημένα μὲ ἀνάγλυφους κεραυνοὺς ἐνταγμένους σὲ ἔξεργα ρομβοειδῆ πλαίσια². Ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς Σωτήρος, πιθανότατα ἀπὸ μία ἐπισκευὴ τῆς στέγης στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ προέρχεται θαυῆμα λακωνικοῦ στρωτήρα, ἀρ. εὐρ. 7991, ποὺ βρέθηκε τυχαῖα τὸ 1995 κοντὰ στὸ Στάδιο, παρασυρμένο ἀπὸ τὰ νερά τοῦ χειμάρρου. Φέρει ἐλλειψοειδὲς σφράγισμα μὲ ἀπεικόνιση ἐλαφρὰ ἔξεργου πτερωτοῦ κεραυνοῦ

1. Γιὰ τὴ σχετικὴ ποικιλία στὶς διαστάσεις τῶν νησίδων ἀνὰ τίς πόλεις στὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴ βόρειο Ἀφρική καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία βλ. W. HÖPFNER, E. LUDWIG SCHWANDNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland, Neubearbeitung* (München 1994) 20, 24, 57-58, 76, 121, 198, 238, 267, 306.

2. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1989, 99, πίν. 78. Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1991, 105, ἀρ. 3, πίν. 68α.

στήν κοίλη ἄνω ἐπιφάνειά του, καθὼς καὶ μονόγραμμα ΔΙ (πίν. 36α-β). Στὴν κεράμωση τοῦ ἴδιου ναοῦ, μιᾶς προγενέτερης ὅμως φάσης, μπορεῖ ἐπίσης νὰ αποδοθεῖ τὸ μοναδικὸ μέχρι στιγμῆς μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτῆρα, ἀρ. εὐρ. 2198, μέγ. ὕψ. 0.225 μ., ποὺ βρέθηκε νότια τοῦ Ἀσκληπιείου τὸ 1992. Φέρει ἐντόνως ἔξεργο ἀετὸ κατὰ κρόταφον μὲ μισάνοιχτα πρὸς τὰ πλάγια τὰ φτερά καὶ στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ του τὸ κεφάλι (πίν. 37α-β)· ἀποτελεῖ ἔργο ποιότητος τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. π.Χ.

Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ψαμμιτικὸ ὑλικὸ ἐνὸς δεύτερου λατρευτικοῦ οἰκοδομήματος ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὸ ΝΑ κυρίως τμήμα τῆς ἀγορᾶς. Προέρχονται ἀπὸ τὸν θριγκὸ ἐνὸς δωρικοῦ ναοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὁ ὁποῖος ταυτίζεται χωρὶς ἀμφιβολία μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος (Παυσανίας 4.31.6), λόγῳ τῶν ἀνάγλυφων μυθολογικῶν θεμάτων (θαλάσσιος θίασος, Ἀνδρομέδα καὶ κῆτος) τὰ ὁποῖα κοσμοῦν τίς μετόπες³. Κατὰ συνέπεια μόνον ἡ παρουσία τῶν ναῶν τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ τοῦ Ποσειδῶνος, ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης, ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀρχαιολογικά. Οἱ ναοὶ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Λαφρίας ἀντίθετα, τοὺς ὁποῖους ὁ ἴδιος περιηγητὴς ἀναφέρει παρεμπιπτόντως νομίζω εὐρισκόμενος στὴν ἀγορὰ, θὰ πρέπει μᾶλλον σὲ ἄλλες θέσεις νὰ ἀναζητηθοῦν⁴.

Στὸ ΒΔ τμήμα τῆς ἀγορᾶς, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ λεγόμενη στοὰ Μπαλοπούλου, βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ τοῖχο βυζαντινοῦ κτίσματος μέρος μαρμάρινου ἀγάλματος Ἡρακλῆ (πίν. 38α), ἀρ. εὐρ. 9746, μέγ. ὕψ. 0.45 μ., πλ. 0.24 μ., πάχ. 0.17 μ. Σῶζεται ὁ ἀριστερὸς βραχίονας ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα μέχρι τὸν καρπὸ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἔνθετος μὲ τὴν ἐλλείπουσα παλάμη, ὅπως δείχνει κυκλικὴ ὀπὴ τὸρμου. Γύρω στὸν βραχίονα εἶναι τυλιγμένη λεοντή, τὸ κεφάλι τῆς ὁποίας πέφτει πρὸς τὰ κάτω. Ἡ χαίτη εἶναι πλούσια μὲ κοντοὺς ἐλικοειδεῖς βοστρύχους. Ἡ χρῆση τρυπανιοῦ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανής. Ἔργασία τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Στὴν ἴδια αὐτὴ βόρεια καὶ βορειοδυτικὴ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς ἐντοπίσθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ σύγχρονους μανδρότοιχους, τὰ παρακάτω ἐνεπίγραφα βάθρα

3. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 105, πίν. 69.

4. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 83-84, πίν. 38-39. Ὁ ἴδιος, Ἡ ἀρχαία Μεσσήνη (Ἀθήνα 1999) 134-135.

τριῶν τιμητικῶν χάλκινων ἀγαλμάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ ἑνὸς ἀναθηματικοῦ:

1. Ἀρ. εὐρ. 9633. Βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὴ λεγόμενη «στοὰ Μπαλοπούλου». Συγκολλήθηκε μὲ τὰ θραύσματα ἀρ. εὐρ. 4044 καὶ 4910, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1991 καὶ τὸ 1994 ἀνατολικότερα, ἀλλὰ στὴν ἴδια περιοχὴ. Ἀριστερὸ κάτω τμήμα ἀσθεστολιθικοῦ θάθρου χάλκινου ἀνδριάντα. Σῶζει μέρος τῆς ἀριστερῆς καὶ τῆς πρόσθιας πλευρᾶς, ὅπου πινάκωση. Μέγ. ὕψ. 0.345 μ., μέγ. πλ. 0.30 μ., μέγ. πᾶχ. 0.19 μ. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ φαίνεται ὅτι περιελάμβανε 13 στίχους, ἔχει ὡς ἑξῆς (πίν. 386):

[Ἡ πόλις]

[- - - - -]

[- - - - -]

[- - - - - , ἀρχιερέα τῶν]

Σεβαστῶ [καὶ νέον Ἑπαμει]-

νώνδα, χε[ιλί]αρχον λεγιῶνος]

IB κεραυνοφ[όρου καὶ ἑπαρχον]

σπείρης Α Βω[σπορανῆς],

τὴν εἰς τοὺς [ἀνδριάντας]

ὄλην δαπ[άνην ἐκ τῶν ἰδί]-

ων πα[ρασχόμεν]ον κ[ατὰ φυ]

λ[ὴν ἀνέθηκε]ν ἀ[ρετῆς π[άσης]

[ἔ]νεκεν, *vacat*

Ἑλλίς.

Ὑψ. γραμμάτων 0.02-0.025 μ. 1ου αἰ. μ.Χ. Τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς γραμμένο μὲ γράμματα ὕψ. 0.04 μ. Οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν ἀπὸ τὴν Βούλα Μπαρδάνη μὲ βάση τὴ σχεδὸν ταυτόσημὴ ἐπιγραφὴ ἀρ. εὐρ. 2770 (τὴ χαραγμένη στὸ πίσω μέρος τῆς ἀγωνιστικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἄγνωστου Μεσσήνιου Πολυνίκη), στὴν ὁποία τιμᾶται ἀπὸ τὴν Κρεσφοντίδα φυλὴ ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος, Ἰσπανός, Κυρίνας, γιὸς τοῦ Ἀριστομένους⁵. Σύμφωνα μὲ τὸ κεί-

5. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 57 (ὅπου λανθασμένα ὡς Κρισπιανός). Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1997, 97-99 καὶ 104. Βλ. IG VI, 1450 καὶ 1469. Πρβ. IVO 447, 448.

μενο τῆς νέας ἐπιγραφῆς, καθὼς καὶ ἐκεῖνο τῆς 2770, θὰ πρέπει νὰ ἀναμένε-
ται ἡ εὕρεση τριῶν ἀκόμη παρόμοιων τιμητικῶν ἐπιγραφῶν σὲ βάθρα ἀνδριάν-
των ποὺ ἰδρύθησαν ἀπὸ τὶς φυλές Δαίφοντίδα, Ἀριστομαχίδα καὶ Κλεολαία.
Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκε στὴν ἴδια περιοχὴ μὲ τὶς προηγούμενες:

2. Ἀρ. εὗρ. 9615. Διασώζεται μικρὸ μόνο θαῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος
τοῦ βάθρου, ὕψ. μέγ. 0.25 μ., πλ. μέγ. 0.47 μ., πάχ. μέγ. 0.08 μ. (πίν. 39α):

- - - - -
vac. Κλεολαία vac.
vac.

Ὑψ. γραμμ. 0.04 μ.

3. Ἀρ. εὗρ. 9665. Πεσσόσχημο ἀσβεστολιθικὸ βάθρο τιμητικοῦ ἀγάλμα-
τος ἔντονα διαβρωμένο. Στὴν ἔξω ἐπιφάνεια σώζονται ἴχνη δύο διαγώνια τοπο-
θετημένων τόρμων γιὰ τὴ γόμφωση τῆς στέψης ποὺ λείπει. Ὡς ἔξω κυμάτιο
γύρω στὴν κάτω παρυφῇ. Ὑψ. 0.69 μ., πλ. ἄνω 0.55 μ., πλ. κάτω 0.57 μ.,
πάχ. 0.56 μ. (πίν. 39β):

[Ἡ πόλις ἡ Μεσ-
[σηνί]ων ἀνέθηκε
[- - - -]αν Δάμωνος
[θ]οινεύσασαν εὐ-
σεβῶς καὶ μεγαλο-
ψύχως ἀρετῆς
χάριν.
vac. 0.04 μ.
Ἀριστομαχίς.

Ὑψ. γραμμ. 0.04-0.045 μ. 1ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ ἀνύπαντρη
γυναίκα, κόρη τοῦ Δάμωνος. Ὡς ὄνομα γνωστὸ στὴ Λακωνία καὶ Μεσσηνία.
Ἕνας Δάμων ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, ποὺ συγκεντρώνουν χρήματα
στὶς ἐπιγραφές τῆς λεγόμενης ὀκτωβόλου εἰσφορᾶς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (IG V1,
1433 καὶ 1433α). Μολονότι ὁ τύπος [θ]οινεύσασα εἶναι ἀμάρτυρος, δὲν
ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ τιμωμένη κατεῖχε ἱερατικὸ ἀξίωμα σχετικὸ μὲ τὴ

λατρεία τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης. Θοινεύσασσα σημαίνει προφανῶς διατελέσασσα θοιναρμόστρια, «mistress of the banquet; cult title, especially in the worship of Demeter and Kore in Laconia and Messenia», κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξης στὸ Liddel-Scott. Σημαντικὴ γιὰ τὸ θέμα εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1390 τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας, ὅπου στὸν στίχο 30 ἀναφέρεται ἡ θοιναρμόστρια ἅ εἰς Δάματρος καὶ ἡ τιμητικὴ θέση τῆς στὴν τελετουργικὴ πομπή. Ἡ θοιναρμόστρια ἦταν μεταξὺ ἄλλων ὑπεύθυνη γιὰ «τὰς θοίνας», τὰ τελετουργικὰ δεῖπνα ποὺ ἐλάμβαναν χώραν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Δήμητρος, σύμφωνα μὲ τοὺς στίχους 16-18 τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1447: τὰς θοίνας ποιήτω ... ὥς μηδεμία λείπει. Ἡ λέξη θοινεύσασσα φαίνεται ὅτι σχετίζεται ἐτυμολογικὰ μὲ τὸ δεύτερο συνθετικὸ τοῦ ἐπιθέτου γυναικο-θοίνας τοῦ Ἄρη, μὲ τὸ ὁποῖο λατρευόταν ἀπὸ τίς γυναῖκες στὴν Τεγέα (Παυσ. 8, 48.4). Ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τῆς φυλῆς στὸ τέλος τοῦ κειμένου δηλώνει ἴσως ὅτι ἡ τιμωμένη ἀνῆκε στὴν Ἀριστομαχίδα φυλὴ ἢ ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀναμένουμε τέσσερα ἐπὶ πλέον βάρη, ἀναθήματα τῶν ὑπόλοιπων φυλῶν τῆς πόλεως, μὲ παρεμφερὲς μάλιστα περιεχόμενο, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ μεγάλου Μεσσηνίου ἀνδρός «ἀρχιερέως, χειλιάρχου καὶ ἐπάρχου», ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω. Τὸ τελευταῖο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐπιγραφῆς IG V1, 1459 (βρέθηκε κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, δυτικὰ τῆς ἀγορᾶς), τῆς ὁποίας οἱ σωζόμενοι στίχοι δείχνουν ὅτι τὸ περιεχόμενο ἦταν πανομοιότυπο μὲ αὐτὸ τῆς ἀρ. εὐρ. 9665, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἀναθέτης εἶναι ἡ φυλὴ Ὑλλίς.

Μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης, ποὺ κατὰ τὴν ἀποψὴ μας ταυτίζεται μὲ τὸ ἱερὸ Ω-Ω στὰ ΝΔ τῆς ἀγορᾶς, φαίνεται ὅτι σχετίζεται καὶ ἡ ἐπόμενη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση μὲ τὴν παραπάνω:

4. Ἀρ. εὐρ. 9614. Τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω δεξιὸ ἀσβεστολιθικοῦ βάρους. Σῶζει ἄνω καὶ δεξιὰ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια, ὕψ. μέγ. 0.22 μ., πλ. μέγ. 0.21 μ., πᾶχ. μέγ. 0.105 μ. (πίν. 40α):

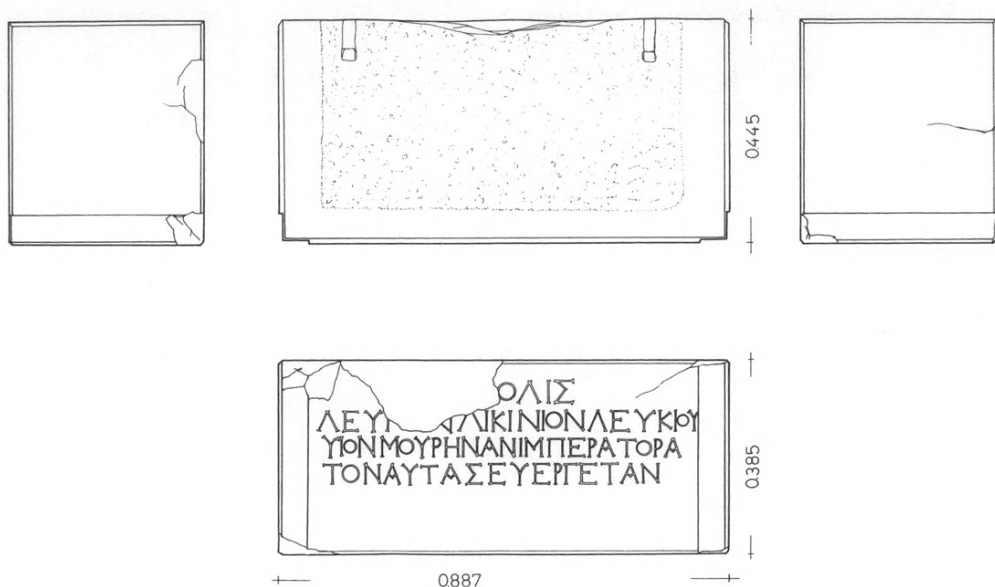
[- - - - -] Φίλωνος
 [- - - - -] Νικάρχου
 [- - - - -] ἀν τὰν θυ-
 [γατέρα Δάμα]τρι κ[αί]
 [Κόραι ἀνέθηκαν;]

Μνημεῖο τῶν Μιθριδατικῶν πολέμων

Ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθοι διάσπαρτες σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἀγορᾶς, μὲ βάση τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά, τὴν ἐπιμελημένη κατεργασία καὶ τὶς διαστάσεις τους ἀποδόθηκαν σὲ ἓνα μνημεῖο, πολλὰ μέλη τοῦ ὁποῖου ἐντοπίστηκαν κατὰ χώραν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς, μέσα στὸν ἐλαιῶνα τοῦ Ἡλία Νικολόπουλου. Πρόκειται γιὰ μνημεῖο ποὺ ἀνήγειρε ἡ πόλις τῆς Μεσσήνης πρὸς τιμὴν τριῶν ἐπιφανῶν Ρωμαίων εὐεργετῶν της, τοῦ περιφημοῦ Σύλλα, τοῦ Μουρήνα καὶ τοῦ Ἀγρίππα, μετὰ τὴ νίκη στοὺς Μιθριδατικούς πολέμους (Ἀππιανός, *Μιθρ. πόλεμοι* 5, 30). Τὸ μνημεῖο, κοινὸ καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς τιμώμενους Ρωμαίους, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη του, εἶχε τὴ μορφή μεγάλου ποδίου - βάθρου ποὺ ἔφερε τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες τῶν ἀνδρῶν. Ἦταν κατασκευασμένο κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα ἀπὸ ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους, μὲ φάλτσο κομμένες (λοξότμητες) τὶς ἀκμὲς τους, τοῦ ἴδιου ὕψους καὶ πάχους (ὕψ. 0.39-0.40 μ., πάχ. 0.45-0.46 μ.), ἀλλὰ σὲ δύο μήκη (0.87-0.88 μ. καὶ 1.76 μ.). Τόσο τὰ ὀνόματα ὅσο καὶ οἱ τίτλοι τῶν τιμωμένων προσώπων μᾶς γίνονται γνωστὰ χάρις στὶς ἐπιγραφὰς τῶν τριῶν λιθοπλίνθων τοῦ μνημείου.

Ἡ μία ἐπιγραφὴ ποὺ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1868 (*IG* V1, 1454)⁶ καὶ θεωροῦνταν χαμένη, ξαναβρέθηκε στὸ κτῆμα τοῦ Ἡλία Νικολόπουλου. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένη στὴν πρόσθια ὄψη ὀρθογώνιας ἀσβεστολιθικῆς λιθοπλίνθου. Σπασίματα καὶ ἀπολεπίσεις παρατηροῦνται στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία καὶ πρὸς τὸ μέσον τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας. Φέρει ἀναθύρωση στὴν ἄνω, τὴν κάτω καὶ τὴν πίσω πλευρὰ, καθὼς καὶ πειόσχημους τόρμους στὴν πίσω παρυφὴ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας γιὰ ὀριζόντια σύνδεση. Ἡ πρόσθια καὶ οἱ δύο πλάγιες πλευρὲς εἶναι λειασμένες. Ἀνὰ μία ταινία σὲ ἔσοχή, πλάτους 0.05 μ. στὶς παρυφὰς τῶν κατακόρυφων στενῶν πλευρῶν τῆς ὀψης δημιουργοῦν πινάκωση. Οἱ ἀκμὲς τῆς ὀψης εἶναι λοξότμητες, ὅπως λοξότμητοι εἶναι ὅλοι οἱ ἐνεπίγραφοι καὶ μὴ λίθοι τοῦ μνημείου. Ὑψ. 0.39 μ., μῆκ. 0.87 μ., πάχ. 0.43 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.035 μ.-0.04 μ., ἀρ. εὐρ. 6924 (εἰκ. 2, πίν. 406):

6. LE BAS, *Inscriptions* II 2, 318a. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, *Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης καὶ τῶν πέριξ* (Καλαμάτα 1868) 28, ἀρ. 21. Α. ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Παρνασσός* 3, 1879, 1023. 9. Meister, SGDI 4654.

Εἰκ. 2. Ὁψεις τῆς ἐνεπίγραφης λιθοπλίνθου τοῦ Λευκίου Λικινίου Μουρήνα.

[Ἀ π]όλις
 Λεύκ[ιο]ν Λικίνιον [Λ]ευκίου
 υἱ[ὸ]ν Μουρήναν ἱμπεράτορα
 τὸν αὐτᾶς εὐεργέταν.

Ἡ λιθόπλινθος ἀνήκει σὲ βάθρο τιμητικοῦ χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ «ἱμπεράτορος» (στρατηγοῦ αὐτοκράτορος) Λευκίου Λικινίου Μουρήνα, γιοῦ τοῦ Λευκίου. Κατὰ τὸν Dittenberger⁷ ὁ Λεύκιος Μουρήνας ἦταν ἀδελφὸς τοῦ P. Licinius Murena καὶ πατέρας τοῦ ὑπάτου τοῦ ἔτους 62 π.Χ. L. Murena. Τὸν τίτλο τοῦ ἱμπεράτορος, ποὺ ἀπέκτησε τὸ 83/2 π.Χ. κατὰ τοὺς Μιθριδατικούς πολέμους, φέρει καὶ σὲ τιμητικὸ βάθρο ἀπὸ τῆ Ρόδου (IG XII 1, 48). Ὡς *propreator* τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 83 καὶ 82 π.Χ.

7. Σχόλια εἰς Syll. 3, 745 καὶ IoO 321.

εἰσέβαλε στὸ κράτος τοῦ Μιθριδάτη, παραβιάζοντας τὴ συμφωνία εἰρήνης ποὺ εἶχε κλείσει ὁ Σύλλας μὲ τὸν Μιθριδάτη στὸ Δάρδανο τὸ 85 π.Χ. Ὁ Μουρήνας, παρὰ τὶς ἀρχικὲς ἐπιτυχίες του ἡττήθηκε τελικὰ σὲ μάχη ποὺ ἔγινε κοντὰ στὸν ποταμὸ Ἄλυ τὸ 82 π.Χ. καὶ ταπεινώθηκε τόσο ἀπὸ τὸν Μιθριδάτη, ὥστε ὁ Σύλλας ἀναγκάστηκε νὰ τὸν ἀποσύρει. Τὸ 81 π.Χ. ὡστόσο τέλεσε θρίαμβο στὴ Ρώμη⁸. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 63 π.Χ. ὁ γιός του κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν Κάτωνα καὶ ἄλλους ἐπώνυμους Ρωμαίους γιὰ ἐκλογικὴ νοθεία καὶ δωροδοκία, ἀλλὰ χάρις στὸν Κικέρωνα καὶ ἄλλους δύο ἱκανοὺς συνηγόρους ἀπαλλάχτηκε μὲ ὁμόφωνη ἀπόφαση⁹.

Ἡ δεύτερη τιμητικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἴδιου μνημείου, ἡ ὁποία ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο τὸ 1969 στὸ ἴδιο κτῆμα τοῦ Ἡ. Νικολόπουλου¹⁰, εἶναι χαραγμένη σὲ ἀσβεστολιθικὴ λιθόπλινθο ποὺ ἐμφανίζει τὰ ἴδια τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν ἐνεπίγραφη λιθόπλινθο τοῦ Λεύκιου Λικινίου Μουρήνα, καθὼς καὶ τοῦ Σύλλα ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω. Δὲν φέρει ὅμως στὴν πρόσθια ὄψη τὶς κατακόρυφες ἐν ἐσοχῇ ταινίες ποὺ δημιουργοῦν πινάκωση. Ἡ διατήρησή της εἶναι ἄριστη. Ὑψ. 0.40 μ., μῆκ. 0.88 μ., πᾶχ. 0.46 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.035-0.04, ἀρ. εὐρ. 1039 (πίν. 41α):

Ἄ πόλις
Γναῖον Μάνλιον Λευκίου υἱὸν
Ἀγρίππαν πρεσβευτὰν
τὸν αὐτᾶς εὐεργέταν.

8. ΚΙΚΕΡΩΝ, *Pro Murena* 5, 1-90. Γιὰ τὶς δραστηριότητές του βλ. *RE* XIII (1926) 444-446, ἀρ. 120-122 (Münzer). T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* (New York 1951) I, 463, 467, II, 443.

9. ΚΙΚΕΡΩΝ, *Pro Murena* 5, 15-17 καὶ 31-34. P. MACKENDRICK, *The Speeches of Cicero, Context, Law, Rhetoric* (Oxford 1990), 76-79.

10. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἔργον* 1969, 126, 1, εἰκ. 151. Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1969, 115, εἰκ. 22. Τὸ 1998 ἡ ἐπιγραφὴ μεταφέρθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Μουσεῖο μαζὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Λικινίου Μουρήνα ποὺ κείτονταν ἐπὶ ἕναν αἰῶνα στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ αὐτὴν τοῦ Ἀγρίππα.

Ὁ μόνος Ρωμαῖος μὲ τὸ ὄνομα Ἀγρίππας γνωστός στὴν Ἑλλάδα καὶ εἰδικὰ στὴν Ἀθήνα, εἶναι ὁ Μάρκος Βιπσάνιος Ἀγρίππας, στρατηγὸς εὐνοούμενος τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος ἔκτισε μετὰ 21 καὶ 12 π.Χ. τὸ Ὡδεῖο τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ λίγο νωρίτερα, τὸ 27 π.Χ., τιμῆθηκε ὡς εὐεργέτης μὲ ἐπιγραφὴ χαραγμένη στὸ βάθρο τοῦ προγενέστερου ἐπιθλητικοῦ μνημείου, ποὺ εἶχε στηθεῖ μάλλον τὸ 174 π.Χ. γιὰ τὸν βασιλιὰ Εὐμένη Β' μπροστὰ στὴν εἴσοδο τῆς Ἀκρόπολης, ἀριστερὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Τὸ 21 π.Χ. ὁ Αὐγούστος τοῦ ἔδωσε ὡς σύζυγο τὴν κόρη του Ἰουλία, χήρα ἤδη στὰ 16 τῆς χρονίας. Ὁ Ἀγρίππας πέθανε τὸ 12 π.Χ. στὴ Ρώμη. Μὲ αὐτὸν τὸν Ἀγρίππα ὁ πρεσβευτὴς Ἀγρίππας τῆς Μεσσήνης δὲν φαίνεται νὰ ἔχει συγγενική σχέση.

Στὴν τρίτη τέλος ἐπιγραφὴ τοῦ ἴδιου μνημείου τῆς Μεσσήνης, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὸ ὄριο ἀγροῦ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀγορᾶς, ἡ πόλις τιμᾷ τὸν «ἱμπεράτορα» [Λεύκιον] Κορνήλιον Σύλλαν, γιὸ τοῦ Λευκίου ἐπίσης. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι χαραγμένη στὴν πρόσθια ὄψη ὀρθογώνιας ἀσβεστολιθικῆς λιθοπλίνθου. Λεῖπει ἡ πάνω ἀριστερὴ καὶ ἡ κάτω δεξιὰ γωνία, παρατηροῦνται ἔντονες ἀποκρούσεις στὶς ἀκμές, καθὼς καὶ ἐπιφανειακὲς ρηγματώσεις λόγω μακροχρόνιας ἔκθεσης τοῦ λίθου στὶς καιρικὲς συνθῆκες. Φέρει ἀναθύρωση στὴν ἄνω, τὴν κάτω καὶ τὴν πίσω πλευρὰ καθὼς καὶ πειόσχημους τόρμους στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ ὀριζόντια σύνδεση μὲ ἄλλους παρακειμένους λίθους. Ἡ πρόσθια καὶ οἱ δύο πλάγιες πλευρὲς εἶναι λειασμένες. Ἀνὰ μία ταινία σὲ ἔσοχή, πλάτους 0.05 μ., ποὺ βρίσκονται στὶς παρυφῆς τῶν κατακόρυφων στενῶν πλευρῶν στὴν ὄψη δημιουργοῦν πινάκωση. Οἱ ἀκμές τῆς ὄψης εἶναι λοξότμητες, ὅπως συμβαίνει μὲ τὶς ἄλλες λιθοπλίνθους. Ὑψ. 0.385 μ. πλ. 0.88 μ., πᾶχ. 0.425 μ. Ὑψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ. ἀρ. εὐρ. 6924 (πίν. 416, εἰκ. 3):

[Ἀ πόλις]

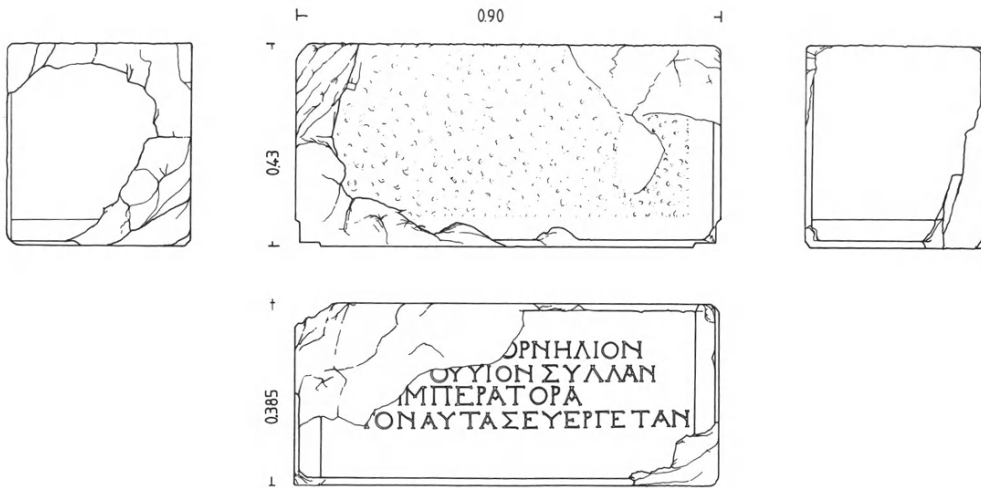
[Λεύκιον Κ]ορνήλιον

[Λευκί]ου υἱὸν Σύλλαν

ἱμπεράτορα

τὸν αὐτᾶς εὐεργέταν.

Ὁ Σύλλας εἶχε πάρει τὸν τίτλο τοῦ ἱμπεράτορος κατὰ τοὺς Μιθριδατικούς πολέμους καὶ τὸν ἐμφύλιο, καὶ τιμῆθηκε γιὰ τὶς νίκες του στὴν Ἑλλάδα

Εἰκ. 3. Ὅψεις λιθοπλίνθου τοῦ Λευκίου Κορνηλίου Σύλλα.

ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς Μεσσηνίους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀκραϊφίους¹¹, τοὺς Ὠρωπίους (IG VII 264)¹² καὶ τοὺς Ἀθηναίους (IG II₂ 4103). Οἱ Ἀθηναῖοι καθιέρωσαν μάλιστα καὶ ἀγῶνες πρὸς τιμὴν του, τὰ Σύλλεια (SEG 22, 110)¹³. Ἡ σύζυγος τοῦ Σύλλα Καικιλία, διωκόμενη ἀπὸ τοὺς δημοκρατικούς στὴ Ρώμη κατέφυγε στὴν Ἑλλάδα, ὅπου βρισκόταν ὁ Σύλλας ἤδη ἀπὸ τὸ 86 π.Χ. γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τῶν ἐλληνικῶν πόλεων καὶ κυρίως τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, οἱ ὁποῖες εἶχαν ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τοῦ Μιθριδάτη¹⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σύζυγό της τιμήθηκε καὶ ἡ ἴδια ἰδιαιτέρως ἀπὸ τοὺς Ὠρωπίους (IG VII 413)¹⁵. Τὴν ἴδια περίοδο πρέπει νὰ δημοσιοποιήθηκε καὶ τὸ δόγμα τῆς ρωμαϊκῆς Συγκλήτου γιὰ τὸ ἄσυλο τῆς Ὠρωπίας (IG VII 416).

11. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, ΑΔ 23, 1968, 293-4.

12. Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (Ἀθήνα 1998) ἀρ. 448.

13. CHR. HABICHT, *Athen, die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit* (München 1995) 311.

14. CHR. HABICHT, ὁ.π. 297-313.

15. Βλ. καὶ Β. ΠΕΤΡΑΚΟ, ὁ.π. ἀρ. 308.

Τὴν προσχώρηση τῶν Ἀθηναίων στὸν Μιθριδάτη τὸ 88 π.Χ. ἀκολούθησε ἡ προσχώρηση τῶν περισσότερων νησιῶν ἐκτὸς τῆς Ρόδου, ὅλης σχεδὸν τῆς Βοιωτίας, ἐκτὸς τῶν Θεσπιῶν, τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Λακωνίας. Ὁ στρατηγὸς τοῦ Μιθριδάτου Ἀρχέλαος κατέλαβε τὸν ἴδιο χρόνο τὴν Εὐβοία καὶ τὴ Μαγνησία. Δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ τὴ στάση ποὺ τήρησαν οἱ Μεσσήνιοι τὴν περίοδο αὐτή, φαίνεται ὅμως ὅτι ἔμειναν πιστοὶ στοὺς Ρωμαίους, ὅπως οἱ Ρόδιοι. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς φιλορρωμαϊκῆς πολιτικῆς τους θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἡ ὑπεροχὴ τῶν ἀριστοκρατικῶν δυνάμεων ἔναντι τῶν δημοκρατικῶν στὴν πόλη τῆς Μεσσηνίας, ἕνας δεύτερος ἢ γνωστὴ ἀρχαία ἔχθρα τῶν Μεσσηνίων πρὸς τὴ Σπάρτη, ἡ ὁποία εἶχε ἀκολουθήσει τὸ ἀντιρρωμαϊκὸ κίνημα.

Στὸ ἴδιο μνημεῖο ποὺ κατασκεύασαν οἱ Μεσσήνιοι στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης τους γιὰ νὰ τιμήσουν ἀρχικὰ τὸν Σύλλα καὶ τὸν Μουρήνα μὲ χάλκινους προφανῶς ἀνδριάντες, φαίνεται ὅτι στήθηκαν ἀργότερα τὰ χάλκινα ἀγάλματα καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν Ρωμαίων, συμπεριλαμβανομένων καὶ μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου.

Τὸ Θέατρο

Τὸ Θέατρο λειτουργοῦσε καὶ ὡς χώρος μαζικῶν συγκεντρώσεων πολιτικοῦ χαρακτήρα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς IG VI, 1432 στ. 5: ποιησαμένου ἐν τῷ θεάτρῳ τοὺς διαλογισμούς. Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου (Ἀρατος 50.1-3), ἐδῶ ἔλαβε χώρα ἡ κρίσιμη συνάντηση τοῦ Φιλίππου Ε΄ τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ στρατηγοῦ τῆς Συμπολιτείας Ἀράτου τὸ 214 π.Χ., μιὰ μέρα μετὰ τὴ λαϊκὴ ἐξέγερση καὶ τὴ σφαγὴ τῶν ἀξιωματικῶν τῆς πόλης καὶ διακοσίων εὐπορῶν πολιτῶν, μαρτυρία ποὺ ἀποτελεῖ καὶ *terminus ante* γιὰ τοὺς χρόνους κατασκευῆς του. Στὸ θέατρο συγκεντρώθηκαν οἱ κάτοικοι τὸ 183 π.Χ., ὅπου εἶχε ἐκτεθεῖ σὲ κοινὴ θέα ὁ περίφημος, γέροντας πιά, στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Φίλοποίμην, ποὺ εἶχε αἰχμαλωτιστεῖ σὲ νικηφόρο γιὰ τοὺς Μεσσηνίους μάχη (Λίβιος, 39.49.6-12).

Ἐπισκευὲς καὶ μετατροπὲς μεγάλης κλίμακος φαίνεται ὅτι πραγματοποιήθηκαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. μὲ ἔξοδα τοῦ εὐεργέτη τῆς πόλης Κλαυδίου Σαιθίδα, ἀρχιερέως τῶν Σεβαστῶν καὶ Ἑλλαδάρχου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία δύο μακροσκελῶν ψηφισμάτων, χαραγμένων στὰ βάθρα τιμητικῶν ἀνδριάντων. Ἡ μία καλύπτεται σωζόμενη τιμητικὴ ἐπιγραφή, ἀρ. εὐρ.

9626, πού περιλαμβάνει 41 στίχους, εἶναι χαραγμένη σὲ συμπαγὲς μαρμάρينو βάθρο μὲ κυματιοφόρο βάση καὶ στέψη, ὕψ. 1.02 μ., πλ. 0.74 μ., πάχ. 0.71 μ. (πίν. 42α-β). Ἀπὸ τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο καὶ φλύαρο κείμενό της συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι τιμώμενο πρόσωπο ἦταν πιθανῶς ὁ ἐγγονὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καϊλιανοῦ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν IG VI, 1451 καὶ 1455. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων σὲ ἐπισκευὴ τοῦ κατηρειμμένου προσκηνίου τοῦ Θεάτρου.

Τὰ δύο μαρμάρινα ἐνεπίγραφα βάθρα ἦταν στημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο σὲ ὀρθογώνια κόγχη τοῦ προσκηνίου καὶ φαίνεται ὅτι ἔφεραν μαρμάρινους ἀνδριάντες τῶν τιμωμένων, ἃν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα θραῦσματα δύο τουλάχιστον μαρμάρινων ἀγαλμάτων πού ἦλθαν στὸ φῶς. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, ἀρ. εὐρ. 10644, σώζει τὸ πρόσθιο δεξι μέρος δεξιοῦ πέλματος ἀνδρικής μάλλον μορφῆς, πού φορεῖ σανδάλι μὲ χονδρὴ σχετικὰ σόλα, συμφυὲς μὲ μέρος τῆς πλίνθου (πίν. 43α). Ἐνα δεύτερο θραῦσμα σώζει πτυχεῖς ἱματίου πάνω ἀπὸ τὰ πτερύγια μεταλλικοῦ πιθανῶς θώρακα (πίν. 43β).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ σκηνὴ καὶ τὸ προσκηνίον ἀνακατασκευάστηκαν ἐκ θεμελίων ὀγκώδη καὶ ἐπιβλητικὰ στὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῶν Σαιθιδῶν, στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἐλληνιστικῆς σκηνῆς. Ἡ πρόσοψη τῆς σκηνῆς (*scenae frons*) κατασκευάστηκε πολυώροφη μὲ θύρες, ἀψίδες καὶ κόγχες. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν χρησιμοποιήθηκαν ἀρράβδωτοι μαρμάρινοι κίονες πολύχρωμοι καὶ λευκοί, καθὼς καὶ κίονες ἀπὸ γρανίτη. Τὰ κιονόκρανα πού ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἔλθει στὸ φῶς εἶναι τριῶν εἰδῶν, ἰωνικά, κορινθιακὰ καὶ αἰγυπτιακὰ (πίν. 44α-β). Τὰ τελευταῖα εἶναι πανομοιότυπα μὲ αὐτὰ πού βρέθηκαν στὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Κηφισιά, σὲ ἀνασκαφὴ τοῦ 1973 (πίν. 44γ)¹⁶. Ἡ σκηνὴ φέρει στὸ μέσον μεγάλη ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἐπενδυμένη μὲ μαρμάρινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπου ὑπάρχει θέση, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα λαξεύματα καὶ τοὺς τὸρμους, γιὰ δύο ἐπὶ πλέον βάθρα ἀγαλμάτων. Ὀρθογώνιες κόγχες ἐκατέρωθεν τῆς μεσαίας κυκλικῆς ἔφεραν ἐπίσης βάθρα μὲ ἀγάλματα,

16. Στὴ σωστικὴ αὐτὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1973 λόγω ἔργων τοῦ ΟΑΠ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Δροσίνη καὶ Μιλτιάδου στὴν Κηφισιά μετεῖχε καὶ ὁ ὑπογραφόμενος.

δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα, στὴν ἀνατολική κόγχη, εἶναι τὰ παραπάνω σχετιζόμενα μέλη τῆς γνωστῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας τῶν Σαιθιδῶν.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο φαίνεται ὅτι ἔλαβαν χώρα καὶ ἄλλες μετατροπὲς στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ ἐλληνιστικοῦ Θεάτρου, κυρίως στὶς παρόδους, οἱ ὁποῖες περιορίστηκαν σημαντικὰ καὶ τελικὰ ἀποφράχτηκαν, καθὼς καὶ στὴν ὀρχήστρα. Τὸ σκηνικὸ οἰκοδόμημα ἔφερε ἐπίσης ἐπένδυση ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες (ὀρθομαρμάρωση), ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἔξεργα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ ἐπιπεδόγλυφο προσωπεῖο ἡθοποιοῦ, ἀρ. εὐρ. 9761, μὲ πολὺ ἔντονο τὸ περίγραμμα τοῦ ματιοῦ καὶ ὀπὴ στὴν κόρη (πίν. 45α). Μία ἀπὸ τίς πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης σώζει τὸ τέλος ἐπιγραφῆς σὲ δύο στίχους, ἀρ. εὐρ. 9620 (πίν. 45β):

[- - - - -]N

[- - - - -]E I

Ἡ γραφὴ εἶναι περίτεχνη μὲ ἀγκιστροειδεῖς ἀκρέμονες καὶ εἶναι δυνατό νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο - 3ο αἰ. μ.Χ. Ὁ δεῦτερος στίχος θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὥς: [ἐποί]ει.

Ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς παρόδου σὲ ἀρκετὸ μῆκος, καθὼς καὶ τὸ κατώτατο τμήμα τῆς πρώτης ἀπὸ δυτικὰ κερκίδας (πίν. 46α-β). Τὸ κλιμακοστάσιο τῆς κερκίδας, στὸ ἀνώτατο σημεῖο του στὸ ἄνω διάζωμα, κατέληγε ἀκριβῶς μπροστὰ στὴν πρώτη ὀξυκόρυφη πυλίδα ἐξόδου. Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ἀναλήμματος τῆς παρόδου ἔχουν ἐπιμελῶς κατεργασμένη τὴν ὁρατὴ τους ἐπιφάνεια. Κάθε σειρὰ λιθοπλίνθων (δόμος) ἦταν ἀριθμημένη καὶ κάθε λιθόπλινθος ἔφερε τεκτονικὰ σημεῖα, ἡ πρώτη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά λιθόπλινθος τῆς παρόδου ἔφερε τὰ γράμματα Α-Β, ἡ δεύτερη τὰ γράμματα Β-Γ, ἡ τρίτη τὰ γράμματα Γ-Δ καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἀσβεστολιθικὴ ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπὸ τὸ θάβρο τιμητικοῦ ἀγάλματος βρέθηκε ἐντοιχισμένη σὲ βυζαντινὸ τοῖχο κοντὰ στὴ δυτικὴ πάροδο: Ἀρ. εὐρ. 10158, ὕψ. 0.25 μ., πλ. 1.45 μ.:

Ἀ πόλις ὕ Νίκωνα ὕ ὕ Νικί[- - -].

Ὑψ. γραμμ. 0.015-0.02 μ. 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα Νίκων κοινὸ στὴ Μεσσηνία καὶ τὴ Λακωνία.

Στὴ γωνία μεταξύ τοῦ πέρατος τῆς παρόδου καὶ τῆς γένεσης τῆς ὀρχήστρας, ἀποκαλύφθηκε ἀκέφαλο ἄγαλμα κοριτσιοῦ πεσμένο μπροστὰ στὸ τετράγωνο ἀσβεστολιθικὸ βάθρο του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ἡ στέψη (πίν. 47α). Τὸ ἄγαλμα, ἄρ. εὐρ. 9928, ἔχει λεπτὸ καὶ ὑψηλὸ κορμὸ καὶ ὕψος χωρὶς τὸ κεφάλι 1.20 μ. καὶ πλ. μέγ. 0.40 μ. Φοράει βαρὺ ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἔχει τυλιγμένο τὸν κορμὸ καὶ τὰ χέρια τῆς στὸ ἱμάτιο. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι λυγισμένο σὲ ὀρθή γωνία στὸν ἀγκῶνα καὶ φέρεται πρὸς τὰ ἔμπρός, συμπαρασύροντας καὶ μεγάλη μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου, ποὺ πέφτουν κατακόρυφα πάνω ἀπὸ τὸ γόνατο. Ἡ μορφή στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ φέρει πρὸς τὰ πίσω καὶ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω τὸ χαλαρὸ ἀριστερὸ τῆς πόδι (πίν. 476-48). Ἀποτελεῖ ἔργο ποιότητος γνωστοῦ, ἀλλὰ σχετικὰ σπάνιου τύπου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν λεγόμενο τύπο τῆς κόρης Trentham, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος μαζί μὲ τὸ σωζόμενο κεφάλι φθάνει τὸ 1.55 μ., εἶναι δηλαδὴ ἴδιο μὲ τῆς κόρης ἀπὸ τὸ Θέατρο τῆς Μεσσήνης· ἡ κίνηση ἐντούτοις τῶν καλυμμένων ἀπὸ τὸ ἱμάτιο χειρῶν εἶναι διαφορετικὴ, ἐνῶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο πτυχώνεται καὶ τὸ ἱμάτιο¹⁷. Στενὴ συγγένεια παρουσιάζει τὸ ἄγαλμα τῆς Μεσσήνης μὲ ἓνα ἀκέραιο ἄγαλμα κοριτσιοῦ ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Ὀλυμπία, μὲ ἓνα δεύτερο στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, καθὼς καὶ μὲ ἓνα τρίτο στὴ Ρώμη (Palazzo Doria Pamfili), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀντίγραφα τοῦ ἴδιου τύπου¹⁸. Ὁ Α. Linfert θεωρεῖ τὸν τύπο παραλλαγῆς τῆς «ὁμάδας Torbali-Ἐφέσου»¹⁹. Ἡ ταυτότητα τῆς εἰκονιζομένης δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναγνωρισθεῖ. Τὸ ἔργο πάντως παρουσιάζει τυπολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ συγγένεια μὲ τὴ λεγόμενη Μικρὴ Ἡρακλεώτισσα καὶ μὲ τὴ λεγόμενη Κόρη τῆς Βιέννης, ποὺ θεωροῦνται πραξιτελικὲς δημιουργίες καὶ

17. G. LIPPOLD, *Die griechische Plastik*, Handbuch der Archäologie III (München 1950) 290, πίν. 99, 4.

18. E. CURTIUS, EN. ADDLER, *Die Ergebnisse der vom deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung* (Βερολίνο 1890-1897) τόμ. III, πίν. 68,2. R. HORN, *Stehende weibliche Gewandfiguren in der hellenistischen Plastik*, *RM Erg.* Heft 2, 1931, 46. M. BIEBER, *Ancient Copies: Contributions to the History of Greek and Roman Art* (New York 1977) 187, πίν. 131, εἰκ. 780-781. A. LINFERT, *Kunstzentren hellenistischer Zeit: Studien an weiblichen Gewandfiguren* (Wiesbaden 1976) 54, πίν. 17, εἰκ. 87-88.

19. LINFERT, ὁ.π. 52-57, εἰκ. 73-88.

χρησιμοποιοῦνται στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τόσο θεαινῶν καὶ ἱερειῶν, ὅσο καὶ κοινῶν θνητῶν γυναικῶν μὲ ἔντονο ὅμως τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀφηρωισμού.

Ἡ χρῆση λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου στὴν τελευταία φάση τῆς Κρήνης Ἀρσινόης, ποὺ ἀνάγεται στοὺς χρόνους τοῦ Διοκλητιανοῦ, δείχνει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ. εἶχε ἀρχίσει ἡ κατάρρευση καὶ ἡ λιθολόγησή του. Ταυτόχρονα μὲ τὴν οἰκονομικὴ πτώση (φαινόμενο ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν περίοδο ὁλόκληρο τὸ *imperium romanum*) εἶχε ἐπέλθει καὶ δραστικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Δὲν χρησίμευε ἐπομένως σὲ τίποτε πλέον τὸ κολοσσιαῖο Θέατρο καὶ πολὺ γρήγορα μετατράπηκε σὲ «λατομεῖο». Ὁ κατακερματισμὸς τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς σκηνῆς καὶ ἡ πλήρης σχεδὸν ἀπογύμνωση τοῦ κοίλου ἀπὸ τὰ λίθινα ἐδῶλια εἶναι ἔργο τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς Μεσσήνης, ποὺ ἔκτισαν τὶς κατοικίες τους καὶ μία ἀπὸ τὶς βασιλικὲς τους δίπλα καὶ πάνω στὸ Θέατρο. Ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ κατακερματισμοῦ τῶν μελῶν του εἶναι ὄντως ἐντυπωσιακὴ (πίν. 49α). Δύο πρωτοβυζαντινοὶ ἀκτέριστοι τάφοι ἀποκαλύφθηκαν στὴ δυτικὴ πάροδο. Ὁ ἕνας (ἀρ. 66) κεραμοσκεπὴς μὲ λίθους στὴν περιφέρεια περιεῖχε τοὺς ἀκτέριστους σκελετοὺς δύο νεκρῶν (πίν. 49β). Τρεῖς ἐπιτύμβιες χριστιανικὲς ἐπιγραφές, γραμμένες κατὰ τὴ συνήθεια σὲ μαρμάρινες πλάκες, ἤλθαν στὸ φῶς μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ κοίλου (ἀρ. εὐρ. 9619α-β, 9622 καὶ 9702), ἐνῶ μία τέταρτη (ἀρ. εὐρ. 9623) βρέθηκε ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ὀρχήστρας προέρχονται καὶ δύο χάλκινα ἐνώτια, κατασκευασμένα ἀπὸ περιελιγμένο σύρμα, τὸ ἓνα μὲ τρεῖς, ἐνῶ τὸ ἄλλο μὲ δύο περιελίξεις (πίν. 50α-β).

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου ἤλθε στὸ φῶς, ὅπως ἀναμενόταν, ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ μέρος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς (πίν. 50γ). Εἶναι ἀκόμη νωρὶς νὰ λεχθεῖ ὅ,τιδήποτε σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτίσματος. Στὰ δύο πέρατα τῆς ἀψίδας, ὅπου ἐδραζόταν τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς κόγχης, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ δύο παρόμοια καὶ σύγχρονα ἐνεπίγραφα ἀσβεστολιθικά βάθρα χάλκινων ἀνδριάντων:

1. Ἀρ. εὐρ. 1040, ὕψ. 0.75 μ., πλ. 0.062 μ., πάχ. 0.055 μ. Πεσσόσχημος μονολιθικός κορμός ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἀνδριάντος με πινάκωση σὲ ὅλες τὶς πλευρές, σπασμένος ἄνω ἀριστερά. Εἶναι τοποθετημένος στὸ νότιο πέρας τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς. Λεῖπει ἡ χωριστὰ δουλεμένη κυματοφόρος στέψη του, πὺ ἐδραζόταν στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ, ὅπου παρατηρεῖται ἀβαθὲς βύθισμα. Φέρει στὸ μέτωπο σὲ ἀπόσταση 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω παρυφή τὴν ἐξῆς μονόστιχη ἐπιγραφή (πίν. 51α):

[Ἄλ]έξανδρος.

Ὑψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ., τύπος 2ου αἰ. μ.Χ. Τὸ Σ μηνοειδές.

2. Ἀρ. εὐρ. 9626, ὕψ. (ἄγνωστο λόγω ἐνσωμάτωσης στὸν τοῖχο), πλ. 0.60 μ., πάχ. 0.54 μ. Πεσσόσχημος μονολιθικός κορμός ἀσβεστολιθικοῦ βάθρου ἀνδριάντος με πινάκωση σὲ ὅλες τὶς πλευρές. Εἶναι τοποθετημένος στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀψίδας τῆς Βασιλικῆς. Λεῖπει ἡ χωριστὰ δουλεμένη κυματοφόρος στέψη πὺ στερεωνόταν στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ με τὴν παρεμβολὴ δύο διαγώνια τοποθετημένων τόρμων, στοὺς ὁποίους ὁδηγοῦν αὐλακες μολυβδοχόησης. Φέρει στὸ μέτωπο, σὲ ἀπόσταση 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω παρυφή, τὴν ἐξῆς μονόστιχη ἐπιγραφή (πίν. 51β):

Ἀριστομένης.

Ὑψ. γραμμ. 0.035-0.04 μ., τύπος γραμμάτων 2ου αἰ. μ.Χ. Τὸ Σ μηνοειδές.

Ἡ τοποθέτηση τῶν βάθρων με τὰ ὀνόματα τῶν θρυλικῶν ἡρώων τοῦ παρελθόντος στὸ θεμέλιο τοῦ τόξου ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς βασιλικῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ποιὸς ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ προστατεύσει ἀποτελεσματικότερα τὸ λαμπρὸ οἰκοδόμημα τῆς νέας θρησκείας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο θρυλικούς στρατηγούς τῆς ἀρχαιότητος, τὸν Ἀριστομένη καὶ τὸν Ἀλέξανδρο; Τὸ πανομοιότυπο καὶ σύγχρονο τῆς ἀναγραφῆς τῶν ὀνομάτων καὶ ἐπιπλέον ἡ μορφολογικὴ ὁμοιότητα τῶν βάθρων δείχνουν ὅτι μαζί εἶχαν ἀνιδρυθεῖ στὸν ἴδιο χώρο, εἴτε στὸ παρακείμενο θέατρο εἴτε στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης, καὶ ὅτι ἡ συσχέτιση τῶν δύο ἡρώων εἶχε προηγηθεῖ τῆς χρήσης τῶν ἐνεπιγραφῶν βάθρων τοὺς ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς.

Εἶναι νομίζω ἐμφανὲς ἡ πρόθεση τῶν Μεσσηνίων νὰ ἐξομοιώσουν τὸν ἐθνικὸν τους ἥρωα μὲ τὸν μεγάλο Μακεδόνα στρατηλάτη. Στὴν ἐξομοίωση ποὺ ἐπιχειρήθηκε δὲν ἔπαιξαν βέβαια ρόλο ἀπλῶς οἱ καλὲς σχέσεις ποὺ εἶχαν στὸ παρελθόν οἱ Μεσσήνιοι μὲ τὸν ἴδιον τὸν Ἀλέξανδρο καὶ μὲ τὸν πατέρα του Φίλιππο Β' ²⁰, ἀλλὰ ἡ τεράστια φήμη καὶ ἡ δόξα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ μετὰ θάνατον ἀφηρωισμὸς καὶ ἡ θεοποίησή του. Ὁ Andrew Stewart ἀπαριθμεῖ πάνω ἀπὸ δέκα πόλεις, ὅπου λατρευόταν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡς βασιλεὺς, κτίστης, πρόγονος καὶ θεός ²¹. Οἱ ἀνδριάντες τῶν δύο ἐπιφανῶν προσωποποιήσεων εἶναι πιθανόν νὰ ἀποτελοῦσαν ἀρχικὰ μέρος τοῦ προγράμματος διακόσμησης τοῦ παρακείμενου Θεάτρου. Χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Ἀριστομένη εἶδε βεβαίως ὁ Πausanias (4.32.6) στὸ Στάδιο τῆς πόλης, ὅπου καὶ ὁ τάφος-ιερὸν τοῦ ἥρωος (βλ. παρακάτω).

Σὲ ἀπόσταση 50 μέτρων περίπου ΝΑ τῆς Βασιλικῆς ἐντοπίσθηκε ἐντοιχισμένο σὲ σύγχρονο μανδρότοιχο ἄνω μέρος ἀσβεστολιθικοῦ κιονίσκου, διευρυνόμενο προοδευτικὰ πρὸς τὰ πάνω, ποὺ φέρει στὸ πρόσθιο μέρος συμφυὲς ἀνάγλυφο νεανικὸ κεφάλι (πίν. 52α). Ἀρ. εὗρ. 9759, ὕψ. μέγ. 0.19 μ., διάμ. ἄνω 0.095 μ. Πρόσωπο στρογγυλόν, χεῖλη ἰδιαίτερα μικρά, ἔκφραση αἰνιγματική. Τὰ μαλλιά φέρονται μὲ ἔντονες ἀδρὲς χαράξεις πρὸς τὰ πίσω. Κατακόρυφες χαράξεις ἀπαντοῦν καὶ στὸν κιονίσκο παρέχοντας τὴν ἐντύπωση βλαστοῦ. Κατὰ τὸ σχῆμα μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ Ἑκαταῖο, ἡ μορφή ἐντούτοις εἶναι μία καὶ πιθανότερο φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε μέρος τραπεζοφόρου τοπικῆς ἔμπνευσης.

Τὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο

Προχώρησε σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἡ ἀπομάκρυνση τῆς τεράστιας ἐπίχωσης ποὺ καλύπτει τὸν στίβον τοῦ Σταδίου. Ἡ ἐκτεταμένη διασπορὰ τῶν λίθινων ἐδωλίων τῆς κεντρικῆς (βόρειας) κερκίδας τοῦ πετάλου καὶ τῶν ἀρχι-

20. Γιά τίς σχέσεις αὐτὲς καὶ γιὰ τὴ φιλομακεδονικὴ πολιτικὴ τῆς ἰσχυρῆς Μεσσηνιακῆς οἰκογένειας τῶν Φιλιαδῶν βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Περὶ τοῦ στεφάνου*, 295· ΠΟΛΥΒ. 18.14.3· C. ROEBUCK, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941), 52-53.

21. A. STEWART, *Faces of Power* (Oxford 1993), 78-102, 419-420.

τεκτονικῶν μελῶν τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τῆς βόρειας διπλῆς στοᾶς εἶναι ἔργο τοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖο τοὺς χειμερινούς μῆνες μετατρέπεται σὲ ὀρμητικὸ χείμαρρο, μεταφέροντας μεγάλη ποσότητα νεροῦ (πίν. 526). Οἱ κάτω σειρές ἐδωλίων καὶ ὀρισμένα κλιμακοστάσια εἶναι σχεδὸν ἄριστα διατηρημένα. Πολλὰ ἐδωλία φέρουν στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους ὀνόματα κατὰ κανόνα σὲ γενικὴ πτώση, μελῶν μεγάλων μεσσηνιακῶν οἰκογενειῶν, πολλὰ χαραγμένα μὲ μεγάλα γράμματα, ὅπως ἔχει ἄλλωστε καὶ παλαιότερα ἐπισημανθεῖ²². Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων σύμφωνα κατ' ἀρχὴν μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα στὴν τελευταία φάση χρήσης τοῦ Σταδίου, ὅταν αὐτὸ εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἄρένα θηριομαχιῶν κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. Ἀπόδειξη τῆς νέας αὐτῆς χρήσης ἀποτελοῦν ἕνας τοῖχος πρόχειρα καὶ βιαστικὰ χτισμένος μὲ ἀκανόνιστες πέτρες, ἀκόμη καὶ μὲ χρήσιν λίθινων ἐδωλίων τοῦ ἴδιου τοῦ Σταδίου, πάνω στὸ κάτω διάζωμα, προκειμένου νὰ προστατέψῃ τοὺς θεατές. Τὴν ἴδια λειτουργίαν εἶχε καὶ μεταλλικὸς φράκτης (κιγκλίδωμα), πὺλ εἶχε τοποθετηθεῖ πάνω στὴ δευτέρη ἀπὸ κάτω σειρά ἐδωλίων, ὅπου καὶ διατηροῦνται οἱ κυκλικοὶ τόρμοι στήριξης τῶν κατακόρυφων μεταλλικῶν πασάλων.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου βρέθηκε θραῦσμα στέψης μεγάλου βάθρου, ἄρ. εὐρ. 9625, ὕψ. 0.13 μ., πλ. 0.435 μ., πάχ. 0.30 μ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος εἶναι λεία, ἐνῶ ἡ πάνω ἄδρὰ δουλεμένη, φέρει φθαρμένο ἄργὸ λέσβιο κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφή. Στὸ μέτωπο βρίσκεται χαραγμένη ἡ μονόστιχη ἐπιγραφὴ (πίν. 53α):

Σαιθίδαν.

Ὑψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ. Ἡ εὕρεση τῆς ἐπιγραφῆς ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ μάλλον τὴν ἄποψη ὅσων εἶχαν διαπιστώσῃ φθορὰ τῶν χειρογράφων τοῦ Πausanias στὸ χωρίο 4.32.2 καὶ προχώρησαν σὲ διόρθωση τοῦ ὀνόματος ἀπὸ Αἰθίδας σὲ Σαιθίδας²³. Ὡστόσο ἀμφότερα τὰ ὀνόματα μαρτυροῦνται ἐπιγραφικὰ στὴ Μεσσήνη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐλληνιστικὴ

22. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, 106, πίν. 88-89.

23. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, Πausanias Μεσσηνιακά (Ἀθήνα 1979), 129, σημ. 2 καὶ 460, σημ. 13.

ἐπιγραφή τοῦ ἀγωνοθέτη Σαιθίδα²⁴, καθὼς καὶ ἡ χαραγμένη στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ 10 ἐπιγραφή, τοῦ 2ου/3ου αἰ. μ.Χ., μὲ ἐρωτικό περιεχόμενο²⁵.

Μεταξὺ τῶν ὑπόλοιπων κινητῶν εὐρημάτων, κυρίως θραυσμάτων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποχωμάτωσης τοῦ στίβου, ξεχωρίζει ὁ ἀκρωτηριασμένος καὶ ἔντονα διαβρωμένος κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἀφροδίτης, ἀρ. εὐρ. 10060, μέγ. ὕψ. 0.37 μ., διάμ. μέσης 0.245 μ. (πίν. 536). Βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ΒΑ τμήμα τῆς σφενδόνης παρασυρμένος προφανῶς ἀπὸ τὰ νερά τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου. Παρὰ τὴν ἔντονη φθορὰ καὶ τὸν ἀκρωτηριασμό μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει μία ἐλαφρὰ κλίση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ του καὶ ἔμπρός. Ὁ ἀριστερὸς ὤμος βρίσκεται σὲ ἐλαφρῶς χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν ἀριστερό, ἀμφότεροι ἐντούτοις οἱ βραχίονες πρέπει νὰ φέρονταν πρὸς τὰ κάτω. Ἐνδέχεται τὸ δεξιὸ χερὶ νὰ λύγιζε ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα κατευθυνόμενο πρὸς τὸ ἀριστερὸ στήθος. Ἀπεργο ἔξαρμα στὸ ὕψος τοῦ στομάχου δηλώνει μάλλον τὸ σημεῖο ἐπαφῆς πῆχυ καὶ κορμοῦ. Ὅλα τὰ μορφολογικὰ δεδομένα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόδοσης τοῦ κορμοῦ στὸν τύπο τῆς Κνιδίας. Τὸ φυσικὸ μέγεθος τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἐμπόδιο στὸ νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸν γλυπτικὸ διάκοσμο μιᾶς κατοικίας ἢ ἔστω ἐνὸς δημόσιου οἰκοδομήματος. Φαίνεται δικαιολογημένο νὰ δεχθοῦμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τέμενος τῆς θεᾶς, ἢ ὅποια λατρευόταν στὴ Μεσσήνη κατὰ τὴν πληροφορία τοῦ Παυσανία (4.31.6).

Ἕνας δεύτερος κορμὸς μαρμάρινου ἀγάλματος Ἀφροδίτης, ἀρ. εὐρ. 9844, σωζ. ὕψ. 0.43 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βόρεια στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Λείπουν τὸ κεφάλι, τὰ χέρια ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ τὰ πόδια ἀπὸ τοὺς μηρούς καὶ κάτω (πίν. 54α-γ). Ἡ θεὰ στηριζόταν στὸ

24. IG VI, 1451, 1455· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 64. Ὁ ἴδιος 1989, 108-109· ΠΑΕ 1990, 73-75. ΠΑΕ 1993, 67-68. Ὁ CHR. HABICHT, Kleine Beiträge zur altgriechischen Personenkunde, REA 100-No 3-4, 1998, 491-494 συζητᾷ ἐκ νέου τὸ γενεαλογικὸ δένδρο καὶ τὰ ἀξιώματα τῆς ἰσχυρῆς αὐτῆς μεσσηνιακῆς οἰκογένειας, τὴν ὅποια σχετίζει μὲ αὐτὴν τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος, γιοῦ τοῦ Νικηράτου· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 159-162, πίν. 65-67.

25. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 67-68· SEG 40, 367 καὶ 44, 382. Bull.Epigr. 1994, 340.

ἄριστερό της πόδι (ὑπῆρχε καὶ συμφυῆς στήριγμα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀντίστοιχου μηροῦ) καὶ ἔφερε πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὸ ἄνετο δεξιὸ πόδι. Ὁ κορμὸς ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω παρουσιάζει ἔντονη πρὸς τὰ ἄριστερά της κλίση. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση φαίνεται ὅτι ἔκλινε καὶ τὸ κεφάλι, ἐνῶ τὰ χέρια ἦταν λυγισμένα πρὸς τὸ κεφάλι, πρὸς τὴν κόμμωση τῆς θεᾶς, στή γνωστὴ κίνηση τῆς Ἀναδυομένης. Στὸ πάνω μέρος τῆς πλάτης ὑπάρχει λοξὰ τοποθετημένη ὀρθογώνια ἐγκοπὴ γιὰ τὴν ἔνθεση χωριστοῦ κομματιοῦ μαρμάρου. Ἀποτελεῖ ἀξιόλογο ἔργο, ἰδιαίτερα χυμῶδες καὶ αἰσθησιακὸ, πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Μὲ βάση τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανία (4.31.6), ὁποῖος ἀναφέρει τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης σὲ στενὴ συνάφεια μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ποσειδῶνος, ποὺ ἐντοπίζεται μὲ βεβαιότητα στὴν ἀγορὰ τῆς πόλης (βλ. παραπάνω), εἶναι δικαιολογημένο ὅλοι οἱ ἐρευνητές, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὑπογραφομένου, νὰ ἔχουν δεχθεῖ ὅτι καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης πρέπει νὰ βρισκόταν στὴν ἀγορά. Ἡ εὕρεση ἐντούτοις δύο σημαντικῶν γλυπτῶν, ποὺ εἰκονίζουν τὴν Ἀφροδίτη²⁶ στὸν χώρῳ βόρεια τοῦ Γυμνασίου-Σταδίου τῆς Μεσσήνης, θέτει ἐκ νέου τὸ τοπογραφικὸ πρόβλημα τῆς θέσης τοῦ ἱεροῦ της. Μὲ βάση τὴν ἀδιάψευστη μαρτυρία τῶν νέων εὐρημάτων τείνω νὰ δεχθῶ ὅτι τόσο τὸ ἱερὸ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ὁποίας ἦταν ἔργο τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος, ὅσο καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Γυμνασίου καὶ νότια τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ὄχι ἀναγκαστικὰ μέσα στὴν ἀγορά²⁷. Φαίνεται μάλιστα πολὺ πιθανὸ οἱ λατρεῖες καὶ τῶν δύο θεοτήτων νὰ στεγάζονταν στὸ ἴδιο τέμενος. Συλλατρεία Κυβέλης καὶ Ἀφροδίτης δὲν εἶναι σπάνιο φαινόμενο. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφατα παραδείγματα εἶναι ἡ συλλατρεία τους στὴν πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας Πέλλα²⁸.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν στὴν περιοχὴ ΒΔ τοῦ Γυμνασίου ἐνισχύθηκε φέτος μὲ τὴν εὕρεση θραύσματος ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἀρ. εὐρ. 9772, ὕψ. μέγ. 0.20 μ., πλ. 0.18 μ.,

26. Καθὼς καὶ ἡ εὕρεση ἀρκετῶν ἀγαλματιδίων τῆς ἴδιας θεᾶς στὸν ἴδιο χώρῳ, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατό νὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ, βλ. ΠΑΕ 1995, 39, πίν. 406.

27. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 83, πίν. 38-39.

28. Μ. ΛΙΔΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ἱερὰ τῆς Πέλλας, στό: Μνήμη Δ. Λαζαρίδη (Θεσσαλονίκη 1990) 198, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

πάχ. 0.07 μ. (πίν. 55α). Σώζει τὶς κνήμες καθισμένης πρὸς τὰ δεξιὰ γυναικείας μορφῆς πού φορᾷ ποδὴρῃ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἐνῶ μπροστὰ τῆς βρίσκεται ἀνδρική μορφή (ντυμένη μὲ κοντὸ χιτῶνα καὶ πιθανῶς καὶ ἀναξυρίδες), ἡ ὁποία φαίνεται νὰ τελεῖ τελετουργικὸ ἐκστατικὸ χορὸ ἐνώπιον τῆς θεᾶς. Θὰ μπορούσε ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ ὡς Κορύβαντας ἀκόλουθος τῆς Κυβέλης, ἡ ὁποία εἰκονιζόταν μάλλον καθιστὴ στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἀναγλύφου²⁹.

Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχεται καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀπὸ κεφάλια ἀγαλμάτων καὶ ἀγαλματιδίων μικρῶν παιδιῶν, ἀγοριῶν καὶ κοριτσιῶν, πού βρίσκονταν προφανῶς κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς θεᾶς. Ἕνα ἀκόμη μαρμάρينو κεφάλι ἀγοριοῦ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου, πολὺ κοντὰ στὸ τόξο τῆς σφενδόνης τοῦ Σταδίου καὶ φαίνεται ὅτι κύλησε ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἄνδρα, παρασυρμένο μὲ τὰ νερὰ τοῦ χειμάρρου. Ἀρ. εὐρ. 9726, ὕψ. μέγ. 0.095 μ., πλ. 0.105 μ. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κρανίου εἶναι κομμένο ὀριζόντια καὶ λειασμένο, προκειμένου νὰ δεχθεῖ τὸ χωριστὰ δουλεμένο κομμάτι πού λείπει (πίν. 55β). Οἱ παρειὲς φουσκωμένες, τὰ χεῖλη μισάνοιχτα σὲ ἓνα κάπως ἀμήχανο μειδίαμα, ἡ μύτη ἰδιαίτερα πλατιά (καὶ λόγω φθορᾶς), τὰ μάτια μάλλον μικρὰ μὲ τονισμένα τὰ βλέφαρα. Ἔργο τοῦ 2ου-1ου αἰ. π.Χ.³⁰.

Ἱερὸ ἥρωος

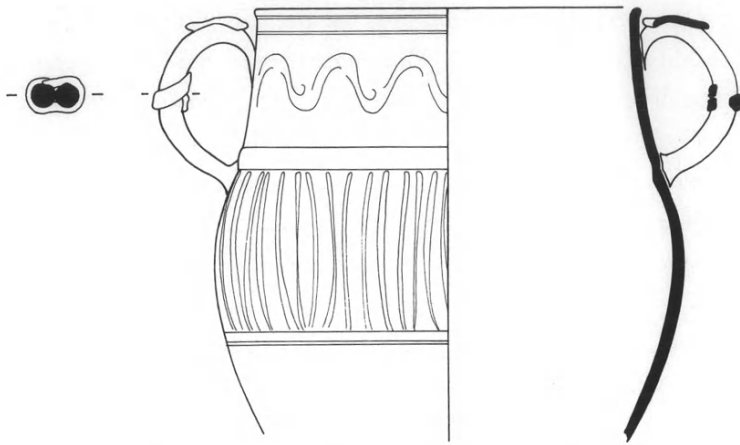
Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε στὸ ἐσωτερικὸ ὀρθογώνιου περιβόλου, πού βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία τῆς βόρειας στοᾶς καὶ πολὺ κοντὰ στὸ Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου (πίν. 56α). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐρευνήθηκε ἀποθέτης, πού περιεῖχε ἀγγεῖα, πολυάριθμα πήλινα ἀναθηματικὰ πλακίδια, εἰδῶλια καὶ προτομὲς τοῦ 4ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Βρέθηκαν ὅλα ἄτακτα

29. Γιά τὴν εἰκονογραφία τῶν Κορυβάντων βλ. *LIMC* VIII Suppl. (1977) s.v. *Koureten, Korybantes* 736 κέ., ἀρ. 15, 20-24, 34, 741 (R. LINDER). Πρβ. M. XAGORARI-GLEISSNER, *Kopf eines Korybanten* (?), *Museo Gregoriano, Reparto di Ostia, Inv. Nr. 10746*, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία (= ἀδημοσίευτη μελέτη πού ἔθεσε ὑπόψη μου ἡ συγγραφέας).

30. Πρβ. CHR. VORSTER-HESSE, *Griechische Kinderstatuen* (Köln 1983) ἀρ. κατ. 191, πίν. 26.3.

ριγμένα ανάμεσα σὲ κεραμίδια στέγης, πέτρες καὶ πλῖθρες. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ξεχωρίζουν τὰ μικρὰ θυμιατήρια, ὅλα παραλλαγές τοῦ ἴδιου βασικοῦ τύπου (πίν. 566), καθὼς καὶ ἓνας μεγάλος κάνθαρος μὲ διακόσμηση δυτικῆς κλιτύος (εἰκ. 4). Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πλακίδια ἀνήκουν στὸν ἴδιο βασικὸν τύπον, ποὺ εἰκονίζει σκιηνή συμποσίου. Εἶναι ὅλα μεγάλων σχετικὰ διαστάσεων, τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος τους ξεπερνοῦν τὰ 0.20 μ., καὶ ἀπολήγουν σὲ ἀετωματικὴ στέψη. Κεντρικὸν τους θέμα εἶναι ὁ μισοξαπλωμένος σὲ ἀνάκλιντρο νεαρὸς ἥρως μὲ φιάλη στὸ χέρι, συνοδευόμενος ἀπὸ γυναικεῖα μορφή καθισμένη στὰ ἀριστερά του σὲ χωριστὸ θρόνον ἢ στὸ ἴδιο ἀνάκλιντρο (πίν. 57α-β). Σὲ μία δευτέρη θεματικὴ κατηγορία ἀνήκουν τὰ πλακίδια ποὺ εἰκονίζουν ὀπλίτες σὲ παραλλαγές τοῦ ἴδιου καὶ πάλι βασικοῦ τύπου καὶ ὕψους 0.15 μ. περίπου. Ὁ ὀπλίτης θαδίζει πρὸς τὰ ἀριστερά, φορεῖ κράνος κορινθιακοῦ τύπου μὲ λοφίον καὶ κοντὸ χιτῶνα, κρατεῖ κυκλικὴ ἀσπίδα ποὺ καλύπτει τὸν κορμὸν του, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν ἀσπίδα προβάλλει ἡ ἄκρη τοῦ κολεοῦ τοῦ ξίφους του (πίν. 57γ). Ἀπὸ τὰ λίγα εἰδῶλια ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ξεχωρίζουν δύο ποὺ εἰκονίζουν κορασίδες μὲ προσφορές στὰ χέρια (πίν. 58α-β). Ἀναφέρουμε τέλος καὶ ἓνα μοναδικὸ εἰδῶλιο, φθαρμένο καὶ ἐλλιπές, ἀρ. εὗρ. 10140, ὕψ. 0.155 μ., ποὺ εἰκονίζει τὸν Πάνα καθισμένο νὰ παίξει διπλὸ αὐλό (πίν. 58γ).

Εἶναι φανερόν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀποθέτη ἱεροῦ ἥρωος, παρόμοιον μὲ ἐκείνους ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Διοσκούρων καὶ τῆς Δήμητρος. Στὸν χώρον τοῦ Σταδίου ἓνα μόνον ἱερὸν ἥρωος ὑπῆρχε, αὐτὸ τοῦ Ἀριστομένη ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias, περιγράφοντας μάλιστα πολὺ παραστατικὰ τὰ μαντικὰ δρώμενα ποὺ τελοῦνταν ἐκεῖ μὲ τὸν δεμένο σὲ κίονα ταῦρον (Paus. 4.32.1-4). Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀριστομένη ἀναφέρεται καὶ στὴν ἐπιγραφή SEG 23, 205.207 καὶ 35, 343, ὅπου ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου, ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἱερέας τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα τὸ ἔτος 11 μ.Χ. (ΠΑΕ 1992, 71-72) προσφέρει 70 δηνάρια γιὰ τίς ἐτήσιες δαπάνες τῶν δρωμένων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀριστομένη. Τὰ δρώμενα, ποὺ περιελάμβαναν ἐναγισμόν ταύρου, τελοῦνταν μέσα στὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς τὰ γινόμενα ἐν αὐτῷ (= ἐν τῷ Γυμνασίῳ)... εἰς ἐναγισμόν Ἀριστομένη ταύρου. Ὁ Pausanias (4.24.3) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ρόδιοι καὶ ὁ βασιλιάς τῆς Ἰαλυσσοῦ Δαμάγητος (παντρεμένος μὲ κόρη τοῦ Ἀριστομένη), μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀριστομένη, μνημὰ τε ἐπιφανὲς ἐποίησαν καὶ ἔνεμον ἀπὸ ἐκείνου τιμὰς. Μεσσήνιος ἥρως λατρευόταν ἐπομένως καὶ στὴ Ρόδον μὲ κέντρο τῆς λατρείας

Εἰκ. 4. Κάνθαρος τύπου δυτικῆς κλιτύος (σχ. Ἀ. Παπαδόγκωνα).

τὸν τάφο του, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τοὺς ἥρωες οἰκιστὲς ἢ προγόνους. Ἡ ἔρευνα στὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος τοῦ Γυμνασίου θὰ πρέπει νὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη, γιατί χωρίς ἐπιγραφικὴ ἐπιβεβαίωση δὲν εἶναι δυνατό νὰ λυθεῖ ὀριστικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισής του μὲ τὸν τάφο-ἱερὸ τοῦ Ἀριστομένη.

Ταφικὰ μνημεῖα Γυμνασίου

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ἐπτὰ κιβωτιόσχημων τάφων τοῦ ταφικοῦ κτίσματος K1, καθὼς καὶ τῶν ὀκτώ τοῦ K3 (πίν. 59α), οἱ νεκροὶ τῶν ὁποίων, παρὰ τὴ σύληση, συνοδεύονταν ἀπὸ πολλὰ σχετικὰ κτερίσματα (πήλινα, σιδερένια, χάλκινα, ὀστέινα, γυάλινα, ἀκόμα καὶ χρυσά), χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. ὡς καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ἡ εὕρεση μεγάλου ἀριθμοῦ σιδερένιων ἤλων σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς τάφους, ὅπως στὸν τάφο 7, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴν παρουσία ξύλινων φερέτρων (πίν. 59β). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης χρήσης τοῦ μνημείου γιὰ ταφές τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. ἔγιναν ὀρισμένες μετατροπές στὴ διάταξη τῶν κιβωτιόσχημων τάφων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπου χρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ θραῦσμα ἀσβεστολιθικῆς ἐπιτύμβιας στήλης: ἀρ. εὐρ. 10149, μέγ. ὕψ. 0.46 μ., μέγ. πλ. 0.52 μ., πάχ. 0.13 μ. Σῶζεται τὸ κάτω μέρος ὀρθογώνιου βυθίσματος γιὰ τὴν ἔνθεση γραπτῆς εἰκόνας. Κάτω ἀπὸ τὸ βύθισμα ἡ ἐπιγραφή (πίν. 62α):

Δόξα, Τήιε χαίρετε

Ὑψ. γραμμ. 0.03-.034 μ. 2ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα Δόξα μαρτυρεῖται στὴν Ἀρκαδία (IG V2, 312). Τὸ Τήιος παντελῶς ἀμάρτυρο.

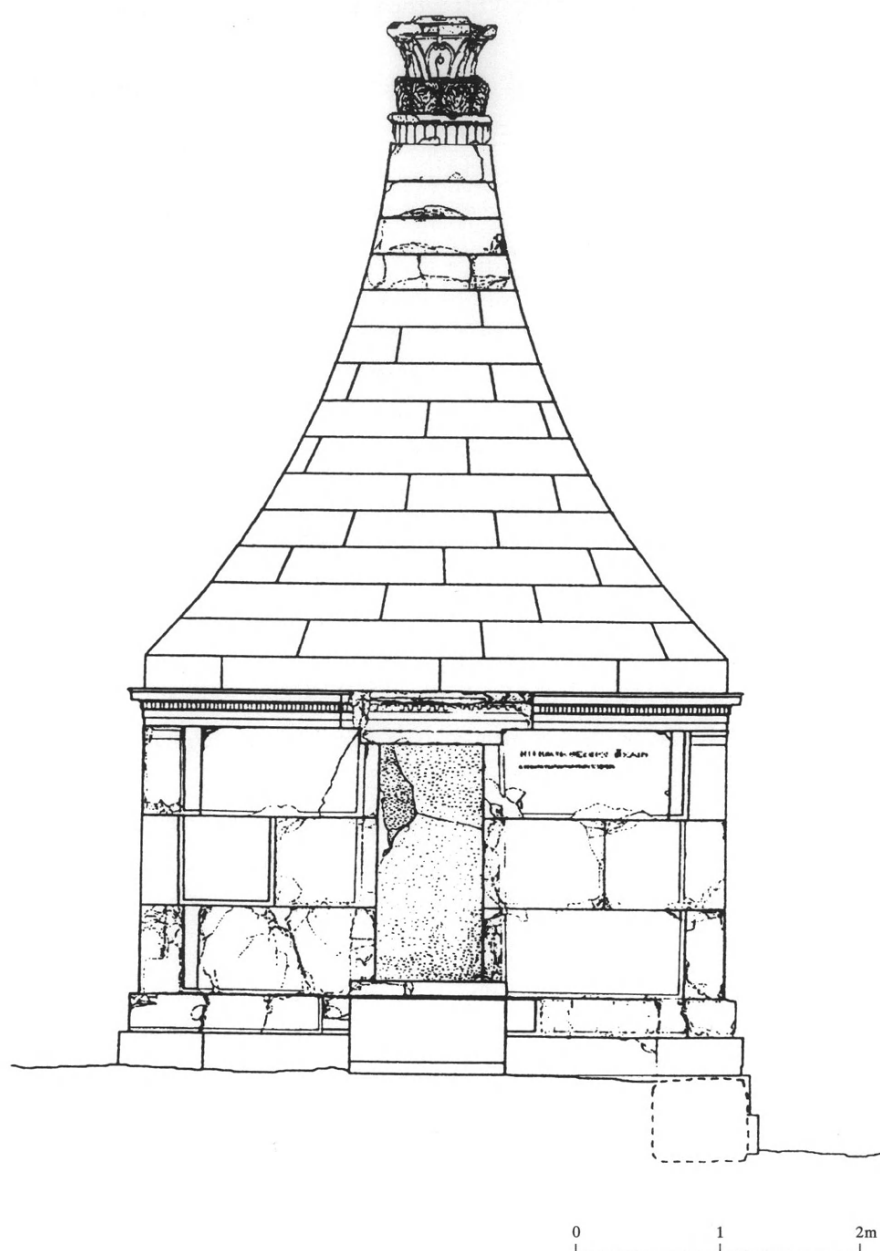
Ἡ μελέτη τῶν σωζόμενων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἀνωδομῆς τοῦ Κ3 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Juko Ito ἐπέτρεψαν τὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασή του. Εἶχε τὴ μορφή τετράγωνου θαλάμου πλευρᾶς 4.66 μ., μὲ πολὺ ὑψηλὴ κωνικὴ στέγη (εἰκ. 5α-δ). Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωση ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, πού, ὅπως εἶναι γενικὰ παραδεκτό, μεταφέρουν στὸν λίθο τὴν ἰδέα τῆς βασιλικῆς σκηνῆς, ὅπως ἡ Σκιας τῆς Σπάρτης, τὸ Ὡδεῖο τοῦ Περικλῆ καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα³¹. Συγκρίσιμα πάντως παραδείγματα ταφικῶν μνημείων μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς στὴν Ἀνατολὴ γενικῶς, καθὼς καὶ στὴ Σικελία³².

Δύο ἀκόμη ταφικὰ μνημεῖα (Κ5 καὶ Κ6) ἀποκαλύφθηκαν σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση διατήρησης ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ3 καὶ στὴν ἴδια μὲ αὐτὸ σειρά. Βρίσκονται στὰ δεξιὰ τῆς ὁδοῦ πού περνᾷ πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴν παλαίστρα. Ἡ κακὴ διατήρησή τους ὀφείλεται σὲ καταπλάκωσή τους ἀπὸ βράχους καὶ ὀγκώδεις λιθοπλίνθους, πού κατολίσθησαν ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο ἄνδρρο. Οἱ τέσσερις τάφοι τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ5 πού ἐρευνήθηκαν ἔδωσαν ἀρκετὰ γυάλινα μυροδοχεῖα· στὸν τάφο 1, τοῦ πρώιμου 1ου αἰ. μ.Χ., εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κτέρισμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γυάλινα καὶ χάλκινο κάτοπτρο τετράγωνου σχήματος, σπάνιου σὲ σχέση μὲ τὰ συνήθη κυκλικά (πίν. 60α)³³. Ὁ τάφος 4 τοῦ ἴδιου ταφικοῦ μνημείου περιεῖχε ἓνα λυχνάρι καὶ πολλοὺς κοντοὺς ἥλους μὲ μεγάλη ἡμισφαιρικὴ κεφαλὴ ἀπὸ

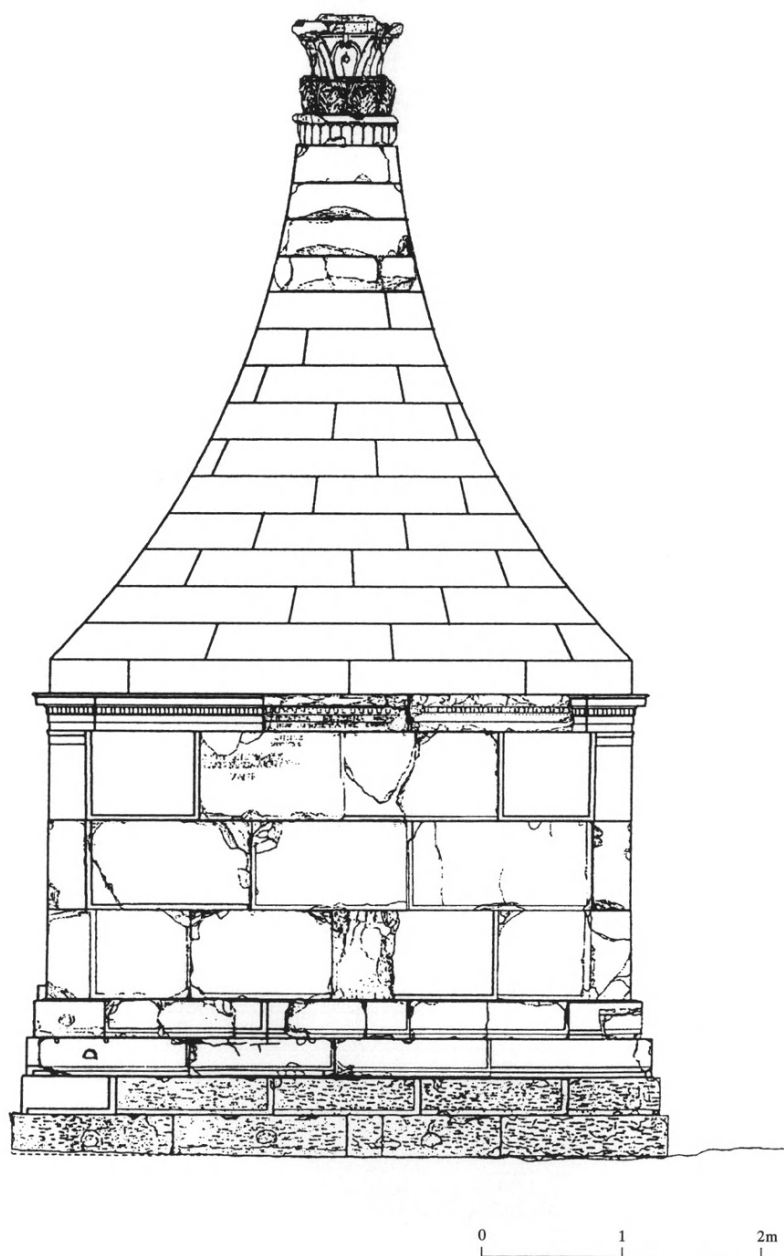
31. H. v. GALL, Das Zelt des Xerxes und seine Rolle als persischer Raumtyp in Griechenland, *Gymnasium* 86, 1979, 444-462. Βλ. καὶ τὴν ἀτύπωτη διατριβὴ τοῦ Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ὡδεῖο τοῦ Περικλῆ. Νέα θεώρηση τοῦ μνημείου* (Ρέθυμνο 2000) σποράδην.

32. J. BORCHHARD, Bericht der Grabungskampagne in Limyra 1988, XI, Kasi Sonuclari Toplantisi II (Antalya 1989) 189, εἰκ. 3b-5b. J. FEDAK, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (Toronto 1990) 143-144, εἰκ. 205α, 6-206. Βλ. καὶ H. LAUTER, *Hellenistische Architektur* (1986) 214-218 εἰκ. 74.

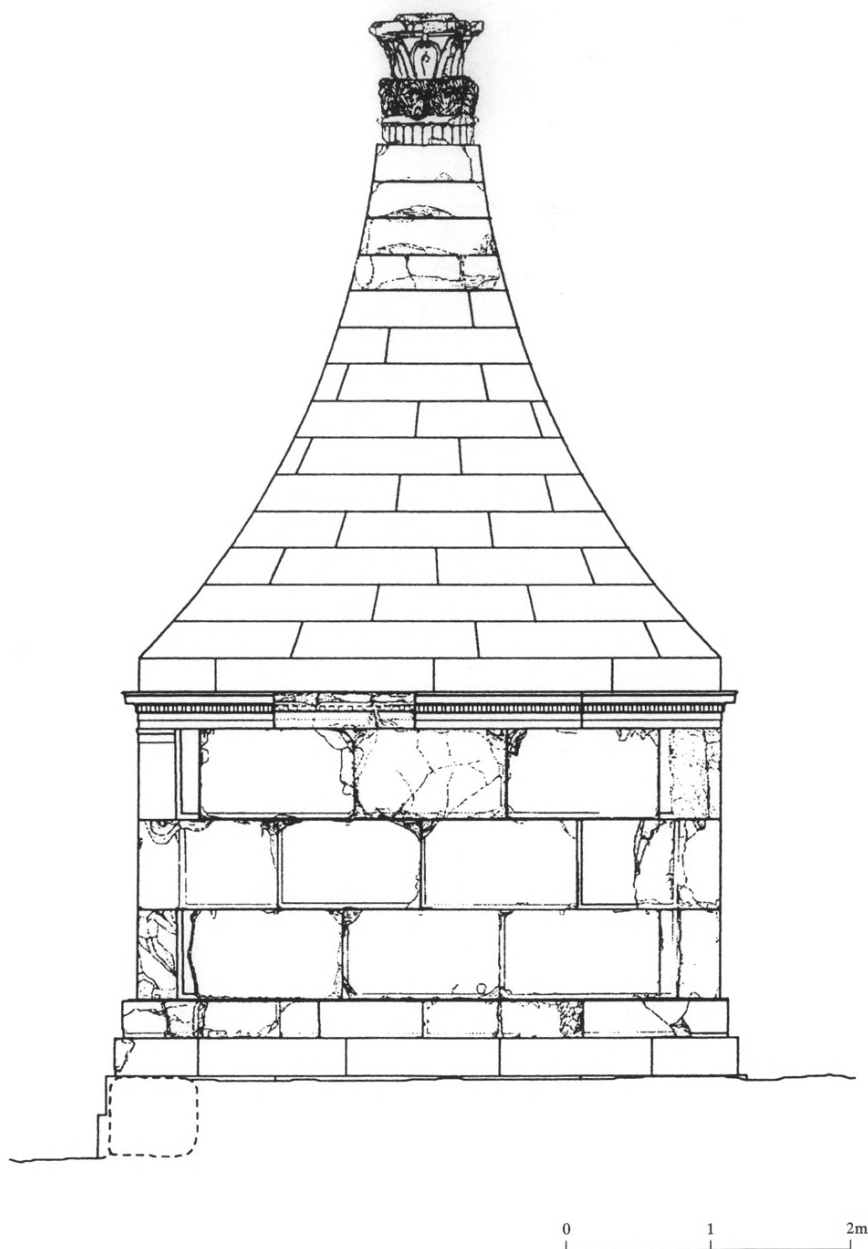
33. Παρόμοια γυάλινα ἀπὸ τὴν Πιρίνη βλ. G. PLATZ, *JGS* 21, 1979, 27 κέ.

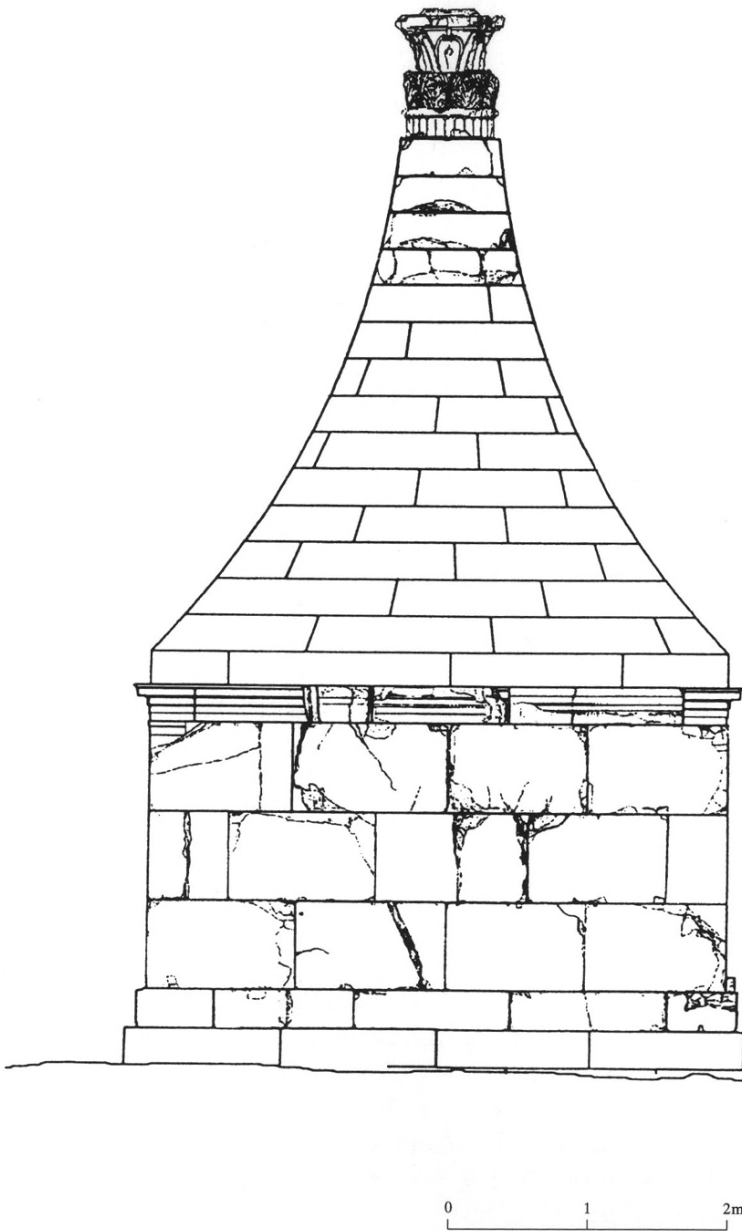
Εἰκ. 5α. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3, ἀνατολική πλευρά, ἀναπαράσταση.

Εἰκ. 56. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3, νότια πλευρά, ἀναπαράσταση.

Εἰκ. 5γ. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3, δυτικὴ πλευρά, ἀναπαράσταση.

Εἰκ. 5δ. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3, βόρεια πλευρά, ἀναπαράσταση.

καττύματα (πίν. 606)³⁴. Τὰ σανδάλια ὡς κτέρισμα νεκρῆς εἶναι κατὰ κανόνα δηλωτικά ἀνύπαντρης κόρης³⁵.

Ἡ θητεία τῶν ἐφήβων, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὶς πόλεις ὁλόκληρης τῆς Μεσσηνίας, ἐπὶ τρία χρόνια (τριετίρεινες) στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσηνίας ἐντασσόταν μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῶν διαβατήριων ἐθίμων, τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται προκειμένου νὰ περάσουν σταδιακὰ οἱ νέοι στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν. Ἡ ἐπαφή μὲ τὸν κόσμον τῶν ἡρώων καὶ τῶν νεκρῶν καὶ μὲ τὶς παραδόσεις καὶ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ τὸν πλαισιώνουν, καλλιεργοῦνταν σκόπιμα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τους ὡς μέρος τῆς μύησης. Ὡς ἐρμηνεύεται καὶ ὁ σημαντικώτατος ρόλος τῶν ἐφήβων τῆς Σαλαμίνας στὸν ἐτήσιο ἐορτασμό πρὸς τιμὴν τοῦ Αἴαντα³⁶, ἐνῶ κάτι ἀνάλογο πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι γινόταν καὶ στὴ Μεσσήνη μὲ τὸν Ἀριστομένη. Τὰ πολλὰ ταφικά μνημεῖα, οἱ τιμητικοὶ μεταθανάτιοι ἀνδριάντες, τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν μέσα στὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο εἶχαν ἐπομένως νὰ παίξουν ρόλο οὐσιαστικότερο ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ματαιόδοξης ἐπίδειξης.

Εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου-Γυμνασίου

1. Ἀρ. εὐρ. 10159, μέγ. ὕψ. 0.18 μ., πλ. 0.15 μ. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου. Τμημα πρισματικοῦ πεσσίσκου, σπασμένο ἄνω καὶ κάτω καὶ ἀπολεπισμένο στὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας. Φέρει τὴν ἐξῆς τριστιχη ἐπιγραφή:

34. Ε. ΤΟΥΛΟΥΠΑ, «Καττύματα τυρρηνικά»-«κρηπίδες ἀττικάί», ΑΔ 28, 1974, 116-137 μὲ παραδείγματα καὶ βιβλιογραφία. Πρβ. W. K. KOVACEVICS, Ein Sandalfund aus dem Kerameikos, AM 99, 1984, 265-274 (: καττύματα ἀπὸ τάφο τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Βλ. καὶ τὰ ἀργυρὰ καττύματα ἀπὸ τὸν τέταρτο ὑστεροαρχαϊκὸ (τοῦ 480 π.Χ.) τάφο τῆς Βεργίνας: Μακεδονία 1993, 35. Βλ. ἐπίσης ΑΙΚ. ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ, ΑΔ 39, 1984, Μελέται πίν. 896-γ (:σιδηρὰ καττύματα ἀπὸ τὸ Ἄργος).

35. Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἑλληνιστικοὶ τάφοι τῆς Πάτρας Ι, ΑΔ 32, 1977, 337 καὶ σημ. 358.

36. Ι. DEUBNER, *Attische Feste* (Berlin 1932) 228.

[.]ωτιχόι
 Ἀρτέμ[ιτι]
 Ἐνοδί[αι]

Ὑψ. γραμμ. 0.01 μ. 3ου αἰ. π.Χ. Τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὡς [Ζ]ωτιχόι. Ἡ ἐπιγραφή ἀποτελεῖ τὴν πρώτη μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσία τῆς Ἀρτέμιδος Ἐνοδίας στὴ Μεσσήνη³⁷.

2. Ἀρ. εὐρ. 9747, ὕψ. 0.195 μ., πλ. 0.21 μ., πάχ. 0.19 μ. Βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρά. Κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (πίν. 616). Σῶζεται μόνο τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου καὶ μικρὸ μέρος τοῦ ἀριστεροῦ κροτάφου. Τὰ μαλλιά, διαμορφωμένα σὲ κυματοειδεῖς βοστρύχους, δένονται μὲ ταινία ποὺ κατέληγε πίσω σὲ κόμβο. Οἱ βόστρυχοι, ἐπιπεδόγλυφοι στὸ κρανίον, διογκώνονται γύρω στοὺς κροτάφους καὶ τὸ μέτωπο. Ἔργο κλασικιστικῆς τεχνοτροπίας τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

3. Ἀρ. εὐρ. 9725, ὕψ. μέγ. 0.17 μ., πλ. μέγ. 0.19 μ. Βρέθηκε ὅπου καὶ τὸ παραπάνω. Τὸ πρόσθιο τμήμα ἀριστεροῦ πέλματος μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, συμφυῆς μὲ μέρος τῆς πλίνθου (πίν. 61α). Ἦεντονα διαβρωμένο. Ἀνήκει σὲ γυνὴ ἀνδρική μορφή, ποὺ ἔφερνε πρὸς τὰ πίσω τὸ χαλαρὸ ἀριστερὸ πόδι, ἀκουμπώντας μόνο μὲ τὰ δάχτυλα στὸ ἔδαφος, κατὰ τὸ πολυκλείτιο σχῆμα. Πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

4. Ἀρ. εὐρ. 9727, ὕψ. μέγ. 0.175 μ., πλ. 0.11 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου. Κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος, ἔντονα διαβρωμένο καὶ ἐλλιπὲς κατὰ τὸ πρόσωπο (πίν. 61γ). Γέρνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἀριστερά της. Τὰ μαλλιά μαζεμένα πίσω. Ἀνῆκε πιθανῶς σὲ ἄγαλμα Ἀφροδίτης (βλ. παραπάνω ἀρ. εὐρ. 10060).

5. Ἀρ. εὐρ. 9826, ὕψ. 0.59 μ., πλ. 0.47 μ., πάχ. 0.175 μ. Λεῖπει ἡ ἄνω δεξιὰ γωνία. Βρέθηκε θόρεια τοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου, ἐντοιχισμένος στὴ δυτικὴ παρειὰ τῆς ὁδοῦ. Ὁρθογώνιος ἀσβεστολιθικὸς πεσσίσκος μὲ ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο κατὰ μῆκος τῆς ἄνω παρυφῆς καὶ ἔξεργη φιάλη, διαμ. 0.375 μ.,

37. Βλ. Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἡ Θεσσαλικὴ θεὰ Ἐνοδία, ἡ Φεραία θεὰ* (Ἀθήνα 1998).

στό μέτωπο (πίν. 626). Στὴν κάτω ἐπιφάνεια δημιουργεῖται τριγωνικὸ κενό, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει ὁ πεσσίσκος στὴν κορυφὴ ἐπιτύμβιου ναῖσκου ἢ μεγάλης ἀετωματικῆς ἐπιτύμβιας στήλης. Στὶς ἐσωτερικὲς λοξὲς ἐπιφάνειες τοῦ τριγωνικοῦ ἀνοιγματος ὑπάρχουν δύο τόρμοι γιὰ τὴ στερέωσή του στὸ ἀέτωμα. Παρόμοια ἰδιόμορφα κορυφώματα ἐπιτύμβιων μνημείων ὑπάρχουν στὴ Λακωνία.

6. Ἀρ. εὐρ. 10.156, ὕψ. μέγ. 0.19 μ., πλ. 0.185 μ., πάχ. 0.10 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου. Ἄνω τμήμα ἀσβεστολιθικοῦ κανθάρου μὲ ἐλλιπεῖς τὶς λαβές (πίν. 626). Κυκλικὸς τόρμος γόμφου ὑπάρχει στὸ μέσο τῆς ἄνω ἐπιφάνειας. Συνήθης στὴ Μεσσήνη ἀπόληξη ἐπιτύμβιων στηλῶν³⁸.

7. Ἀρ. εὐρ. 9832, μῆκ. μέγ. 0.04 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου. Δεξιὸς πήχυς ἀπὸ χάλκινο ἀγαλματίδιο παιδιοῦ (πίν. 63α). Στὴν κλειστὴ παλάμη κρατοῦσε ἀπροσδιόριστο ἀντικείμενο.

8. Ἀρ. εὐρ. 9835, μῆκ. 0.095 μ., πάχ. μέγ. 0.003 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου. Ἀργυρὸ φίδι, στρεβλωμένο στέλεχος κοσμήματος (πίν. 63γ).

9. Ἀρ. εὐρ. 9837, ὕψ. 0.019 μ., διάμ. 0.027 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ὁδοῦ ὁρεία τοῦ Προπύλου τοῦ Γυμνασίου. Ὁρειχάλκινος κυλινδρῖσκος μὲ τρεῖς προεξέχοντες συμφυεῖς ὀδοντωτοὺς δακτυλίους (πίν. 636). Ἐξάρτημα ἀπὸ τὸν χαλινὸ ἀλόγου³⁹. Ἡ εὕρεσή του στὴν ὁδὸ εἶναι δικαιολογημένη.

Ἐπανέκθεση τοῦ Μουσείου

Ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες ἀνακαίνισης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὸ Μαυρομάτι τῆς Ἰθώμης, καθὼς καὶ ἡ ἐπανέκθεση τῶν γλυπτῶν. Συγκολλήθηκαν καὶ στήθηκαν σὲ λίθινα βάθρα καὶ τὰ τρία ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1995 καὶ τὸ 1996 στὸ Γυμνάσιο, ὁ ἱματιοφόρος Τιβέριος Κλαύδιος Θέων, γιὸς τοῦ Νικηράτου, ὁ Δορυφόρος τοῦ Πολυκλείτου (πίν. 64, 65) καὶ ὁ Ἑρμῆς (πίν. 67-70). Τὸ τελευταῖο ἔργο ἀναδεικνύεται σὲ ἰδιαιτέρως ἀξιόλογη παραλλαγή τῆς ὁμάδας ἀντιγράφων τοῦ τύπου Ἀνδρου-Farnese.

38. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, πίν. 90γ, 1997, 107.

39. Π. ΦΑΚΛΑΡΗΣ, Φάλαρα, ΑΔ 41, 1986, Μελέται, 1-57 (εἰδικὰ γιὰ τὰ φάλαρα σ. 2-3).

Τὰ νομίσματα

Ἡ ἔκθεση πού ἀκολουθεῖ εἶναι τοῦ Κλεάνθη Σιδηρόπουλου.

Ἡ ἀνασκαφική περίοδος τοῦ 1998 στήν ἀρχαία Μεσσήνη ἔδωσε συνολικά 207 νομίσματα, ἀπό τὰ ὁποῖα 8 εἶναι ἀργυρά. Χρονικά καλύπτεται ὅλο τὸ φάσμα ἀπὸ τὸν 4ο προχριστιανικὸ αἰῶνα ὡς καὶ τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. χωρὶς κενά. Ἀνάμεσα στὶς προχριστιανικὲς κοπὲς ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὀρισμένες σπάνιες παραλλαγές τῆς μεσσηνιακῆς νομισματοκοπίας καθὼς ἐπίσης δραχμὴ Λυσιμάχου καὶ ἡ ἀσυνήθιστη γιὰ τὰ μεσσηνιακὰ νομισματικὰ δεδομένα παρουσία νομισματοκοπείων, ὅπως τῆς ἱλλυρικῆς Ἀπολλωνίας, τῆς Ἀμβρακίας, τῶν Οἰνιαδῶν, τῶν Λοκρῶν καὶ τῶν Φωκαέων. Ἀξιοσημείωτο εἶναι καὶ τὸ σημαντικὸ ποσοστὸ χάλκινων νομισμάτων τῆς Ρόδου καὶ μάλιστα τῶν πρωιμότερων ἐκδόσεών της.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία ἀκολουθεῖ τὶς τάσεις τοῦ μέχρι τώρα συνόλου τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν πόλη: ἡ Μεσσήνη, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, ἐξέδωσε τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ νομίσματα πού βρέθηκαν τὸ 1998, μὲ σταθερὰ δεύτερη καὶ τρίτη ἀντίστοιχα τὴ Σικυώνα καὶ τὴν Κόρινθο (προσθετικά τὸ ἓνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ).

Σὲ σχέση μετὰ τὶς κοπὲς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο εἶναι ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ποικιλία τῶν σεβερικῶν πελοποννησιακῶν νομισμάτων (ἀνάμεσά τους καὶ τέσσερα μεσσηνιακὰ). Ἡ πτωχὴ ἀντιπροσώπευση τοῦ 1ου-2ου αἰ. μ.Χ. συνιστᾷ κοινὸν τύπο σὲ ὅλο τὸν ἐλλαδικὸ κορμό (ἄλλα ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Κόρινθος), στὸν ἀντίποδα ἡ πυκνὴ παρουσία τῶν ὀψιμων ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων ὑποστηρίζει τὶς παλαιότερες παρατηρήσεις μας.

Ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα τῶν ταφικῶν μνημείων K3 καὶ K5 (ὅμοια στὸ K1: ἀνασκαφικὴ περίοδος 1997) βρέθηκαν καὶ ἀργυροὶ ὀβολοὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἡ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ὡς χαρώνειοι ὀβολοὶ σὲ ταφὲς ὀψιμότερες, τέλη 2ου-ἀρχές 1ου αἰ. π.Χ. Εἶναι προφανὲς ὅτι «ἀποταμιεύονταν» γιὰ τὴ συγκεκριμένη εἰδικὴ χρῆση καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στήν πλειονότητά τους πρόκειται γιὰ σικυωνικὲς κοπὲς μὲ παραστάσεις περιστεριῶν (πού παραπέμπουν σὲ ἀπεικονίσεις τῆς «ψυχῆς») καὶ στὶς δύο ὄψεις, τὸ δικαιολογεῖ. Στὴν ἴδια κατεύθυνση κινεῖται ἄλλωστε καὶ ἡ προσφορὰ τῆς «διπλῆς» χρυσῆς δανάκης (K3, τάφος VIγ) πού ἀποδίδει τὰ ἴδια θέματα ἀλλὰ σὲ μέγεθος

δραχμῆς, ἀνύπαρκτης ὡς εἰκονογραφικοῦ συνδυασμοῦ στὴ νομισματοκοπία τῆς Σικυώνας.

Στὸ ταφικὸ μνημεῖο K3 ὁ φύλλις τοῦ Κωνσταντίνου Α' (K3.III.01 N1/89) ἐξαιτίας καὶ τῆς θέσης εὕρεσής του, φαίνεται νὰ δίνει ἓνα ἀσφαλές-στατο χρονολογικὸ σημεῖο 314 μ.Χ. γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς φάσης τῆς μερικῆς σύλησης καὶ τῆς καταστροφῆς του.

Τὰ νομίσματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἀμέσως νότια τοῦ K3 (ὅπως ἄλλωστε καὶ ἐκεῖνα τῆς ἀντίστοιχης στὰ βόρεια: ἀνασκαφὴ 1997) παρουσιάζουν σαφὴ χρονολογικὴ συνάφεια: ὅλα κόπηκαν πρὶν τὸ 190 π.Χ., τὰ περισσότερα μάλιστα στὸ διάστημα 215-190 π.Χ. (σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση ποὺ ἔχουμε προτείνει). Δὲν ἀντιπροσωπεύεται καμιὰ ἀπὸ τίς – κατὰ τὰ φαινόμενα ὀγκώδεις γιὰ τὰ μεσσηνιακὰ μέτρα – ὀψιμες ἑλληνιστικὲς ἐκδόσεις τῆς πόλης. Στὸν ἴδιο χρονικὸ ὀρίζοντα (στηριγμένο σὲ ἐπιγραφικὰ κυρίως εὐρήματα) ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου τοῦ Σταδίου, στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε προσαρτηθεῖ καὶ ἡ ὁμάδα τῶν λαμπρῶν ταφικῶν μνημείων (K1, K2, K3 καὶ K5).

Τὰ ἀντίστοιχα εὐρήματα ἀπὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος (K4), ἐνῶ περιλαμβάνουν ἐπίσης πρῶιμες (4ος-3ος αἰ. π.Χ.) ἐκδόσεις, φαίνεται ὅτι καλύπτουν καὶ τὸ κατοπινὸ διάστημα, ἀπόδειξη γιὰ συνέχεια τῆς χρήσης του ἕως τουλάχιστον τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.

Ἡ ἐπίχωση τῆς Ὁρχήστρας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ Θεάτρου τῆς πόλης περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἑλληνιστικά-ρωμαϊκὰ νομίσματα καὶ κοπὲς τοῦ 4ου καὶ 5ου μ.Χ. αἰῶνα, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ σχετίζονται χρονολογικὰ μὲ τὴ φάση τῆς καταστροφῆς τοῦ μνημείου καὶ τὴ βιοτεχνικὴ «δραστηριότητα» (κατακερματισμὸς μαρμάρινων μελῶν καὶ γλυπτοῦ διακόσμου, λιθαγωγία) ποὺ τὴν προκάλεσε.

Τέλος γιὰ ἀκόμα μιὰ φορὰ ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Θέατρο ἔδωσε ὀψιμα βυζαντινά (12ος αἰ.) καὶ μεσαιωνικὰ νομίσματα, ἐνισχύοντας τὴ νομισματικὴ καὶ λοιπὴ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ μετατόπιση τοῦ κεντρικοῦ πυρήνα τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μεσσήνης στὸν συγκεκριμένο χῶρο τὴν ἐποχὴ αὐτή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

Νομίσματα κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων

Ἐκδότριες ἀρχές	ἀριθμὸς
Μεσσήνη-αὐτόνομες ἐκδόσεις	41
Μεσσήνη-μέλος ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας	1
Μεσσήνη-ἐπισημασμένα ρωμαιοκρατίας	7
Σικυῶν	16
Κόρινθος	11
Ρόδος	5
Ἀρκαδικὸ Κοινὸ	2
Σπάρτη	2
Ἀμβρακία	1
Ἀπολλωνία (Ἰλλυρία)	1
Θήβα	1
Λοκρίδα	1
Θράκη-Λυσίμαχος	1
Οἰνιάδες (Ἀκαρνανία)	1
Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτος	1
Φλιοῦς	1
Φωκίδα	1
Χαλκίδα	1
ἀδιάγνωστη νησιωτικὴ (μίμηση ροδιακῶν τύπων)	1
ἀδιάγνωστη	28
ΣΥΝΟΛΟ	126

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Νομίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων

Ἐκδότριες ἀρχές	Χρονολογία κοπῆς (αἰ. μ.Χ.)						ΣΥΝΟΛΟ	
	1ος	2ος	196-208	3ος	4ος	5ος	4ος-6ος	(;)
Ρώμη-αὐτοκρ.	2	3		8	11	1	22	47
κοπές								
Μεσσήνη			4					4
Κόρινθος		1						1
Λᾶς			2					2
Αἴγιο			1					1
Ἡλιδα			1					1
(;) πελοποννησιακή			15					15
ἀδιάγνωστη								7 7
ΣΥΝΟΛΟ	2	4	23	8	11	1	22	7 78

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ἡ στρωματογραφικὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ	π.Χ.		μ.Χ.		
	α' φάση	β' φάση	γ' φάση	δ' φάση	ε' φάση
Θέατρο	4ος-3ος	2ος-1ος	2ος-3ος	4ος-5ος	12ος-15ος
Στάδιο	4ος-3ος	2ος-1ος	1ος-3ος	4ος-6ος	
- ὁδὸς βόρεια Δ. Προπύλου	4ος-3ος	2ος	3ος		
- περιοχὴ δυτικὰ Α. Στοᾶς	4ος-3ος	2ος-1ος	2ος-3ος	4ος-5ος	
- περιοχὴ βόρεια Β. Στοᾶς	4ος-3ος	2ος-1ος	1ος-3ος	4ος-6ος	
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ3	4ος-3ος	200-190	μετὰ τὸ 314 μ.Χ.		
Ταφικὸ Μνημεῖο Κ5	4ος				
Ἱερὸ ἥρωος Κ4	4ος-3ος	200-146			

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΦΙΓΑΛΕΙΑ

(Πίν. 71-72)

Αὐτὴ τὴ χρονιά ἡ ἀνασκαφὴ στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Διὸς Σωτῆρος στὴ Φιγάλεια περιορίστηκε σὲ ἐπιμέρους ἔρευνες, ποὺ εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴν ἐπίλυση ὀρισμένων προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὶς προηγούμενες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτιρίου.

Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ σηκοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο στὸ σημεῖο ἐκεῖνο εἶναι κατεστραμμένο, διανοίχθηκε δοκιμαστικὴ τομὴ (διαστ. 2.10×1.60 μ.) Μετὰ τὴν ἀφαίρεση χώματος πάχους μόλις 10-15 ἐκ., ἀποκαλύφθηκε ἄλλο δάπεδο, κατασκευασμένο ἀπὸ μικροῦ μεγέθους ἀκανόνιστους λίθους, χαλαρὰ συνδεδεμένους μὲ χῶμα (πίν. 71α). Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἀνήκει πιθανότατα στὴν πρώτη, τὴν ἀρχαϊκὴ, φάση τοῦ ναοῦ καὶ εἶναι σύγχρονο μὲ τοὺς ἀρχαιότερους τοίχους τοῦ κτιρίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐκατέρωθεν τοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖ καὶ τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τὸ δάπεδο καὶ οἱ τοῖχοι, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0.73-0.74 μ.¹.

Μία δεύτερη τομὴ διανοίχθηκε στὸ πίσω μέρος τοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ὅπου κάτω ἀπὸ αὐτό, σὲ βάθος 0.94 μ. ἀποκαλύφθηκε τοῖχος ἀπὸ ἀργολιθοδομῆς, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση διατήρησης, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α-Δ (πίν. 71β). Ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε γύρω ἀπὸ τὸν τοῖχο τὸν χρονολογεῖ στοὺς μεσοελλαδικούς χρόνους καὶ πιθανότατα ἦταν σύγχρονος μὲ τὰ πυκνὰ λείψανα τῶν προϊστορικῶν κτισμάτων, ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ πλάτωμα βορείως τοῦ ναοῦ.

1. Τὰ βάθη ἔχουν μετρηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια χωροβάτη καὶ τὸ σταθερὸ σημεῖο τοποθετήθηκε στὸν πρῶτο δόμο τῆς εἰσόδου τοῦ προνάου, στὴ δεξιὰ γιὰ τὸν εἰσερχόμενον πλευρὰ τοῦ κατωφλιοῦ.

Ἡ ἔρευνα σὲ βάθος 2 μ. ἐντὸς τοῦ προϊστορικοῦ κτίσματος, ποὺ ἐφάπτεται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἀποκάλυψε ἀλλεπάλληλα στρώματα κατοίκησης, μὲ ἄφθονη χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ, ποὺ φθάνουν ἕως τοὺς ὑπονεολιθικούς χρόνους (πίν. 72α).

Νοτίως τοῦ ναοῦ, ἡ ἀφαίρεση τῆς συσσωρευμένης ἐπίχωσης ὕψους 1.50 μ., ἀποκάλυψε τὸν διαμορφωμένο καὶ λαξευμένο φυσικὸ βράχο πλάτους 2 μ. περίπου, ποὺ περιέτρεχε ὅλο τὸ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς του, δημιουργώντας ἓνα σχετικὰ εὐρύχωρο πλάτωμα. Ἐλάχιστη ἦταν ἡ κεραμεικὴ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης, κυρίως κλασικῶν χρόνων, ἐνῶ συλλέχθηκε μεγάλος ἀριθμὸς κεραμίδων ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ ναοῦ, ποὺ εἶχαν σχηματίσει ἓνα καλὰ διακρινόμενο στρώμα καταστροφῆς. Ἀνάμεσά τους βρέθηκαν πολλὰ ἐνσφράγιστα τμήματα καθὼς καὶ μία κεραμίδα, συγκολλημένη ἀπὸ τρία τεμάχια, στὴν ὁποία σώζεται ἀκέραιη ἡ ἐπιγραφή: ΦΙΓΑΛΕΩΝ ΔΑΜΟΣΙΟΣ.

Λεπτομερὲς καθαρισμὸς ἐγίνε στὸ πλάτωμα πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ὅπου καθορίστηκε μὲ ἀκρίβεια ἡ ἔκταση τοῦ λιθόστρωτου δαπέδου καὶ ἀφαιρέθηκαν καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα στάχτης καὶ πυρακτωμένων χωμάτων πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο. Συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα καὶ μικρὰ τεμάχια χαλκῶν ἐλασμάτων.

Στὸν χαμηλὸ λόφο, ποὺ σχηματίζεται στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πλατώματος τοῦ ναοῦ, ἐγίνε σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, μὲ τὴ διάνοιξη δύο δοκιμαστικῶν τομῶν (διαστ. 5×5 μ.). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος, πάχους περίπου 30 ἐκ. ἐμφανίστηκε τὸ φυσικὸ, κοκκινωπὸ, σκληρὸ χῶμα τῆς περιοχῆς. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ τμήματα κεραμίδων κλασικῶν χρόνων, ἀλλὰ καθόλου λεπτὴ κεραμεικὴ.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν χώρου, οὐσιαστικὰ ὀλοκληρώθηκε φέτος. Ἀπαραίτητη ὅμως θεωρεῖται ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ καταλαμβάνει ὅλη τὴν ἔκταση βορείως τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ἀναμένεται νὰ δώσει σημαντικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχαιότατη ἱστορία τῆς Φιγάλειας, ποὺ παραμένει ἄγνωστη ἕως σήμερα (πίν. 72β).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 73-77)

Τὸ 1998 ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἔρευνες στὶς στρωματογραφικὲς τομὲς καὶ στὰ σκάμματα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν προηγουμένων ἐτῶν τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 1, 2, πίν. 77). Ἔγιναν ἐπίσης ἐργασίες προστασίας καὶ συντήρησης τοίχων τοῦ κτιρίου καὶ ἄλλων στοιχείων στὶς τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἐργάσθηκαν ἡ ἀρχαιολόγος Μαρία Πατεράκη, ὁ τεχνίτης Δημ. Νίτερος καὶ ὁ Ἀθαν. Ἀναστασόπουλος. Τὰ σχέδια ἔκανε ὁ Γιάννης Διαμαντόπουλος. Μαζί μας ἦταν ἐπίσης ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Θέρμου Χρήστος Κοσμάς.

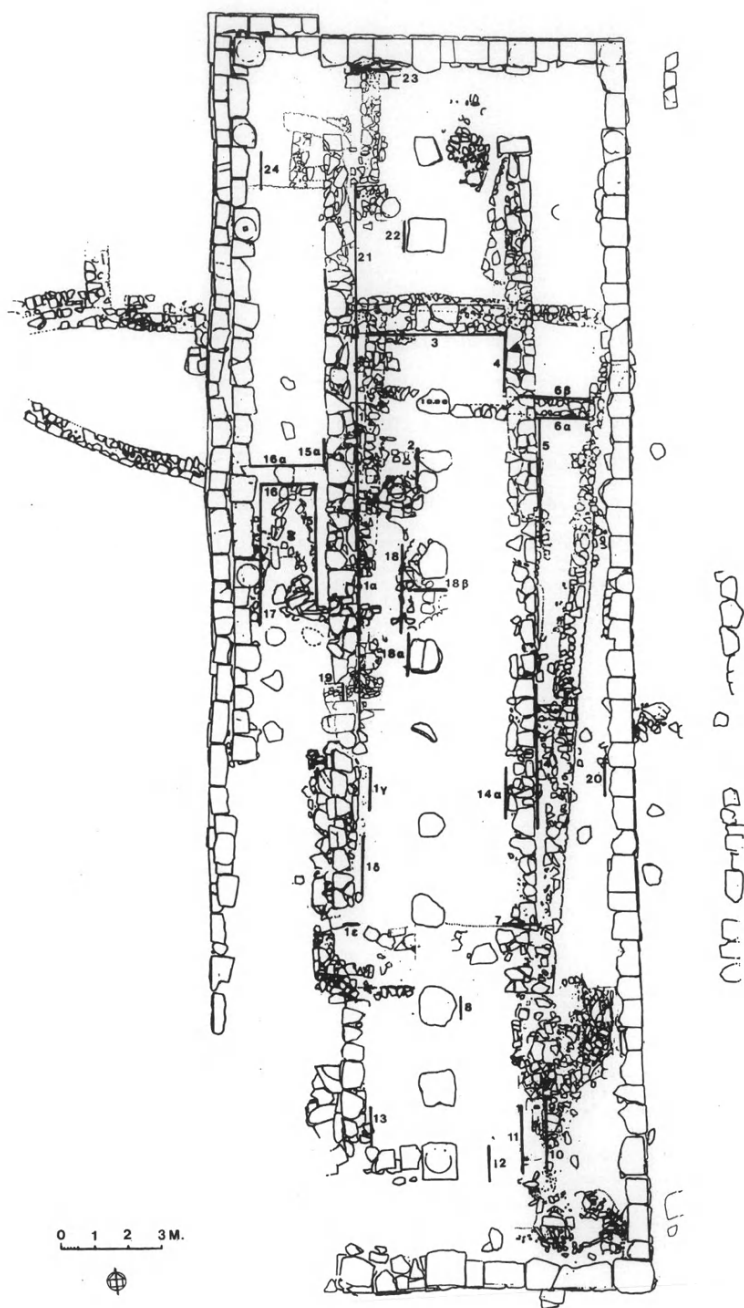
Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὸν Λάζαρο Κολώνα ἐστήριξε καὶ πάλι τὴν ἀνασκαφή.

Στρωματογραφία 15

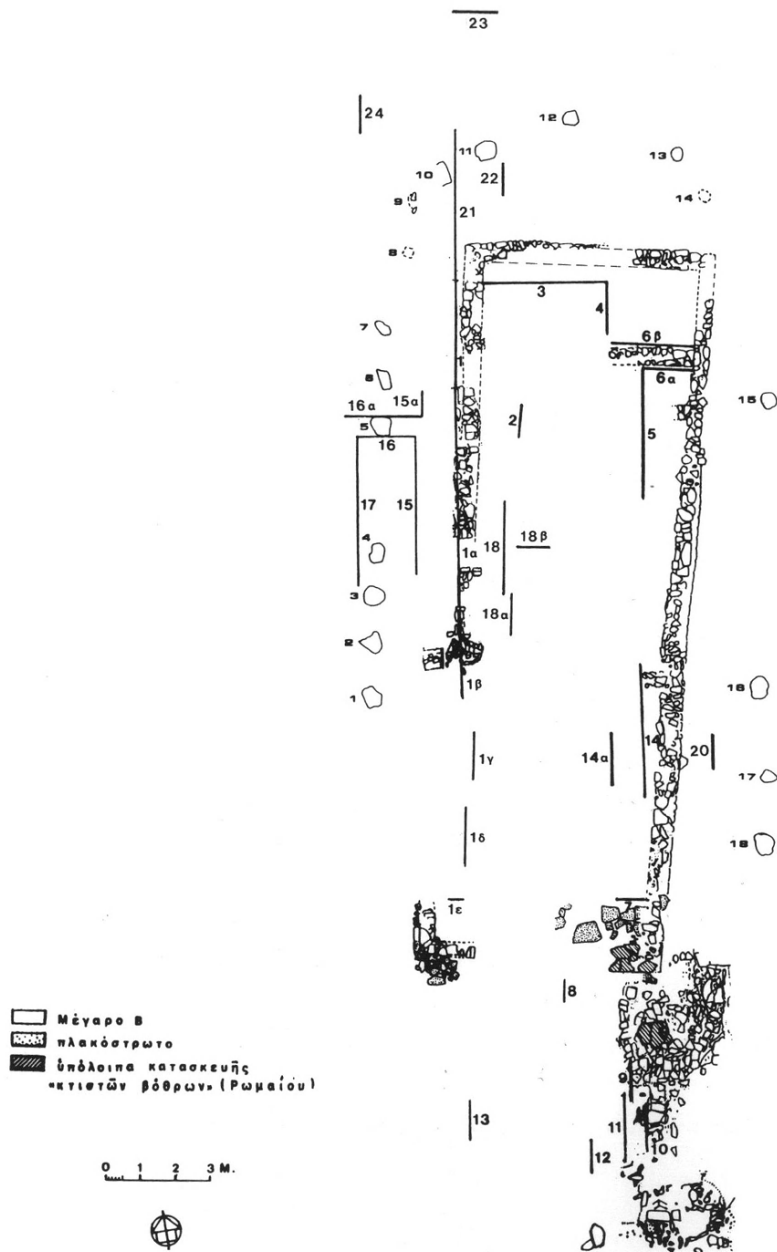
Τὸ 1996¹ σημειώσαμε ὅτι ἔμενε νὰ ἐρευνηθεῖ ἀκριβέστερα ἡ σχέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ἀνώτερο «μελανό» στρώμα καὶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως, ἐπάνω στὸ ὁποῖο αὐτὸ βρίσκεται. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν συνεχίσαμε τὴν ἔρευνα τῆς στρωματογραφίας 15² σκάβοντας τώρα ἐγκαρσίως (πρὸς Α) ἕως τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀφοῦ ἀπομακρύναμε μέρος τοῦ πρόχειρου στεγάστρου. Σὲ βάθος 0.40, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἐδῶ ἕως σχεδὸν τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κατώτερου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, διαπιστώθηκε πάλι τὸ γνωστὸ «μελανό» ποὺ παρακολουθεῖται μέχρι βάθους 0.48/0.52 (πίν. 73α-β, ἀρ. 1). Τὸ χῶμα αὐτὸ εἶναι μαλακὸ καὶ περιέχει μάζες ἄσπρης στάχτης καὶ

1. ΠΑΕ 1996, 176.

2. ΠΑΕ 1995, 94 κέ., 1996, 173 κέ.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β μετὰ τὴν θέσιν τῶν στρωματογραφιῶν 1-24.

Εἰκ. 2. Τὸ μέγαρο Β μετὰ τίς πλάκες τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσεως καὶ τῇ θέσῃ τῶν στρωματογραφῶν 1-24 (1992-1998).

καμένα ὅστὰ ζῶων, στοιχεῖα ποὺ πληθαίνουν βαθύτερα καὶ συνυπάρχουν μὲ πυρακτωμένους πηλούς. Σὲ βάθος 0.50/0.58 βρήκαμε τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῶν τομῶν τοῦ 1995 καὶ 1996 (ἄρ. 1α). Εἶναι σκληρὴ γῆ καὶ ἔχει ἐπίστρωση πηλοῦ πυρακτωμένου. Μέσα στὴ στρώση αὐτὴ σὲ ἀπόσταση 0.05 ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ καὶ ἐπὶ μήκους 1 μ. διαπιστώθηκε τομὴ ποὺ προφανῶς ἀνήκει στὸ σκάμμα ποὺ ἀνοίχθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ἔτσι ἀποδεικνύεται τώρα ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἔγινε σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τοῦ «μελανοῦ» χρώματος, στὸ ὁποῖο ὅμως δὲν σημειώθηκαν ἴχνη τῆς τομῆς, ἀφοῦ τὸ χῶμα αὐτὸ εἶναι μαλακό.

Τὰ χρώματα τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ἐπιπέδου χρήσεως (ἄρ. 16) ποὺ φθάνουν μέχρι βάθους 0.72, ἔχουν σωθεῖ σὲ ζώνη πλάτους 0.20/0.38 πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Εἶναι καστανοκόκκινα, σκληρά, περιέχουν ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα καὶ πυρακτωμένους πηλούς (ὄστρακα ὁμ. 120) καὶ βαθύτερα, ἕως 0.77/0.82 γίνονται ἀμμώδη, ἔχουν δὲ τὰ ἴδια στοιχεῖα, ἀλλὰ καὶ ψιλὴ λατύπη καὶ χαλίγια (ὄστρακα ὁμ. 121). Πέρα ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ στὴν ὁποία σώζεται τὸ ἐπίπεδο χρήσεως, δηλ. πρὸς Δ, τὰ χρώματα εἶναι μαλακότερα, περιέχουν πολλὰ πέτρες, λατύπη καὶ χαλίγια (ἄρ. 2) (ὄστρακα ὁμ. 119). Εἶναι τὸ στρῶμα 2 τῆς τομῆς τοῦ 1995³. Κάτω ἀπὸ τὴν 5η πλάκα τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἡ ἐπίχωση τοῦ ἴδιου ὀρίζοντα στὴ στρωματογραφία 16⁴ δὲν περιέχει πέτρες, ἀλλὰ μόνο ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα. Ὅτι ἡ ἐπίχωση τοῦ ὀρίζοντα αὐτοῦ εἶναι ἐνιαία παρὰ τίς διαφορὰς τῶν μερῶν στὴ σύσταση, δείχνει τὸ γεγονός ὅτι ὄστρακα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἄρ. 16 συναντῶνται μὲ ἄλλα ἀπὸ τὴ συνεχόμενη ἄρ. 2.

Τὸ γνωστὸ κίτρινο στρῶμα (ἄρ. 3) ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι, ὅπως ἀναμενόταν, ἀφοῦ ἀφαιρέσαμε σὲ μικρὴ ἔκταση τὰ πιὸ πάνω στρώματα (16, 2). Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἀνώμαλη καὶ δὲν παρουσιάζει τὴν ἐνιαία πρὸς Δ κλίση ποὺ εἴχαμε συστηματικὰ παρακολουθήσει στίς προηγούμενες ἔρευνες, ἀλλὰ μία ἀμφοτερόπλευρη κλίση, δηλαδὴ πρὸς Α καὶ πρὸς Δ. Τὴν πρὸς Α κλίση δὲν μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε, γιὰτὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ

3. ΠΑΕ 1995, 94 εἰκ. 5

4. ΠΑΕ 1995, 97 εἰκ. 6 (ἄρ. 1α, 2).

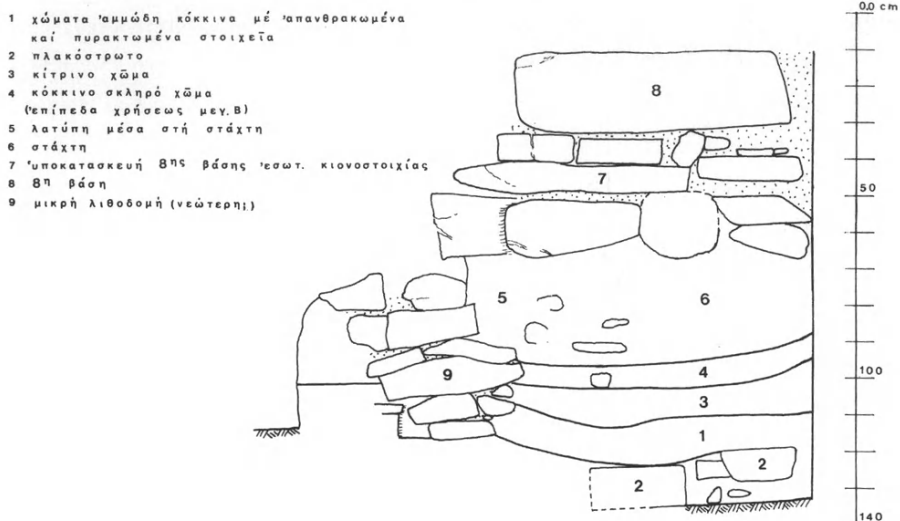
τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ὡστόσο στὴν ἀντίστοιχη κατὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου τοίχου στρωματογραφία 1α⁵, ἡ ἴδια πλάκα τοῦ τοίχου πατεῖ στὸ κίτρινο χῶμα. Ἔτσι μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὴ θέση αὐτὴ, κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα, ὑπάρχει κοιλότητα μέσα στὸ κίτρινο στρώμα ἢ ὁποία ἔχει πληρωθεῖ μὲ κόκκινο ἀμμῶδες χῶμα (ἀρ. 2α), τὸ ὁποῖο διαπιστώσαμε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα 16. Ἡ μετακίνηση τῆς πλάκας θὰ ἦταν ἀναγκαία γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ κατάσταση τοῦ κίτρινου στρώματος καὶ ἡ σχέση του μὲ τὰ ὑπερκείμενα. Ἦδη ὅμως τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς διαγράφεται καθαρά: Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κίτρινο χῶμα ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ Α, καὶ εἶχε ἀνώμαλη ἐπιφάνεια, ἔγινε ἰσοπέδωση τοῦ χώρου μὲ χῶματα προφανῶς φερτὰ γιὰ τὴ δημιουργία ἐπιπέδου χρήσεως ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν πλακῶν τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» (ἀρ. 2α). Οἱ ὑπερκείμενες στάχτες μὲ τὰ ὅσθ' αὐτὰ καὶ τὸ «μελανὸ» χῶμα ἐπάνω στὴν πατημένη γῆ δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πλακῶν. Μέσα στὸ χῶμα αὐτὸ καὶ στὸ ἐπίπεδο χρήσεως θεμελιώθηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ. Ἀλλὰ τὰ στρώματα αὐτὰ ἀπαντοῦν τώρα μόνο ἐξωτερικῶς τοῦ σηκοῦ στὴν ἄθικτη στενὴ λωρίδα τῆς παρούσας ἔρευνας, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφή.

Στρωματογραφία 186

Ἀφαιρέσαμε ξηρότοιχο τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδῃ μεταξὺ τῆς 8ης καὶ 7ης βάσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ καὶ ἐρευνήσαμε τὰ στρώματα κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς 8ης βάσης, στὴ συνέχεια τῆς στρωματογραφίας 18 ποὺ ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας βάσης⁶. Στὴ θέση τοῦ ξηρότοιχου ἀρχαῖο στρώμα ἐμφανίζεται σὲ βάθος 1.18 (εἰκ. 3, πίν. 74, ἀρ. 1). Πρόκειται γιὰ χῶματα κοκκινωπὰ ἀμμώδη μὲ ἀπανθρακωμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα. Μέσα στὰ χῶματα αὐτὰ ὑπάρχει ὑπόλοιπο πλακοστρώτου (ἀρ. 2): τέσσερις πλάκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο βρίσκονται στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ σηκοῦ καὶ διακρίνονται στὸ σχέδιο τῆς στρωματογραφίας. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους εἶναι σὲ βάθος 1.19/1.25. Πρόκειται γιὰ τὸ στρώμα κατα-

5. ΠΑΕ 1996, 179 κέ.

6. ΠΑΕ 1996, 197 κέ.

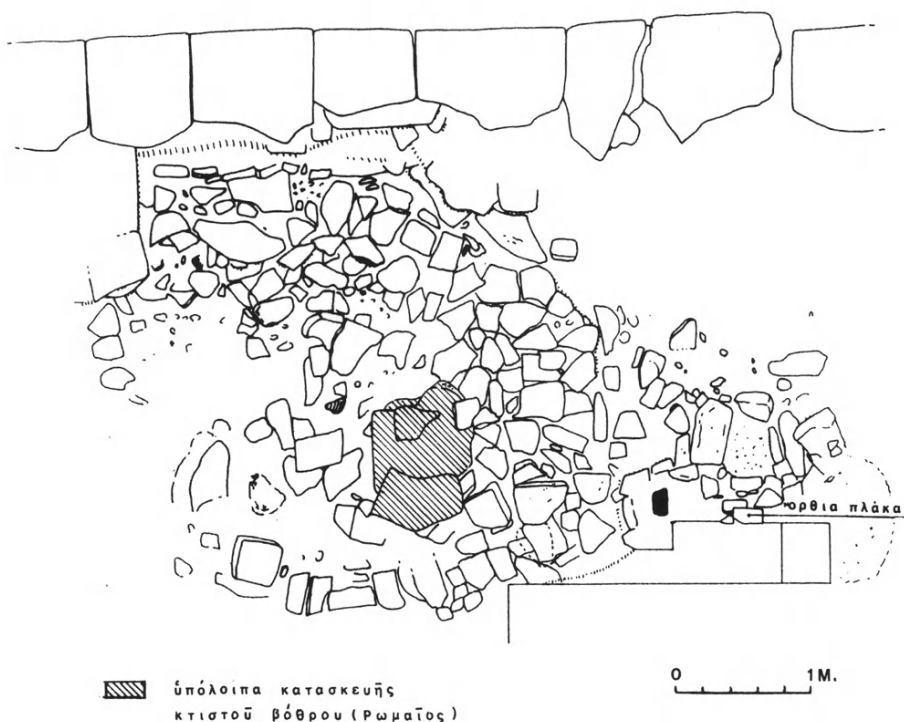
Εἰκ. 3. Στρωματογραφία 186.

στροφῆς καὶ τὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάρου Β πλακόστρωτο, τὸ ἴδιο ἐκεῖνο πού διαπιστώθηκε σὲ βάθος 1.27 στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 1 τὸ 1997⁷. Ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ προέρχεται ὄστρακο μυκηναϊκῆς πρόχου (ὁμ. 122).

Ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων ἐπάνω ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ αὐτὴ φάση εἶναι ἴδια μὲ ἐκείνη τῆς στρωματογραφίας 18. Ὑπάρχει κίτρινο στρώμα μὲ καμένα καὶ πυρακτωμένα στοιχεῖα (ἀρ. 3), τὸ ὁποῖο δυτικότερα σώζει ὑπόλοιπα πλακῶν πού ἀποδώσαμε στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β. Ἀκολουθεῖ κοκκινωπὸ σκληρὸ χῶμα μὲ χαλίκια πού εἴχαμε θεωρήσει διάδοχη φάση τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου χρήσεως (ἀρ. 4) καὶ ὑψηλότερα τὸ παχὺ στρώμα ἀνοιχτόχρωμης στάχτης μὲ θρυμματισμένα ὀστά (ἀρ. 6) καὶ λίγη λατύπη κάτω (ἀρ. 5). Ἐπάνω στὸ στρώμα αὐτὸ ἔχει γίνει ἡ ἰσχυρὴ κατασκευὴ τῆς 8ης βάσης (ἀρ. 7, 8). Ἡ μικρὴ λιθοδομὴ (ἀρ. 9), κατὰ τὴ νοτιοδυτικὴ ἄκρη τῆς ἐπίχωσης ὑπὸ τὴν 8η βάση, πού ἐδράζεται ἐπάνω στὸ «προϊστορικὸ στρώμα», εἶναι πιθανότατα ξερολιθιὰ μετανασκαφικὴ.

7. ΠΑΕ 1992, 95.

Τὸ λιθόστρωτο νοτιοανατολικῶς τοῦ μεγάρου Β

Εἰκ. 4. Λιθόστρωτο νοτιοανατολικῶς τοῦ μεγάρου Β.

Καθαρίστηκε τὸ λιθόστρωτο στὸν χώρο τῶν «βόθρων θυσιῶν» ἀμέσως πρὸς ΝΑ τοῦ μεγάρου Β⁸, καὶ ἀπομακρύνθηκαν ριχτὲς πέτρες ποὺ δὲν ἀνήκαν σὲ αὐτό, ὥστε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψή του (εἰκ. 4, πίν. 75α). Ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι τὸ λιθόστρωτο εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερο ἀπὸ τὸν «βόθρο θυσιῶν» τοῦ Ρωμαίου. Ἡ δοκιμὴ ποὺ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ γιὰ νὰ βρεθεῖ συνέχειά του πρὸς τὴν κλιτὶ τοῦ πρὸς Α ὑψώματος δὲν ἔδωσε νέα στοιχεῖα. Σὲ

8. ΠΑΕ 1996, 202 κέ.

ἀπόσταση 1.86 ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ στυλοβάτη ἀποκαλύφθηκε τὸ φυσικὸ βραχῶδες ἔδαφος. Προφανῶς τὰ τυχόν σωζόμενα ὑπόλοιπα τοῦ λιθοστρώτου ἀπομακρύνθηκαν κατὰ τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ στυλοβάτη ἢ καὶ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ μετὰ ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ καταστροφὴ τοῦ 218 ἢ καὶ τοῦ 206. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ διάλυσή του κατὰ τὴν ἀνασκαφή, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι τότε ἀπομακρύνθηκαν πολλὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα. Μέχρι βάθους 0.85 τὰ χώματα ἦταν μετανασκαφικά. Ὁ ἀνατολικὸς στυλοβάτης ἐδράζεται στὶς πλάκες τῆς εὐθυνητῆρας, σὲ βάθος 0.66/0.71 μ. Τὸ νότιο ἄκρο του, ὅπως καὶ ὅλος ὁ νότιος στυλοβάτης στηρίζεται σήμερα σὲ μετανασκαφικὴ λιθοδομή.

Ἄκαρπη ἦταν καὶ ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς συνέχειας πρὸς Α τῶν κυκλικῶν λίθινων κατασκευῶν πού εἴχαμε ἀποκαλύψει στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ πετροῦ τοῦ ναοῦ⁹. Ἡ ἐπίχωση εἶναι καὶ ἐδῶ μέχρι βάθους 1.13 μ. μετανασκαφική.

Παρατηρήσεις στὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου Β

Ἡ ἀπεικόνιση στὰ ΠΑΕ 1994, πίν. 58α δείχνει ὅτι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου α καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 πρὸς Ν τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου γ ὑπάρχει ἄρμος, ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ πρὸς Ν συνέχεια τοῦ τοίχου α ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη (πίν. 756). Προσεκτικότερη ὁμως παρατήρηση, καὶ μάλιστα κατὰ τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ τοίχου, ἔδειξε ὅτι μόνο ὁ ἀνώτερος δόμος, πού σώζει στὸ σημεῖο τοῦ ἁρμοῦ μία πέτρα, δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸ πρὸς Ν τμήμα. Ἀντιθέτως οἱ πέτρες τῶν δύο κατώτερων σειρῶν συμπλέκονται μὲ τὸ συνεχόμενο νοτιότερο τμήμα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαία κατασκευὴ τοίχου. Ὡστόσο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι οἱ πέτρες αὐτὲς ἀνήκουν στὸ θεμέλιο τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου τὸ ὁποῖο προχωροῦσε λίγο πρὸς Ν, καὶ ἀκόμη ὅτι στὴν πέτρα τῆς δεύτερης ἀπὸ κάτω σειρᾶς πού ἐξέχει 0.05 πατοῦσε ξύλινη παραστάδα τοῦ ἄκρου τοῦ ἀρχικοῦ τοίχου. Μὲ τὴν ὑποθετικὴν προσθήκη θὰ καταργήθηκε ἡ παραστάδα καὶ τὸ θεμέ-

9. ΠΑΕ 1994, 111.

λιο τῆς ἐπέκτασης τοῦ τοίχου θὰ συμπλέχθηκε μὲ τὸ παλαιὸ πού ἐξεῖχε ἀκάνονιστα πρὸς Ν. Ἐπομένως, στηριζόμενοι στὴν ὑπόθεση αὐτή, δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε ὅτι ἔλαβε χώρα μία δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση μὲ ἐπέκταση τοῦ ἀνοικτοῦ κτιρίου πρὸς Ν καὶ μετατροπὴ του σὲ κλειστὸ οἶκο. Ὁ τοῖχος γ κατὰ τὴν ὑποθετικὴ αὐτὴ φάση θὰ διατηρήθηκε. Μὲ τὴ δεύτερη φάση θὰ μπορούσε νὰ σχετισθεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου β1 βορειότερα, πού ἐπίσης οἰκοδομικῶς φαίνεται μεταγενέστερη προσθήκη¹⁰. Πάντως οἱ περισσότερες στρωματογραφίες δὲν ἔδειξαν δύο ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα χρήσεως, ἐκτὸς αὐτῶν τοῦ βόρειου δωματίου καὶ τῆς 18 καὶ 186¹¹. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξακριβωθεῖ πόσο αὐτὰ διαφέρουν χρονικῶς μεταξύ τους καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνήκουν σὲ ἐπιμέρους ἐπισκευές. Στὸ μεσαῖο δωμάτιο, τόσο στὶς στρωματογραφίες 14¹², 14α¹³ ὅσο καὶ στὶς ἀπέναντι 16, 1γ, 1δ¹⁴ ἐμφανίζεται σὲ βάθος κυμαινόμενο ἀπὸ 0.90 ἕως 1.20 μία ἐνιαία στρώση κίτρινου χρώματος πού ἀποδώσαμε στὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ μεγάρου Β.

Ἐδῶ ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα μήπως στὴ δεύτερη αὐτὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ μεγάρου Β πρέπει νὰ προγραφεῖ καὶ ἡ πῆλινη πυρακτωμένη ἐστία τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν. Σὲ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση εἶχε ἀποδώσει τὴν ἐστία αὐτὴ ὁ Ρωμαῖος καὶ τὴν εἶχε συνδέσει μὲ τὸ «ἐλλειπτικὸ περιστύλιο» πού, ὅπως ὑποστήριξε, προστέθηκε στὸ μέγαρο Β ὅταν αὐτὸ ἀπέκτησε τὴν ἐστία τῶν θυσιῶν.

Τὸ ἐπίπεδο τῆς πυρακτωμένης αὐτῆς ἐστίας πού κατὰ τὶς ἐνδείξεις μας ἐκάλυψε τὰ ἐρείπια τῶν τοίχων α καὶ γ¹⁵ ἀπαντᾷ μόνο κατὰ τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κτιρίου. Ἀντιστοιχίες πρὸς Δ μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐστίας δὲν εἶναι σαφεῖς (ἴσως μόνο στὴν στρωματογραφία 1γ τὰ στρώματα 4 καὶ 3 ἀντιστοιχοῦν στὸν ὀρίζοντα τῆς ἐστίας)¹⁶. Ἐὰν τυχὸν ἡ ἐστία ἀνῆκε στὴν ὑποθε-

10. ΠΑΕ 1992, 119-120.

11. ΠΑΕ 1992, 102, εἰκ. 6, 105, εἰκ. 7, 1996 197 κέ. καὶ πιὸ πάνω.

12. ΠΑΕ 1994, 114.

13. ΠΑΕ 1995, 87.

14. ΠΑΕ 1996, 181 κέ.

15. ΠΑΕ 1993, 80 κέ., εἰκ. 5, 1994, 114 κέ., εἰκ. 8.

16. ΠΑΕ 1996, 188.

τική νεώτερη οἰκοδομική φάση τοῦ κτιρίου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ρωμαῖος, καὶ ὄχι στὴν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του περίοδο, τότε τὸ ἐπίπεδό της, λαμβανομένης ὑπόψης τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, θὰ βρισκόταν βαθύτερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἀνώτερου δαπέδου τοῦ ὀπισθίου δωματίου καὶ τῶν στρωματογραφιῶν 18 καὶ 186, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως θὰ μπορούσαν νὰ προγραφοῦν στὴν ἴδια νεώτερη φάση. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συμβαίνει, καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐστίας βρίσκεται πράγματι ὑψηλότερα ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπίπεδα χρήσεως τοῦ κτιρίου. Ἔτσι, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραμείνουμε στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἐστία κατασκευάσθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου καὶ ἐκάλυψε τὰ ἐρείπια τῶν τοίχων α καὶ γ καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ ἐπισκευὴ καὶ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ κτιρίου. Ἡ διαπίστωση αὕτη εἶναι σημαντική, γιατί ἐνισχύει τὴν ἀποσύνδεση ἀπὸ τὸ μέγαρο Β τῶν πλακῶν τοῦ «ἐλλειψοειδοῦς περιστυλίου» ποὺ κεῖνται ὑψηλότερα ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου ἀλλὰ καὶ ἀκόμη καὶ αὐτῆς τῆς ἐστίας τῶν θυσιῶν.

Ἔργασίες προστασίας καὶ συντήρησης

Γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴ διατήρηση ὁρατῆς τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς 19¹⁷ κατασκευάσαμε τρεῖς ξηρότοιχους: (α) μετὰξὺ τῆς 1ης καὶ 2ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστῆσης» (β) καὶ (γ) κάθετα στὸν ξηρότοιχο α, μέχρι τοῦ σκάμματος τῆς στρωματογραφίας (εἰκ. 1, 2, πίν. 76α). Βορειότερα καταχώσαμε μέχρι σημείου τὴν τομὴ μετὰξὺ τῆς 5ης καὶ 4ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστῆσης» καὶ κατασκευάσαμε ξηρότοιχο στὸ νότιο ὄριο μετὰξὺ τῶν πλακῶν αὐτῶν (πίν. 76β). Καταχώσαμε ἐπίσης τὴν τομὴ κατὰ μῆκος καὶ πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ ὅπου εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ξηρότοιχος τῆς ἐποχῆς Σωτηριάδῃ μέχρι τοῦ σημείου ἐμφάνισης τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου δ τοῦ μεγάρου Β¹⁸.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ στερέωση μὲ κατάλληλο στερεωτικὸ ὕλικό τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν, περισυλλέξαμε στὴ στρωματογραφία 1α, σέ

17. ΠΑΕ 1997, 130 κέ.

18. ΠΑΕ 1996, 190 κέ.

βάθος 0.55, δηλαδή στὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐπάνω περὶ-
που ἀπὸ τὴ θέση τῶν ὀρθίων, κυκλικά τοποθετημένων πλακῶν, χάλκινο σφη-
κωτήρα. Στὴ στρωματογραφία 17 ὁ καθαρισμὸς ἀπέδωσε πῆλινο ἀμφικωνικὸ
σφονδύλι σὲ βάθος 0.61, κάτω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη, στὴ θέση τῆς 7ης
ἀπὸ Β βάσης τοῦ κίονος.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 78-80)

Τò 1998 ἔγιναν στò καθολικò τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος πολὺ λιγότερες ἐργασίες ἀπὸ ὅσες εἶχαν προγραμματισθεῖ, λόγῳ μὴ διαθέσεως ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ τοῦ ποσοῦ ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ. Ἀρωγὸν ἐπίσης ἦλθε τὸ Ἰδρυμα Ἱ. Φ. Κωστοπούλου καὶ ἔγιναν οἱ κατωτέρω περιγραφόμενες περιορισμένης κλίμακος ἐργασίες¹.

Ὅλοκληρώθηκαν σχεδὸν οἱ ἐργασίες ἀποκαταστάσεως τοῦ δαπέδου μὲ τὴν πλακόστρωση τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος καὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκος, καὶ συμπληρώθηκε τὸ δάπεδο τῆς νοτίας στοᾶς μπροστὰ στὸ νότιο παρεκκλήσιο. Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀπεκαλύφθη στὸ μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἡ ὑποθεμελίωσις τῆς ἀγίας τραπέζης, ἀπὸ ἀλαξεύτους πλακοειδεῖς λίθους καὶ λίγες πλίνθους, ποὺ συνδέονται μὲ ἄφθονο κονίαμα (πίν. 78). Στὸ κέντρο τοῦ θεμελίου ὑπάρχει ὀρθογώνιο κοίλωμα γιὰ τὴν τοποθέτηση ἐγκαινίου, ποὺ ὅμως δὲν σώζεται. Ἐπιστημάνθηκαν τρεῖς ἀμφίγλυφες μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀνήκουν πιθανότατα στὴν πλάκα τῆς ἀγίας τραπέζης. Οἱ δύο πλάκες συναντῶνται. Στὴν μία ὑπάρχει κυκλικὸ κοίλωμα διαμέτρου 14 ἐκ. καὶ βάθους περίπου

1. Γιὰ τὶς ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνεῖ μέχρι τώρα στὸ μνημεῖο βλ. AAA, V.1, 1972, 87-97· VI.3, 1973, 402-412· X.2, 1977, 149-64 καὶ ΠΑΕ 1977, 149-153· 1987, 123-124· 1988, 94-98· 1989, 169-175· 1990, 160-164· 1991, 169-177· 1992, 150-154· 1993, 111-116· 1994, 117-122· 1996, 211-214. Κύριος συνεργάτης ἦταν, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Βελένης. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ πτυχιούχοι τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἰωάννης Βαραλῆς καὶ Μαριάννα Οἰκονόμου. Τὴν κεραμεικὴ μελετᾶ ἡ Κυρία Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου.

2 ἐκ., με ἀνώμαλο βάθος, ὅπου θὰ στερεωνόταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κιονίσκους ποὺ ἐστῆρίζαν τὴν τράπεζα. Μία μεγάλη λίθινη πλάκα διαστ. $183 \times 107.5 \times 12$ ἐκ., ἀποκεκρουμένη στὴ μία στενὴ πλευρά, προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὴ βάση τῆς ἀγίας τραπέζης.

Κατὰ τὴ σκαφὴ ποὺ προηγήθηκε τῆς κατασκευῆς δαπέδου στὸν νάρθηκα βρέθηκαν καλυβίτες τάφοι κατασκευασμένοι με μεγάλες κεραμίδες καὶ πολλὲς κροῦστες μαρμαροθετήματος (πίν. 79α).

Κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου νοτίως τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ πύργου ποὺ βρίσκεται νοτίως τοῦ περιστώου βρέθηκαν τμήματα ἐνεπιγράφων πλίνθων, ὕψους 11.8 ἐκ. καὶ πάχους 4.2 ἐκ. ἡ πρώτη καὶ ὕψους 11 ἐκ. καὶ πάχους 5 ἐκ. ἡ δεύτερη, με χαραγμένα ἀντιστοίχως τὰ γράμματα ΝΑ καὶ ΙΗCT (πίν. 796). Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν πλίνθος διαστ. $22 \times 15.5 \times 4$ ἐκ., με χαραγμένη μικρογράμματα ἐπιγραφή ποὺ διαβάζεται στ κερυ, δύο συνανήκοντα τμήματα με ἀνάγλυφο μαίανδρο καὶ τμήμα πλίνθου με κυματοειδὴ διαμόρφωση. Ὁ μαίανδρος δὲν ἔχει κάθετες ἀλλὰ ἐλαφρῶς λοξὲς πλευρές, ἐν ἀντιθέσει πρὸς παραδείγματα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα². Στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς περισυνελέγη πλίνθος διαστ. $14 \times 15 \times 4$ ἐκ., με συνεχόμενα τρίγωνα στὴ μία πλευρά.

Ἐνδιαφέροντα εὐρήματα προέκυψαν κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου δυτικῶς τοῦ μνημείου. Σὲ ἓναν τάφο εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς σῆμα ἓνας κιονίσκος, ἐνῶ σὲ ἄλλον εἶχαν τοποθετηθεῖ στὰ δύο ἄκρα του κιονόκρανα καὶ μεταξύ τους τμήμα ἀρραβδώτου κίονος. Τὰ κιονόκρανα ἦταν τοποθετημένα ἀνάποδα, καὶ ἡ καταστροφή τῶν βάσεων τους πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν ἄρση. Παλαιοχριστιανικὸ θεοδοσιανὸ κιονόκρανο ἦταν τοποθετημένο δυτικά (πίν. 80α). Ἔχει ὕψος 58, πλάτος 68 καὶ διάμετρο βάσεως 42 ἐκ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τάφου ἦταν τοποθετημένο κολουροπυραμιδοειδὲς τεκτονικὸ κιονόκρανο με πρόστυπο διάκοσμο φύλλων ἄκανθας σὲ δύο ζῶνες, τοῦ 13ου αἰ. (πίν. 806). Τὸ σωζόμενο ὕψος του εἶναι 37.5 ἐκ., τὸ πλάτος 57 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσεως 40 ἐκ. Τὸ τμήμα κίονος ἔχει ὕψος 69 ἐκ. καὶ διάμετρο 34 ἐκ. ἐπάνω καὶ 32 ἐκ. κάτω. Ἡ ἄνω καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι εἰργασμένες· συνεπῶς πολλὰ τμήματα ἀπῆρτιζαν ἓναν κίονα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

2. AAA, X.2, 1977, 157, εἰκ. 7. ΠΑΕ 1993, 113, πίν. 66α.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

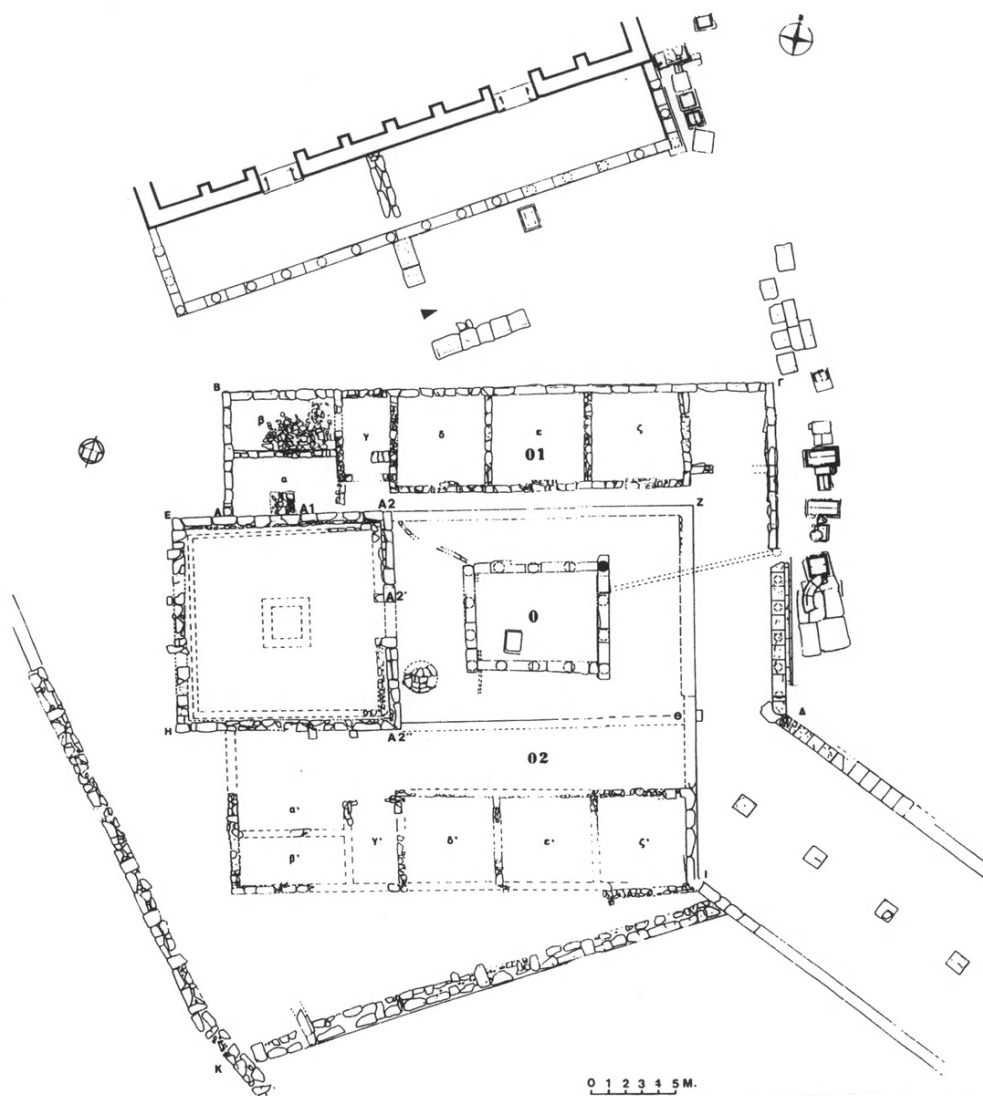
(Πίν. 81-87)

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Δωδώνης¹ κατὰ τὸ 1998 διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς ὑπογράφουσες μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἐρευνήθηκε ὁ χώρος νότια καὶ νοτιοανατολικά τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο τοῦ Πρυτανείου (εἰκ. 1-2, πίν. 81α-β) ὡς ἑξῆς:

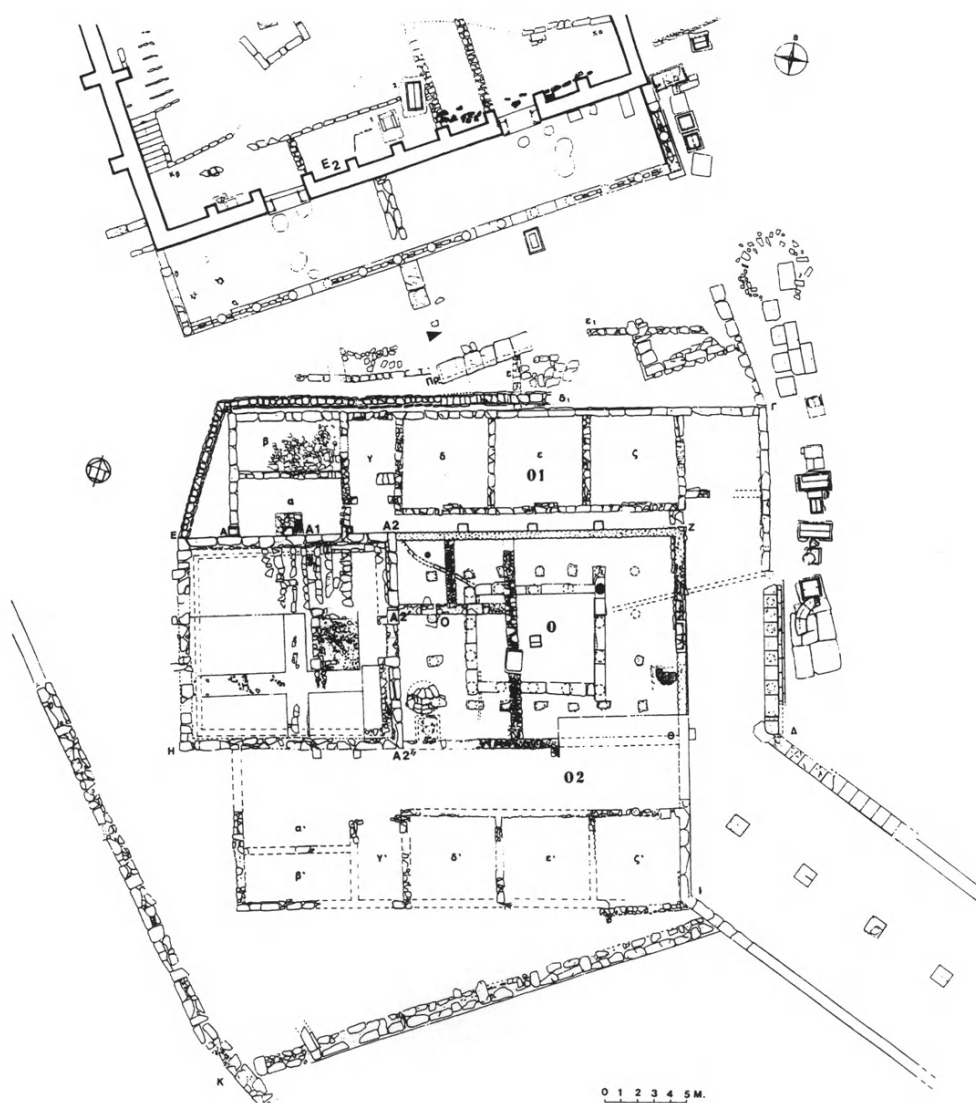
Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα²: α) στὴν πτέρυγα Ο2, ἡ ὁποία εἶχε ἐντοπιστεῖ νότια τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου Ο μὲ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1997, β) στὸ στωικὸ οἰκοδόμημα, ποῦ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὴν ἴδια περίοδο στὴν προέκταση τῆς ἡδῆ

1. Στὴν ἀνασκαφή συνεργάστηκε ὁ σχεδιαστὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλος. Ἐκπαιδεύτηκαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: Μ. Ἀγρέβη, Εὐγ. Ἀραμπατζῆ, Μ. Αὐγερινίδου, Γ. Βαβλιάκης, Σ. Βενετοπούλου, Φ. Γανιά, Β. Γκιζά, Ι. Γρηγοροπούλου, Ξ. Καποπούλου, Μ. Καραγιαννιώτη, Π. Καραπιέρης, Ε. Κατερίνη, Π. Κατσουλάρη, Σ. Κίγχα, Χρ. Κλείτσας, Δ. Κολχούρη, Α. Κουϊκόγλου, Κ. Κουντούρη, Ε. Λαγοῦ, Φ. Λύρου, Γρ. Μανόπουλος, Δ. Μεγγίδης, Κ. Μιχαηλίδου, Α. Μηχανοῦ, Σ. Μπάμπα, Θ. Μπέτα, Ε. Μπονέλου, Α. Παπαγιάννης, Μ. Πασχάλη, Α. Πεταλᾶ, Α. Πλατῆ, Α. Σίμου, Γ. Σκέμπερης, Ι. Στρατόγλου, Ε. Τριβυζᾶ, Ε. Τσακανίκα, Δ. Τσιμπάκη καὶ Εἰρ. Χρήστου.

2. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς παλαιότερων περιόδων στὸ Πρυτανεῖο βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1996, 216-218 (σημ. 2), μὲ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν ὡς τὸ 1996, ὅπου καὶ ἡ πρώτη παρουσίασις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτιρίου, βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, CHR. SOULI, A. VLACHOPOULOU, K. GRAVANI, *The Prytaneion of Dodona, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité, Actes du IIIe Colloque International de Chantilly* 1996 (Paris 1999) 149-159. Γιὰ τὶς νεώτερες ἔρευνες βλ. *Ἔργον* 1997, 54-59, *Ἔργον* 1998, 59-65 καὶ ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, *ΠΑΕ* 1997, 155-163 πίν. 85-93.

Εἰκ. 1. Τὸ Πρυτανεῖο κατὰ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὶς πτέρυγες 01, 02, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ στοά.

Εἰκ. 2. Οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Πρυτανείου καὶ τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν στὸ κεντρικὸ ἀρχικὸ κτίριο Ο.

γνωστῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Πρυτανείου, καί γ) στὸν χώρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων, ἔγινε συντήρηση καὶ στερέωση οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς κεντρικῆς πτέρυγας Ο, καθὼς καὶ τῆς βόρειας πτέρυγας Ο1, ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές.

Ἡ ἔρευνα στὴν πτέρυγα Ο2 (πίν. 82α-β, 83α) ἐπικεντρώθηκε στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῶν διερευνητικῶν τομῶν τοῦ 1997. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν δύο ἀνώτερων στρωμάτων³ α καὶ β, ἀποκαλύφθηκε, πεσμένη στὸν χώρο, ἡ κεράμωση τῆς στέγης (πίν. 82, 83α), ἡ ὁποία ἐπιστέφει τὸ στρώμα γ, ποὺ εἶχε συνδεθεῖ ἱστορικὰ μὲ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή τοῦ 167 π.Χ. Ἀπὸ τὴ στέγη αὕτῃ προέρχονται ἀποτμήματα ἐνσφράγιστων στρωτῆρων κεράμων μὲ τὴν ἐπιγραφή ΕΠΙ ΦΟΡΜΙΣ[ΚΟΥ] (πίν. 83β), ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸ στρώμα γ στὴν πτέρυγα Ο1⁴, γεγονός ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι οἱ δύο πτέρυγες καταστράφηκαν συγχρόνως. Κέραμοι μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα εἶχαν βρεθεῖ ἐπίσης στὸ Βουλευτήριον⁵, σὲ στρώμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (234/33-168), ποὺ πιθανότατα χρονολογεῖται μετὰ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφή τοῦ 219 π.Χ. Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα Φορμίσκου, ποὺ ἀναγράφεται στὸ σφράγισμα, εἶναι τοπικὸ ὄνομα τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας. Συναντᾶται ἐπίσης σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Πασσαρώνα καὶ σὲ δύο μολύβδινα ἐλάσματα ἀπὸ τὴ Δωδώνη, ἐνῶ τὰ ἀρχικά ΦΟΡ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπονοεῖται πιθανὸν τὸ ὄνομα Φορμίων ἢ Φορμίσκος, ἀπαντοῦν σὲ ἀργυρὲς δραχμὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν⁶.

3. Γιά τὴ στρωματογραφία τοῦ οἰκοδομήματος βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1985, 40-42, 1987, 118-120. Τελευταῖα βλ. Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ, Ἀνάγλυφοι σκύφοι ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, Πρακτικά Δ' Συνάντησης γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη 1994 (Ἀθήνα 1997), 332-335.

4. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1981, 70.

5. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1966, 82, ΠΑΕ 1969, 26, ΠΑΕ 1971, 126.

6. Βλ. Α. VLACHOPOULOU-OIKONOMOU, Τὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods*, 1991, ed. N. WINTER, *Hesperia Suppl.* XXVII, 1994, 210-213, πίν. 74-75, 76^α.

Με τομή σὲ βάθος, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν κεραμιδιῶν γ, ἀποκαλύφθηκε ἐσωτερικὴ τοιχοποιία, μὲ ἄξονα ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς (πίν. 83α), ἡ ὁποία κατέδειξε ὅτι τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ συγκροτήματος Ο2 διαμερίζεται ἐπίσης σὲ δύο δωμάτια (α' καὶ β'), ὅπως τὸ βορειοδυτικὸ τῆς πτέρυγας Ο1 μὲ τὰ δωμάτια α καὶ β (εἰκ. 1-2). Ὡς ἐκ τούτου, μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα προέκυψε πλήρης ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν πτερύγων Ο1 καὶ Ο2, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται, ἐξυπηρετοῦσαν κατ' ἀρχὴν τὶς ἀνάγκες καταγωγίου, μὲ τοὺς κοιτῶνες δ, ε, ζ, καὶ δ', ε', ζ' ἀντίστοιχα. Παράλληλα, μὲ τὴν ἀνεύρεση πῆλινου, ἐνεπίγραφου σφραγίσματος (πίν. 83γ) κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς πτέρυγας Ο2, στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, ὅπου τὰ δωμάτια α'-β', αὐξάνονται οἱ ἐνδείξεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες στὸν χῶρο αὐτὸν στεγαζόταν τὸ ἀρχεῖο⁷, ἐνδεχομένως καὶ ἄλλες δημόσιες ὑπηρεσίες, ὅπως τὸ νομισματοκοπεῖο. Ἐξάλλου, τὶς πολλαπλὲς λειτουργίες τῆς νότιας πτέρυγας Ο2 στηρίζει καὶ ἡ ὕπαρξή τοῦ εὐρύτερου διαδρόμου μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ κτιρίου Ο, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὴν ἐπικοινωνία ἀπὸ ὅ,τι ὁ στενότερος διάδρομος ποὺ ἀπαντᾷ στὴν ἀντίστοιχη θέση, μεταξὺ τῆς βόρειας πτέρυγας Ο1 καὶ τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο (εἰκ. 1-2).

Τὸ σφράγισμα⁸ φέρει τὴν κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κορινθιακὸ κράνος πρὸς τὰ δεξιὰ, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται δυσδιάγνωστη ἐπιγραφή. Σφράγισμα

7. Γενικὰ γιὰ τὰ ἀρχεῖα βλ. E. POSNER, *Archives in the Ancient World* (1972). Εἰδικότερα γιὰ τὰ δημόσια ἀρχεῖα βλ. V. LAMBRINOUDAKIS - M. WÖRRLE, Ein hellenistisches Reformgesetz über das öffentliche Urkundenwesen von Paros, *Chiron* 13, 1983, 502. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα βλ. Archives et Sceaux du Monde Hellenistique, *Actes du Colloque, Torino 1993*, *BCH Suppl.* 29 (1996).

8. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλούσια σύνολα σφραγισμάτων τῆς Δήλου, τῆς Καλλίπολης καὶ τῆς Γιτάνης, ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶναι γνωστὰ καὶ μεμονωμένα παραδείγματα, ὅπως αὐτὸ τῶν Δελφῶν, τὰ ὁποῖα ἐπίσης παραπέμπουν σὲ ἀρχεῖα. Σχετικὰ βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Σημαντὲς γῆ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν, *HOPOS* 3, 1985, 31-40, Μ. Π. ΠΑΝΤΟΣ, Τὰ σφραγίσματα τῆς Αἰτωλικῆς Καλλίπολης, Διδ. διατριβή (Ἀθήνα 1985), Κ. PREKA-ALEXANDRI, Seal Impressions from Titana, *PACT* 23, 1989, 163-172, τῆς ἴδιας, A group of inscribed seal impressions of Thesprotia, Greece: *BCH Suppl.* 29 (1996) 195-198, F. BOUSSAC, *Les Sceaux de Délos* 1 (Paris 1992) καὶ Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗ, *Les Sceaux de Délos* 2 (Paris 1992), ὅπου καὶ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ σφραγίσματα ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἐλληνιστικὸ κόσμο.

μέ ἀντίστοιχη παράσταση εἶναι γνωστό ἀπό τήν αἰτωλική Καλλίπολη, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ δημόσια σφραγίδα, πιθανὸν τῆς πόλεως Πλευρῶνος⁹. Ἡ παράσταση τοῦ σφραγίσματος ἀπὸ τὸ Πρυτανεῖο δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴ νομισματοκοπία τῆς ἀρχαίας Ἡπείρου, ὅπου μάλιστα ἀπαντοῦν καὶ τὰ πλησιέστερα παράλληλα¹⁰. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ κάνει ἐλκυστική τὴν ὑπόθεση τὸ σφράγισμα νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἡπειρωτικὸ χῶρο, ὅπου ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, κατ' ἀρχὴν παλαιὰ κορινθιακὴ λατρεία καὶ μετὰ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καθιερώνεται στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια στὰ περισσότερα Ἡπειρωτικὰ φύλα¹¹.

Γιὰ τὴν καλύπτερη διερεύνηση τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς τοῦ Πρυτανείου κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἔγινε τομὴ μετὰξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς πτέρυγας Ο2 καὶ τοῦ συνεχοῦς στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (πίν. 84α). Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐξήντηλε ὅλο τὸ βάθος ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος, πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου, ἢ μετὰ τὴ δεύτερη, κατὰ τὴν ὁποία προστίθενται στὸν ἀρχικὸ πυρήνα Ο οἱ πτέρυγες Ο1-Ο2 καὶ διαμορφώνεται κλειστὸ τὸ θόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς στὴν προέκταση τῆς πτέρυγας Ο1 πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Γιὰ τὴν περαιτέρω διερεύνηση τῶν σχέσεων τοῦ στωικοῦ μετώπου τοῦ Πρυτανείου μετὰ τὸ ὑπόλοιπο κτιριακὸ συγκρότημα, ἐρευνήθηκε ὁ χῶρος μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ὅπου, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴς Καρα-

9. Π. ΠΑΝΤΟΣ, ὁ.π. 277-278, πίν. 31, ἀρ. 230.

10. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ο. RAVEL, *The Colts of Ambracia*, NNM 37, New York 1928, Β. HEAD, *BMC, Corinth, Colonies of Corinth, etc.* (Bologna 1963) καὶ Ρ. GARDNER, *BMC, Thessaly to Aetolia* (Bologna 1963) σποράδην, R.H. EVELPIDIS, *SNG, Grèce*, 1975, πίν. XLVIII, ἀρ. 1764.

11. Σχετικὰ βλ. ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, *Ἡ λατρεία τῶν γυναικείων θεοτήτων στὴν ἀρχαία Ἡπειρο*, διδ. διατριβή (Ἰωάννινα 1979), 5 κέ., εἰδικότερα σ. 11 καὶ 15-17. Βλ. καὶ CHR. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, *Common Cults in Epirus and Albania, L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II. Actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferrand, 25-27 October 1990* (Paris 1993) 71-73.

πάνου, εἶχε ἔλθει στὸ φῶς σειρὰ βάθρων, τὰ ὅποια μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καλύφθηκαν ἀπὸ ἐπιχώσεις¹². Μετὰ τὴν ἀφαίρεση φερτῶν ἐπιχώσεων, ἀνατολικά τοῦ βόρειου κλειστοῦ ἄκρου τῆς στοᾶς καὶ τοῦ πρὸς Νότον συνεχόμενου στυλοβάτη, ἀποκαλύφθηκαν τέσσερα βάθρα κατὰ χώραν, σὲ δύο ἀπὸ τὰ ὅποια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν κρηπίδα, διασώζεται καὶ ὁ κορμός. Πρόκειται γιὰ δύο ὀρθογώνια βάθρα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα φέρει ἐπιμήκη ὀρθοστάτη, ἓνα βάθρο μὲ τὴ μορφὴ κίονος, καθὼς καὶ μία ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, θεμελιωμένη σὲ ἀσβεστολιθικὸ πλακόστρωτο¹³ (πίν. 846, 85α).

Οἱ ἐπιχώσεις γύρω ἀπὸ τὰ βάθρα διαπιστώθηκαν διαταραγμένες. Ἀφαιρέθηκαν ὥς τὸ ἐπίπεδο τῆς θεμελίωσης τῶν βάθρων καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐρημάτων, περιεῖχαν καὶ δύο μολύβδινα, χρηστήρια, ἐνεπίγραφα ἐλάσματα¹⁴ (πίν. 856), καθὼς καὶ ἀπότμημα ἐνσφράγιστου στρωτήρα κεράμου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΔΙΟΣ ΝΑΟΥ (πίν. 85γ).

Τὸ ἓνα μολύβδινο ἐλάσμα εἶναι παλίμψηστο στὴ μία ὄψη, ὅπου, πάνω ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐπιγραφὴ, διακρίνεται χαραγμένη μὲ μεγαλύτερα γράμματα ἡ λέξι [Ι]ΕΡΑ.

Τὸ σφράγισμα εἶναι γνωστὸ ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων κεραμίδων ἀπὸ τὸ Βουλευτήριον καὶ τὴ σκηνὴ τοῦ Θεάτρου τῆς Δωδώνης, τὰ ὅποια πιθα-

12. Βλ. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (Paris 1878). Γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βάθρα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς μὲ τίς ἔρευνες Καραπάνου εἰδικότερα βλ. H.B. SEIDENTOPF, *Das hellenistische Reiterdenkmal* (1968), Ν. ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ, *Χάλκινοι ἀνδριάντες στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης, Ἀρχαιολογικά δεδομένα καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες*, Διδ. διατριβή (Ἰωάννινα 1996).

13. Πρόκειται γιὰ τὰ ὑπ' ἀριθ. C. CARAPANOS, ὅ.π. πίν. VI, ἀρ. 3, 4, 5, 6 καὶ Ν. ΚΑΤΣΙΚΟΥΔΗΣ, ὅ.π. ἀρ. 27 (VI, 3), ἀρ. 28 (VI, 5), ἀρ. 29 (VI, 6).

14. Βλ. Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ δημοσίευση τῶν μολύβδινων πινακίων τῆς Δωδώνης, *Πρακτικά τοῦ Η' Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, Β'*, Ἀθήνα 1987, 82-86. Σχετικὰ βλ. ἐπίσης Χρ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ, Τρόποι μαντείας στὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης, *Δωδώνη* 26, 1997, 29-70. Γιὰ παλίμψηστα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης βλ. H. W. PARKE, *Greek Oracles* (London 1967) 92, τοῦ ἴδιου, *The Oracles of Zeus. Dodona, Olympia, Ammon* (Oxford 1967) 100 σημ. 18 καὶ σ. 265 ἀρ. 8. Σχετικὰ βλ. καὶ Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, *Δωδώνη, Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς* (Ἰωάννινα 1998) 92.

νὸν ἀνήκουν στὴν οἰκοδομικὴ φάση τοῦ Ἱεροῦ ποὺ ἀκολούθησε τὴν αἰτωλικὴ καταστροφὴ τοῦ 219 π.Χ.¹⁵. Κεραμίδες μὲ τὸ ἴδιο σφράγισμα βρέθηκαν καὶ στὴν πτέρυγα Ο1 τοῦ Πρυτανείου κατὰ τίς παλαιότερες ἀνασκαφές¹⁶.

Ἡ ἐπικλήση τοῦ Διὸς ὡς Νᾶος, ποὺ εἶναι ἐπιγραφικὰ ἐπικρατέστερη τοῦ ἐπιθέτου Νάιος ἢ Νάος, συσχετίζεται μὲ τίς λέξεις ναίω-ναός (=ἱερὰ οἰκία) ποὺ δηλώνουν τὴν κατοικία τοῦ Θεοῦ, ἐξ οὗ καὶ Φηγωναῖος (=αὐτὸς ποὺ κατοικεῖ στὴ φηγό). Στὰ σφραγίσματα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΔΙΟΣ ΝΑΟΥ πιθανὸν ὑπονοεῖται ἡ λέξις ἹΕΡΑ, δηλ. ἱερὰ κεραμῖς Διός¹⁷.

Παράλληλα, μὲ τὴν ἀνασκαφὴ πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε ἡ δίβαθμη κρηπίδα τοῦ στυλοβάτη (πίν. 84β, 85α), ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶχε διαπιστωθεῖ μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ 1997, ἀκριβῶς στὴ νοτιὰ προέκταση τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα Ο τοῦ Πρυτανείου κάμπτεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά καὶ βαίνει παράλληλα μὲ τὸ νοτιοδυτικὸ σκέλος τοῦ ἀρχαιότερου περιβόλου, σχηματίζοντας μεγάλη στοὰ μὲ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία (εἰκ. 1-2, πίν. 84α, 86α).

Οἱ δύο διερευνητικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω στρωκοῦ οἰκοδομήματος ἀπέδειξαν ὅτι ἔχει πλάτος 10.50 μ. Συγχρόνως ἔφεραν στὸ φῶς τέσσερις συνολικὰ θάσεις κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας μὲ μετακίονια διαστήματα 4.30 μ. (πίν. 86α). Ὅπως προέκυψε ἐπίσης ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἡ στοὰ αὐτὴ ἐκτεινόταν ὡς τὴ νοτιοδυτικὴ, κύρια πύλη τοῦ Ἱεροῦ καὶ πλαισίωνε ἀπὸ δυτικὰ τὴν εἴσοδο στὸ Ἱερὸ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τῆς Δωδώνης¹⁸ (εἰκ. 1-2).

Παράλληλα μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀρχαίων, ἔγιναν ἐργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης στὸ κεντρικὸ κτίριο Ο καθὼς καὶ στὴν πτέ-

15. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, ΑΔ 16, 1960, 32, ΠΑΕ 1965, 57, ΠΑΕ 1966, 82, ΠΑΕ 1969, 26.

16. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1981, 70, ΠΑΕ 1985, 41.

17. Βλ. Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ὅ.π. 195-200.

18. Πιθανὴ ἀναπαράσταση τῆς κύριας εἰσόδου στὸ Ἱερὸ τῆς Δωδώνης ἀπὸ Νότο, μὲ θάση τὰ στοιχεῖα Καραπάνου, βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ὅ.π. 85, εἰκ. 36.

ρυγα Ο1. Οἱ ἐπεμβάσεις ἐπικεντρώθηκαν στὴν ἀποκατάσταση τῶν τοίχων τῶν ὑστεροελληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἡ κατασκευή τῶν ὁποίων σχετίζεται μὲ τὴν τελευταία περίοδο λειτουργίας τοῦ οἰκοδομήματος ὡς Πρυτανείου (τρίτη οἰκοδομικὴ φάση), καθὼς καὶ μὲ τὴ χρήση τοῦ χώρου γιὰ ἰδιωτικὴ κατοίκηση. Ἀναλυτικότερα, στερεώθηκαν καὶ συντηρήθηκαν τὰ ἑξῆς:

Ὁ κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους βόρειος τοῖχος¹⁹ τῆς αἵθουσας τοῦ ὑστερου, εὐρύτερου περιστυλίου Α2-Ζ (εἰκ. 1-2), μεταξὺ τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο1, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴ φάση τῆς ἐγκατοίκησης τοῦ χώρου κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους (πίν. 86-87).

Οἱ ὁμοίας κατασκευῆς ἐξωτερικοὶ καὶ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ρωμαϊκῶν σπιτιῶν ποὺ κατασκευάστηκαν στὴν αἶθουσα μὲ τὴν περίστυλῃ αὐλὴ τοῦ κτιρίου Ο (πίν. 87α-β) μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Πρυτανείου.

Ὁ πλινθόκτιστος ρωμαϊκὸς τοῖχος, στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς περίστυλης αἵθουσας, ὁ ὁποῖος βαίνει ἐπὶ τοῦ νοτίου ἰσοδομικοῦ τοίχου τοῦ Πρυτανείου, μεταξὺ τοῦ κτιρίου Ο καὶ τῆς πτέρυγας Ο2 (εἰκ. 1-2).

Τὰ δύο ἐπάλληλα κατώφλια τῶν δύο ὑστερότερων φάσεων ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ, ἐξωτερικοῦ, τοίχου τῆς περίστυλης αἵθουσας τοῦ κτιρίου Ο τοῦ Πρυτανείου (πίν. 87α-β).

ΧΡ. ΣΟΥΛΗ - Α. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΓΡΑΒΑΝΗ

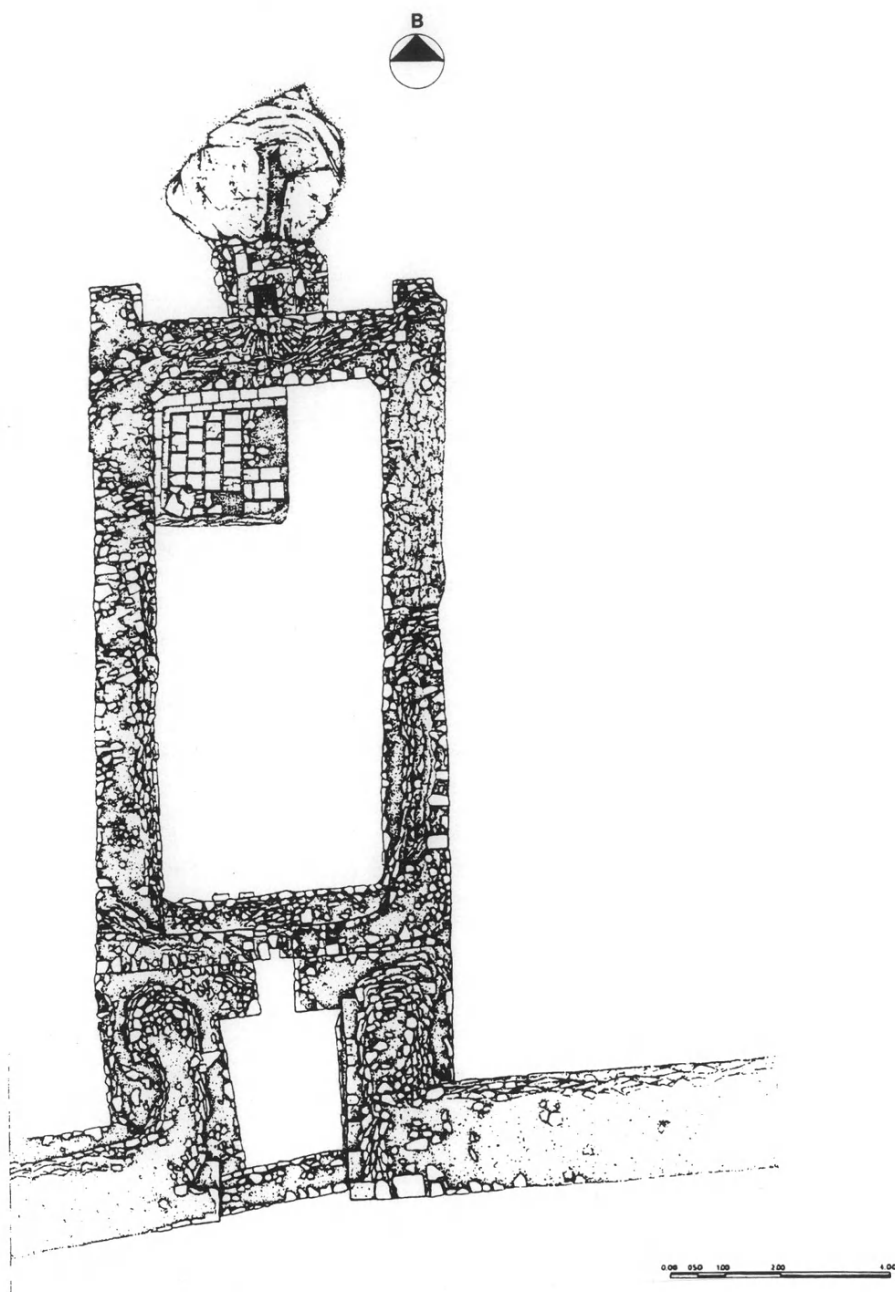
19. Σχετικὰ βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗ, ΠΑΕ 1985, 41, ΠΑΕ 1987, 121.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Κατά την έκθεση του Έργου του 1996 είχε γίνει λόγος για τὸν πρόβολο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τείχους τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Κατὰ τὸ 1998 ἐρευνήθηκε ὁ πρόβολος αὐτὸς ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον (εἰκ. 1). Ἀπὸ τὴν ἔρευνα προκύπτει ὅτι τὸ ὅλο κτίσμα, μήκους 17 μ. καὶ πλάτους 6.50 μ., εἶχε κατασκευαστεῖ μικρὸ πρῶτα, 3.20×6.50 μ., καὶ τεκτονικὰ συνδεδεμένο μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ εἶχε τὴ μορφή πύργου. Τὸ ἐσωτερικὸ του ἦταν κενὸ καὶ στὴ βόρεια πλευρά του ὑπῆρχε ἄνοιγμα πλάτους 0.70 μ. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι ἔχουν ἀσυνήθιστα μεγάλο πάχος, 2.20 μ. ἐνῶ ὁ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης τοῖχος εἶναι πολὺ λεπτότερος, μόλις 0.75 μ.

Τὸ κτίσμα αὐτό, ἀμυντικὸ λόγω τῆς θέσης του καὶ χρηστικὸ συγχρόνως ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ κενὸ καὶ τὸ ἄνοιγμα στὴ βόρεια πλευρά του, αὐξήθηκε καὶ ἀπὸ 3.20 μ. ἔφθασε τὰ 17 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς προσθήκης εἶναι κενό, ἔχει μῆκος 14 μ. καὶ πλάτος 6.50 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι ἰσχυροί, πάχους 1.30 μ. Ὁ βόρειος τοῖχος μάλιστα φέρει στὰ ἄκρα του ἀντηρίδες. Τὸ κτίσμα στεγαζόταν μὲ καμάρα· ἄνοιγμα εἰσόδου σὲ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ πρόσβαση γινόταν ἀπὸ τὸν ὄροφο, ἀπὸ τὴ νότια πλευρά, μὲ μετέωρη σκάλα ἢ κεκλιμένο ἐπίπεδο ποὺ στηριζόταν σὲ λίθινους κιλλίβαντες ἐντοιχισμένους στὸν νότιο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ πήλινες πλάκες. Στὴ βόρεια πλευρά μολυβένιος σωλήνας ὁ ὁποῖος καλυπτόταν μὲ μαρμάρινη κυκλικὴ ἐπένδυση ἀπομάκρυνε τὴν περιττὴ ποσότητα τοῦ νεροῦ ποὺ ἀποθηκευόταν στὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἦταν δεξαμενὴ. Ἡ θέση τοῦ κτίσματος στὸ τεῖχος ὑποχρέωνε καὶ στὴ χρῆση του ὡς πύργου ἀμυντικοῦ, ποὺ προστάτευε τὴν πόλη ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν κατασκευή. Ὁ πρόβολος-δεξαμενὴ εἶναι κατασκευασμένος σὲ ἰδιαίτερα κατωφερὲς ἔδαφος, πλεονέκτημα σὲ περίπτωσιν ἐξωτερικῆς ἐπίθεσης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Εἰκ. 1. Χριστιανική Ἀμφίπολη. Πρόβολος τοῦ ὀχρωματικοῦ περιβόλου, ὕδαταποθήκη ἢ ἐργαστήριο (;).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΙΕΡΟΝ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 88-90)

Κατὰ τὸ 1998 στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου, ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης μὲ συγχρηματοδότηση τῆς ΟΕΣΜΕ, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα. Τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη εἶχαν ὁ ἀρχιτέκτων Ἰ. Μαυρομματίδης καὶ ἡ ἀρχαιολόγος Ἀ. Θεοδώρου:

Ἀντικαταστάθηκε τὸ σχεδιασμένο ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο ξύλινο στέγαστρο τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε φθαρεῖ, μὲ νέο ὅμοιο (πίν. 88α).

Ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ ἐγκεκριμένη μελέτη ἀνστήλωσης τοῦ μνημειώδους βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος: Ὁ ἀνεσκαμμένος ἤδη ἀρχαῖος λάκκος ὑπὸ τὴν τράπεζα τοῦ βωμοῦ καὶ τὰ ἀπομένοντα τμήματα τοῦ στερεοβάτη καθαρίστηκαν (πίν. 88β), ὁ χῶρος τῆς ἑδρασης τοῦ βωμοῦ πληρώθηκε καὶ διαστρώθηκε μὲ σκύρα καὶ ἄμμο θαλάσσης, καὶ ἄρχισαν νὰ τοποθετοῦνται οἱ λίθοι τῆς θεμελίωσης (πίν. 89α). Κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς βρέθηκαν ἀκόμη τμήματα μελῶν τοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 88β) καὶ ἔγιναν καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις, ὅπως ὅτι εἰδικὰ οἱ γωνίες τῆς πώρινης θεμελίωσης στὴν ἐπιχωσμένη παράλληλα μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ βωμοῦ βόρεια κατωφέρεια εἶχαν ἐνισχυθεῖ μὲ συνδέσμους (πίν. 89β).

Προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ Νυμφαίου στὴ νότια πλευρὰ τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ ἐρευνήθηκε μὲ στενὴ τομὴ τὸ ὑπέδαφος στὸν βόρειο χῶρο τοῦ μέχρι τὸν βράχο (πίν. 90α). Φάνηκε ὅτι ἀρχικὰ ὁ πυθμὲνας τῆς μικρῆς κοιλάδας ἐδῶ στρεφόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ΒΔ, δηλ. πρὸς τὸ ἀνατολικὸ κρᾶσπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ.

Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ διαλύθηκαν τὰ θεμέλια τοῦ φυλακείου τῆς ἐποχῆς Καββαδία καὶ συνεχίσθηκε ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὰ προϊστορικὰ κτίσματα γιὰ τὴν τελικὴ, ἐνιαίᾳ διαμόρφωση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Τὸ δυστυχῶς πολὺ λίγο διατηρούμενο ἀψιδωτὸ κτίριο ποὺ ἀναγνωρίσθηκε πέρυσι καθαρίσθηκε ὁλόκληρο (πίν. 906).

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

Στὴν Ἀμφίπολη συνεχίστηκε τὸ πρόγραμμα συντήρησης τοῦ Γυμνασίου καὶ μελέτης τῶν εὐρημάτων τοῦ δημόσιου αὐτοῦ συγκροτήματος, μὲ ἐπιχορήγηση 1.000.000 δραχμῶν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὴν ἐποπτεία τῆς ΙΗ΄ Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων καὶ τὴν ἀμέριστη βοήθεια τοῦ προσωπικοῦ τῆς στὸ ὁποῖο ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

Στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου, μὲ τὴ συνεχὴ καθοδήγηση τοῦ Κέντρου Λίθου τοῦ ΥΠ.ΠΟ, ἐπαναλήφθηκαν οἱ σωστικὲς ἐπεμβάσεις συντήρησης τοῦ εὐπαθοῦς δομικοῦ ὕλικου, μὲ καθαρισμοὺς καὶ ἐμποτισμοὺς ἀπὸ ὀργανικὰ ὕλικά καὶ ἐπαλείψεις μὲ λεπτὴ στρώση ὑδραυλικοῦ κονιάματος τῆς ἔντονα διαβρωμένης ἐπιφανείας πώρινων δόμων. Ἐπίσης ἐξακολούθησαν οἱ στερεώσεις τοίχων ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ κονιάματα, ἡ τοποθέτηση ξύλινων ὑποστηλωμάτων καὶ ἀντηρίδων καὶ οἱ ἐπιχώσεις θεμελίων καὶ ἀγωγῶν. Ἀφαιρέθηκαν τὰ παλαιὰ μονωτικὰ ὕλικά καὶ ἀντικαταστάθηκαν μὲ νέα γιὰ τὴν προστασία εὐπαθῶν τμημάτων ἀπὸ τὸν παγετό. Τέλος ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη συντήρησης τοῦ κλιβάνου, πού παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὕστερης φάσης τοῦ Γυμνασίου.

Στὸ Μουσεῖο Ἀμφιπόλεως συνεχίστηκε ἡ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκαν οἱ κατάλογοι τῶν νομισμάτων, τῶν ἀβαφῶν ἀμφορέων καὶ τῶν σφραγισμάτων τους, μὲ χρονολόγηση κατὰ κτίρια καὶ χώρους. Παράλληλα προχώρησε συνολικὰ ἡ μελέτη μὲ τὴν ἀνάληψη ἐργασιῶν γιὰ ἐπιμέρους κεφάλαια ἀπὸ τὴν καθηγήτρια τοῦ Α.Π.Θ. κ. Θεοδοσία Στεφανίδου Τιβερίου γιὰ τὰ γλυπτὰ, τὴν κ. Ἑλ. Κοτζαμπασοπούλου γιὰ τὴν κεραμικὴ τοῦ Νέου Κτιρίου (καθηγ. Μ. Τιβέριος) καὶ τὴν κ. Ι. Βασιλειάδου (καθηγ. Δ. Παντερμαλῆς) γιὰ τὰ μικροαντικείμενα.

Δυστυχῶς ὁμως τραγικὴ συγκυρία σφράγισε γιὰ δεύτερη φορὰ στὰ τέσ-

σερα τελευταῖα χρόνια τὴν ομάδα μελέτης τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως μὲ τὸν ἀδόκητο θάνατο στὶς 10 Αὐγούστου 1998 τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἀλέξανδρου Παπανικολάου. Τὸ κενὸ ποὺ ἄφησε πίσω του αὐτὸς ὁ νέος καὶ ἰδιαίτερου ἥθους ἄνθρωπος, ὁ παλαιὸς καὶ πολύτιμος συνεργάτης, ὁ σεμνὸς καὶ μεγάλος ἐπιστήμονας, εἶναι κυριολεκτικὰ δυσαναπλήρωτο καὶ ἡ θλίψη ἀνείπωτη.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 91-94)

Για τρίτη κατά συνέχεια χρονιά δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας ἐξαιτίας τῆς ἀνεπαρκείας τῶν διατιθεμένων πιστώσεων. Εἰδικότερα κατὰ τὸ 1998 ἡ μὲν χορηγία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ὑπῆρξε μηδενικὴ ἡ δὲ ἐκ δύο ἑκατομμυρίων δραχμῶν πίστωση τῆς Ἑταιρείας μόλις ἐξῆρκεσε γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ ἐνοικίου γιὰ τὸ γραφεῖο ποὺ στεγάζει τὸ ἀρχεῖο τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἀδράνεια αὐτὴ στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα ἔχει ἀντίκτυπο στὴν πορεία καὶ τὸν ρυθμὸ συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν κυρίως, ἀφοῦ, ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό, ἡ ἀνασκαφὴ περιορίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ κτίρια, τῶν ὁποίων τὴν ἀνασκαφὴ ἄρχισε ὁ Μαρινᾶτος καὶ ὅπου σημαντικὰ τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ συντηροῦνται βρίσκονται ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια.

Συντήρηση¹

Στὸν τομέα τῆς συντήρησης ἡ κατάσταση ὑπῆρξε σχετικῶς καλὺτερη ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια χάρις στὴ συμπαράσταση τῆς Διευθύνσεως

1. Στὴ συντήρηση τοιχογραφιῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν Ἰάκ. Μιχαηλίδη, Ἀπ. Παν. Δρίτσα, Ἀριστ. Γέροντα, Ἀπ. Βούλγαρη καὶ Γεώρ. Μπαλῆ ἐργάστηκαν οἱ συντηρητές: Εὐαγγ. Καλαμπούκη, Ἑλένη Μιχαηλίδου, Γεώρ. Περράκης, Σοφ. Τέλιου-Μίνου, Παν. Ἀγγελίδης, Ἡλ. Ἀναστασάκης, Ἰφ. Βελιμεζάκη, Θεοφ. Καραφωτιάς, Θωμ. Κατσαρός, Γεωρ. Μακρυγένη, Ἑλ. Μαλούκου, Ἑλ. Μανιαδάκη, Παν. Μπερδούση, Μπεχράκης Ἡλ., Στ. Παλιόγου, Ἀλεξ. Πλατῆ, Ἑλ. Παρούση, Κων. Πλατάκου, Βασ. Ραντίτσας, Ἀνδρ. Τροβάς, Εὐανθ. Τσαντίνη, Αἰκ. Τσεβέτσκου καὶ ἀσκήθηκαν οἱ σπουδαστές: Ἀγγ. Ἀλεφραγκῆ, Μην. Ἀλεφραγκῆς, Γεώρ. Ἀρβανίτης, Ἡλ. Βλαδιανός, Ἰω. Μπαλῆς, Διδώ Ἀποστολοπούλου, Θεώνη Καραμολέγκου, Νικ. Τσέκος.

Συντήρησης. Τὸ βραχὺ χρονικὸ διάστημα, γιὰ τὸ ὁποῖο διετέθη ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἔμπειρων συντηρητῶν, δὲν ἐπέτρεψε τὴ συναρμολόγηση τῆς μεγάλης σύνθεσης τοῦ δονακῶνος ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 μὲ συνέπεια νὰ μὴν καταστεῖ δυνατὴ ἡ ἀπελευθέρωση τῶν πάγκων ἐργασίας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θραυσμάτων ἄλλης συνθέσεως². Κατέστησε ὅμως δυνατὴ τὴ συνέχιση τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀνάσυρσης καὶ μεταφορᾶς στὸ ἐργαστήριο ἀξιόλογων τμημάτων ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς πομπῆς ἀνδρῶν στὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4 (πίν. 91, 92, 93α)³. Ἡ συντήρηση τῆς μοναδικῆς αὐτῆς τοιχογραφικῆς συνθέσεως, τῆς ὁποίας τὸ ἀνάπτυγμα ὑπολογίζεται ὅτι θὰ ξεπεράσει τὰ 40 τρέχοντα μέτρα, εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσει, ἂν δὲν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τόσο ἐντὸς ὅσο καὶ ἐκτὸς τοῦ κλιμακοστασίου, ὅπου βρίσκονται ἀκόμη θαμμένα τὰ μισὰ περίπου ἀπὸ τὰ θραύσματά της.

Ἡ πρόσληψη δεκαπέντε νέων συντηρητῶν μὲ εἰδικὴ σύμβαση ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Συντήρησης γιὰ ὁλόκληρο τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1998 ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναληφθεῖ, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἔμπειρου συντηρητῆ, προσπάθεια καθαρισμοῦ, στερέωσης καὶ ἀναζήτησης συνανηκόντων τεμαχίων ἀπὸ τοιχογραφημένα σύνολα ποὺ εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1970. Μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ αὐτοὺς ἀσχολήθηκε μὲ τὴ στερέωση καὶ τὴ συναρμολόγηση τμημάτων τοιχογραφίας μὲ παράσταση διακοσμητικῶν θεμάτων ἀπὸ τὸν χώρο Δ17. Δυστυχῶς τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς συνθέσεως αὐτῆς εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ δράση τοῦ χειμάρρου ποὺ διέτρεχε τὸν οἰκισμό ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο ὡς τὴν ἐκτροπὴ του τὸ 1967, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐργασίες τῆς ἀνασκαφῆς.

Μὲ τὴ στερέωση καὶ ἀναζήτηση συνανηκόντων τεμαχίων ἄλλου συνόλου ἀσχολήθηκε ἄλλη ὁμάδα νέων συντηρητῶν. Σπεῖρες σὲ ποικίλους συνδυασμοὺς εἶναι τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴ σύνθεση αὐτὴ ἀπὸ τὸ δωμά-

Στὸ ἐργαστήριο συντήρησης κεραμικῶν ἐργάστηκαν οἱ Λουκάς Ἀλεφραγκῆς, Παν. Βλάχος, Στυλ. Δημοπούλου καὶ Εἰρ. Μπαλῆ. Στὸ ἐργαστήριο συντήρησης μετάλλων ἐργάστηκε ἡ συντηρήτρια τῆς Ἑφορείας Ἐναλίων Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐλευθ. Παπαδήμα. Τὴ σχεδίαση κινητῶν εὐρημάτων ἔκανε ἡ κ. Ὕλγα Ἀπέργη.

2. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1996, 253 πίν. 112β, 113α.

3. Ὁ.π. 248-51, πίν. 104-107α.

τιο 4 τῆς Ξεστῆς 3, ἡ ὁποία εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1973 (πίν. 936)⁴. Θὰ ἀπαιτηθεῖ μακρὸς χρόνος καὶ πολλὴ ἐργασία γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ ὅτι τὰ θραύσματά της φυλάσσονται ἀποθηκευμένα, σὲ διπλὴ στρώση, μέσα σὲ 180 μεγάλους ξύλινους δίσκους.

Τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα τῆς πραγματοποιήσεως μαθημάτων στοὺς ἑπτακόσιους περίπου μαθητὲς τῶν Λυκείων τῆς Θήρας ποὺ ἔγινε κατὰ τὸ 1997 στὰ πλαίσια ἐορτασμοῦ τῶν 30 χρόνων ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς, ἄρχισαν νὰ γίνονται φανερά⁵. Ἡ ἐνημέρωση τῶν μαθητῶν ἀπὸ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς σὲ θέματα ἀρχαιολογίας καὶ συντήρησης ἀποτέλεσε κίνητρο γιὰ ἀρκετοὺς νὰ ἐπιλέξουν ὡς ἀντικείμενο τῶν περαιτέρω σπουδῶν τους τὴ συντήρηση ἀρχαιοτήτων. Ἔτσι, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1998 τοὺς συμβασιούχους συντηρητὲς τοῦ ὙΠΠΟ ἐπλαισίωσαν στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς, ὡς ἀσκούμενοι, ἑπτὰ νέοι Θηραῖοι σπουδαστὲς συντήρησης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνοίγεται ἕνας νέος ὀρίζοντας ἀπασχόλησης τῶν νέων τῆς Θήρας, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἀπαιτούμενη αὐτάρκεια σὲ εἰδικευμένο προσωπικὸ προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ σὲ ὄρατὸ μέλλον τὸ ἔργο τῆς συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν.

Διαχείριση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου

Συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1998, τοὺς χειμερινοὺς μῆνες, ἡ λιθόστρωση τῶν ἀτραπῶν στὸν εὐρύτερο ἀρχαιολογικὸ χῶρο ποὺ ἄρχισε τὸ 1997 μὲ πιστώσεις τοῦ ὙΠΕΧΩΔΕ (πίν. 94α-6).

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

4. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII*, 19765, 26 πίν. 40.

5. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1997, 181-182.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 95-107)

Με χρηματικά κονδύλια* του Ίδρύματος Δεκόζη Βούρου, του Ύπουργείου Αιγαίου και του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων πραγματοποιήθηκαν έκτεταμένοι έπιφανειακοί καθαρισμοί**(I), στερέωση και συντήρηση τών ανεσκαμμένων χώρων (II), αρχιτεκτονική - σχεδιαστική αποτύπωση κτιριακών λειψάνων και μαρμάρινων οικόδομικών μελών (III), συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα (IV) καθώς και συντήρηση, σχεδίαση, φωτογράφιση και καταγραφή πολλών εκ τών παλαιών κινητών εύρημάτων (V) χάριν τής προσεχούς δημοσίευσής τους.

* Σε όλους τούς χρηματοδότες εκφράζονται εγκάρδιες ευχαριστίες, ιδιαίτερος στο Διοικητικό Συμβούλιο του Ίδρύματος Σταματίου Δεκόζη Βούρου, στους κκ. Ί. Πεσμαζόγλου, Τ. Χριστοδούλου και Ί. Μπράβο. Θερμά ευχαριστώ και τούς ιδιοκτήτες τών αγρών και τών βοσκοτόπων τής Μινώας, ιδιαίτερος στον Ευάγγελο Μ. Θεολογίτη για τήν πολύμορφη βοήθειά του, στην Μαρία Ε. Θεολογίτη και στον Κ. Ν. Νομικό.

** Οί έργασίες στον χώρο τής ανασκαφής και στις αποθήκες πραγματοποιήθηκαν με τήν πολύπλευρη βοήθεια τής Βασ. Δημητρίου, πτυχιούχου Ήρχαιολογίας και του Σ. Γιαννακού, φύλακα τών Ήρχαιοτήτων. Στην ανασκαφή, τήν ταξινόμηση και καταγραφή τών εύρημάτων εργάστηκαν υπό τήν έποπτεία τής συναδέλφου Βασ. Παππά, Δρ. Φιλ., οί πτυχιούχοι Ήρχαιολογίας Ε. Γιαννικαπάνη, Ή. Πανάτση, Λ. Κουτουσάκη και Λ. Μπουρνιάς, καθώς και οί εκπαιδευόμενοι φοιτητές Μ. Τσίχλη, Κ. Λύρα, Β. Φερεντίνου, Γ. Σταμάτης, Χρ. Λιάγκουρας, Παν. Μαγκαφάς, Ή. Ήναστασίου και Φ. Μπουρλογιάννης. Στην άρχειοθέτηση του φωτογραφικού υλικού βοήθησε ό Γ. Γαβαλάς, πτυχιούχος Ήρχαιολογίας. Σε όλους εκφράζω θερμές ευχαριστίες.

I. Οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ

Βάσει τῶν τετραγώνων τοῦ καννάβου¹, ὅλων τῶν ἀνεσκαμμένων χώρων καὶ κτιρίων στὴν Κάτω πόλη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συντήρηση, ἀπέβλεψαν καὶ στὴν ἀκριβή, λεπτομερὴ ἀρχιτεκτονικὴ² ἀποτύπωση ὀρισμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν Κάτω πόλη (εἰκ. 1, 2, 3). Τὰ κινητὰ εὐρήματα³, —κεραμικὴ διαφόρων ἐποχῶν, θραύσματα εἰδωλίων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀποτμήματα λύχνων καὶ ὑάλινων σκευῶν, νομίσματα⁴, καὶ ἄλλα—, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὰ χώματα ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν παρειῶν τῶν τομῶν⁵ καὶ τῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων, προσέθεσαν νέες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους (10ος π.Χ. αἰ.) ἕως τὸν 3ο μ.Χ. αἰ.

Παράλληλα συνεχίστηκαν οἱ χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου: διάλυση μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων καὶ μεταφορὰ μερικῶν λιθοσωρῶν στὴν Κάτω πόλη, κατασκευὴ προστατευτικῶν τοίχων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου, διεύρυνση τοῦ

1. Συστηματικὸς καθαρισμὸς ἔγινε κυρίως στὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (πιν. 6:6, τετρ. Α3, Β2, Γ2, Β3, Γ3, Δ3), στὸ ἄνδρo Ν τοῦ ΒΔ συγκροτήματος (πιν. 6:6, τετρ. Β-Δ5 καὶ Β-Δ6), στὸν ἐπικλινὴ χώρo Β τῶν κτισμάτων Δ4, Δ3, Β5, Β3, Β8, Β9, καὶ στὸ τετρ. Ε4, πιν. 6:6.

2. Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐκθέσεις ΠΑΕ 1981-1989, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀνεσκαμμένα κτιριακὰ λείψανα δὲν ἔχουν σχεδιαστῆ ἀπὸ ἀρχιτέκτονα.

3. Ὅσα προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἤδη ἀνεσκαμμένους χώρους κατεγράφησαν μὲ ἔνδειξη τοῦ τετραγώνου τοῦ καννάβου. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων εὐρημάτων ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ΒΑ τοῦ οἰκίσκου καὶ σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸν ταφικὸ περίβολο (πιν. 6:7, τετρ. Δ4-Ε4), ὅπως ξυλάνθρακες, πολλὰ ὀστά καὶ θραύσματα γεωμετρικῶν ἀγγείων, συγκαταλέγεται καὶ ψῆφος ἀμφικωνική, διάτρητη ἀπὸ ὑαλόμαζα κυανοῦ χρώματος (Μ 98/Επιφ. Υ1). Προφανῶς ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο. Ἀπὸ τὰ λιγοστὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ Ν τοῦ Γυμνασίου (πιν. 6:7, τετρ. Θ3-Ι3. Τομὴ Γ/Ν 2), ξεχωρίζουν τεμάχιο κονιάματος μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα (ἀρ. εὐρ. Μ98/Κο 101) καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα «μεγαρικῶν» σκύφων (ἀρ. εὐρ. Μ 98/Πμ 101 καὶ Μ 98/Πμ 102).

4. Ἀρ. εὐρ. Μ98/ΧΝ 4-5.

5. Ὅπως στὸν ταφικὸ περίβολο (πιν. 6:7, τετρ. Γ3-Γ4): πιν. 9, 6.

«δρόμου» πρόσβασης στο Γυμνάσιο καὶ στὸν ταφικὸ περίβολο⁶, καθὼς καὶ τοῦ στενοῦ μονοπατιοῦ, τοῦ κατσίκοδρομου ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀκρόπολη, ἀποψίλωση στὴ νοτιοανατολικὴ κλιτύ, στὸν βοσκότοπο, ἐκτὸς τοῦ ἀνεσκαμμένου ἱεροῦ στὴν ἀκρόπολη, καθαρισμὸς τοῦ δρόμου πρόσβασης στὴν πυλίδα, στὸ τεῖχος καὶ στὸν οἰκισμὸ στὴ νότια κλιτύ.

Ἐκτὸς ἀπὸ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν χωραφότοιχων καὶ τῶν λιθοσωρῶν κατὰ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου στὴν Κάτω πόλη, ὅπως κατεργασμένοι λίθοι, οἰκοδομικὰ μέλη, κ.ἄ., προέκυψαν καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τὸν οἰκιστικὸ ἵστό τῆς πόλεως⁷.

II. Στερέωση καὶ συντήρηση

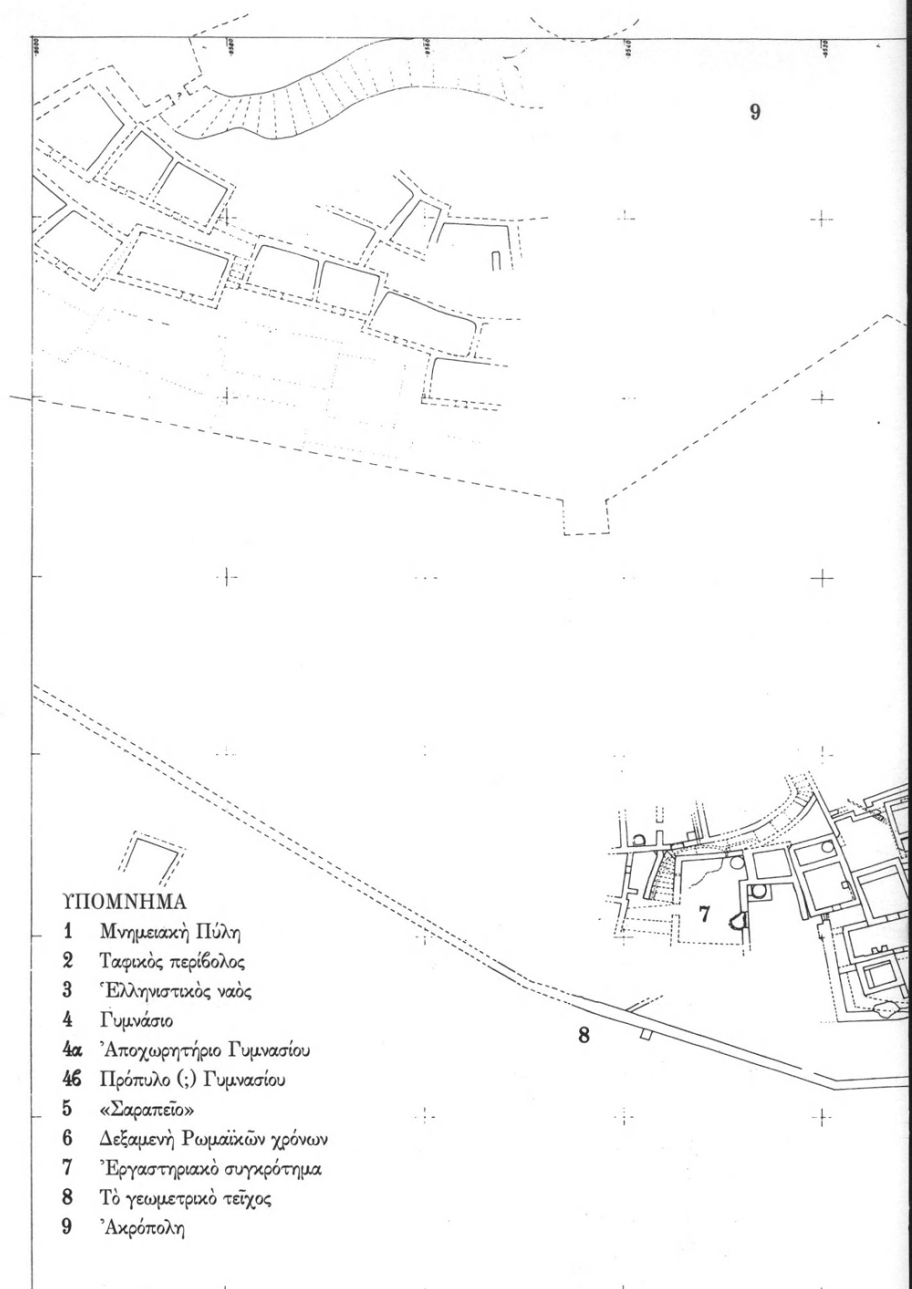
Γιὰ τὴν προστασία τοῦ συνεχῶς ἀποσαθρούμενου φυσικοῦ βράχου, τοῦ «πασπάρου», στὰ ἤδη ἀνεσκαμμένα κτίσματα ΒΔ ἀπὸ τὸν Ναό, στὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα⁸ (πιν. 95α-β, 96α) καθὼς καὶ στὸν ταφικὸ περίβολο, μετὰ ἀπὸ τὸ προσεκτικὸ «ξερίζωμα» τῶν αὐτοφυῶν ποὺ βλασταίνουν μέσα στὶς σχισμὲς τοῦ πασπάρου, ἔγιναν στερεώσεις μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ψεκασμοῦ⁹, ἥ

6. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ΝΑ τῶν ταφικῶν πυρῶν καὶ Ν τοῦ ἀποχωρητηρίου (πιν. 6:7, τετρ. Ζ2), ἀποκαλύφθηκε στρώση θραυσμένων, ἀποσαθρωμένων πλακῶν ἀπὸ πάσπαρο καὶ δολομίτη, ἐκ τῶν ὁποίων ὀρισμένες κατεργασμένες· πιθανότατα ἀνῆκαν σὲ τοῖχο κτισμένο ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο.

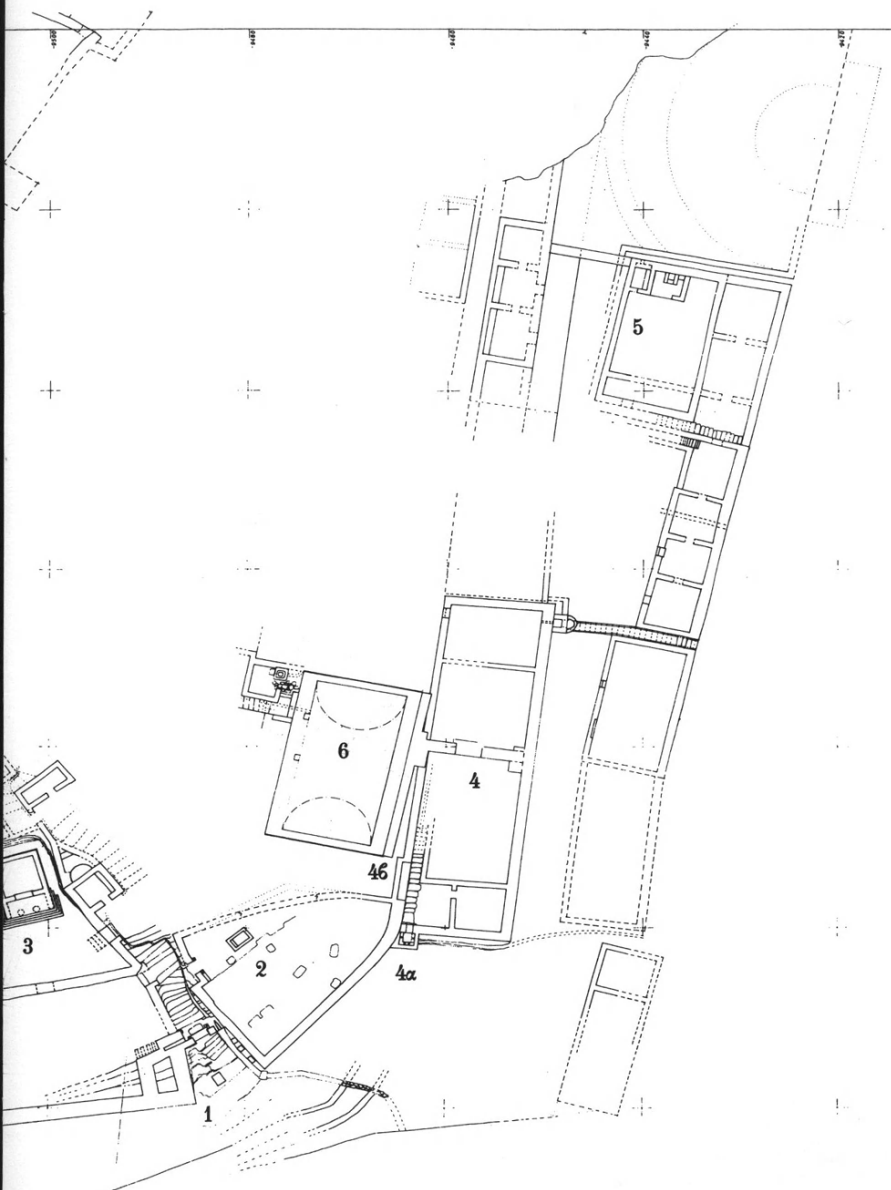
7. Μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ «τοίχου» τοῦ περιβόλου τοῦ Ναοῦ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν κατεργασμένων καὶ ἀκατέργαστων λίθων ἀποκαλύφθηκε ὁ λαξευμένος φυσικὸς βράχος. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου τῶν ἀγρῶν Νομικοῦ-Κωβαίου, Ν τοῦ Ν τοίχου τοῦ Γυμνασίου (τετρ. Ζ6, πιν. 5:7), ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μήκ. 3 μ., πλ. 0.65 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.28 μ.

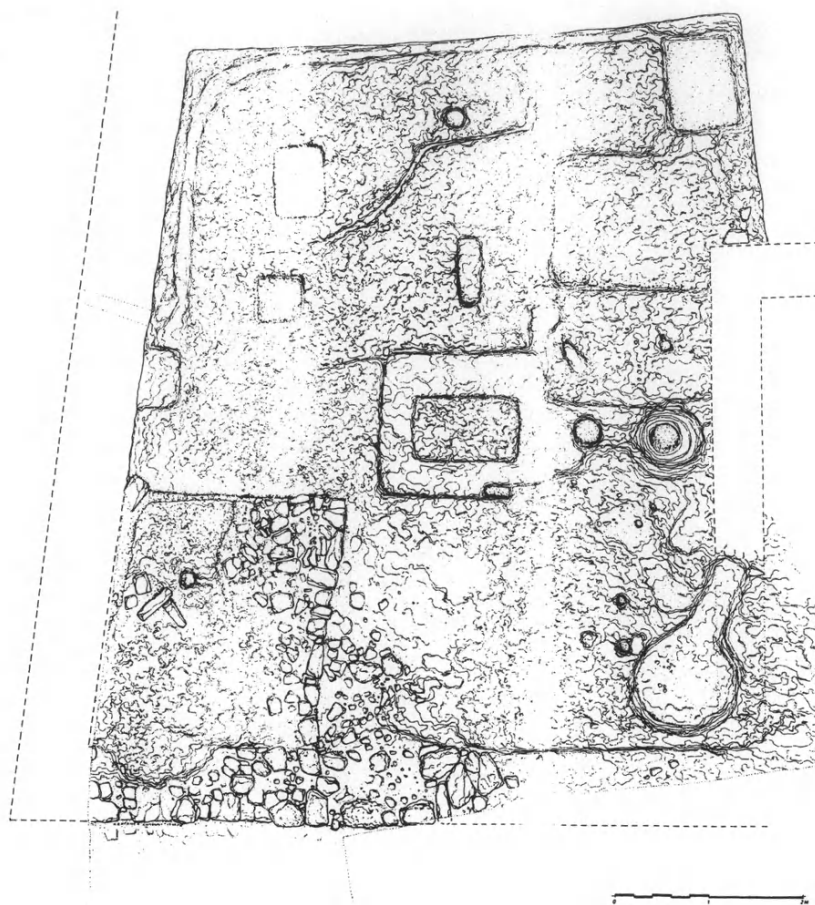
8. Οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Ἀ. Παπαϊωάννου, ὑπὸ τὴ συνεχή ἐπίβλεψή μου, ἐπειδὴ ὁ κ. Παπαϊωάννου συχνὰ αὐθαίρετεῖ καὶ δὲν ἀκολουθεῖ τὶς γραπτὲς ὁδηγίες!

9. Στὸν Δ τοῖχο τοῦ Δ5, στὸν Β τοῦ Δ4, στοὺς τοίχους Β καὶ Δ τοῦ Δ2, στὸ βόρειο ὄριο τοῦ Β5, ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ Β7, δυτικὸ ὄριο τοῦ Δ1, βόρειο ὄριο τοῦ Ν-Δ1, καὶ στὸν τοῖχο Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 1. Μινώα Ἀμοργοῦ. Κάτοψη τοῦ χώρου (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου Δ4 με τὸν λαξευμένο στὸν βράχο κλίβανο (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

με ὑδραυλικὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο ἐκαλύφθη με κοσκινισμένο χῶμα, καθὼς καὶ με ἐμποτισμὸ τοῦ φυσικοῦ βράχου με τή «μέθοδο τῶν ὀρῶν»¹⁰ (πίν. 966).

Ἀνακατασκευάστηκε τὸ κτιστὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν λαξευμένων στὸν

10. Πρβ. ΠΑΕ 1997, πίν. 103α. Ἡ δαπανηρὴ μέθοδος χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὸν εὐαίσθητο χώρο τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου, κυρίως στὰ τετρ. Γ2, Γ3, πιν. 6:7.

φυσικὸ βράχο τοίχων στοὺς χώρους Δ4 (πίν. 95α) καὶ Β5, στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Δ1 καὶ στὸ βόρειο ὄριο τοῦ Ν-Δ1. Πρὸς διαχωρισμὸ τοῦ ἀρχαίου τοίχου ἀπὸ τὸν ἀνακατασκευασθέντα τοποθετήθηκε «φυτίλι» ἀπὸ κονίαμα.

Ἐφέτος ἀντικατεστάθη ἀπὸ μεταλλικὴ ἢ ξύλινη ἀντηρίδα πού εἶχε τοποθετηθεῖ προσωρινὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτίσματος Β7 (πίν. 95β, 96α) καὶ συγκολλήθηκαν μὲ ράβδους τιτανίου μαρμάρινες λιθόπλινθοι καὶ ἄλλα οἰκοδομικὰ μέλη ἀπὸ τὸν ναό (πίν. 97α).

III. Ἀρχιτεκτονικὴ - σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση

Μετὰ ἀπὸ τὴν «ἀποχωμάτωση»¹¹ καὶ τὴ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα¹² στὸν χώρο Δ4 τοῦ ΒΔ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος, ἀποτυπώθηκαν λεπτομερῶς τὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς καὶ ὁ κλίβανος^{12α} ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Ἀντωνίου (εἰκ. 2).

Στὴν Κάτω πόλη ὁλοκληρώθηκε ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ χώρου Δ τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς¹³ (εἰκ. 3) ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Στ. Κόκκορη. Τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὁρατοῦ τμήματος τοῦ τείχους στὴ ΒΔ κλιτὺ τοῦ λόφου (εἰκ. 4) σχεδίασε ὁ Ἰ. Διαμαντόπουλος.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σχεδίαση τῶν νέων θραυσμάτων μαρμαρίνων οἰκοδομικῶν μελῶν πού βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφικὲς τομὲς (εἰκ. 5), στοὺς παρακείμενους χωραφότοιχους καὶ στοὺς λιθωρούς, ἐφέτος ἄρχισε ἡ συστηματικὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση ἀπὸ τὸν Γ. Ἀντωνίου ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Χάρης στὴ λεπτομερὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τριῶν οἰκοδομικῶν μελῶν, πού ἔχουν προσωρινὰ¹⁴ τοποθετηθεῖ ἐπὶ τοῦ

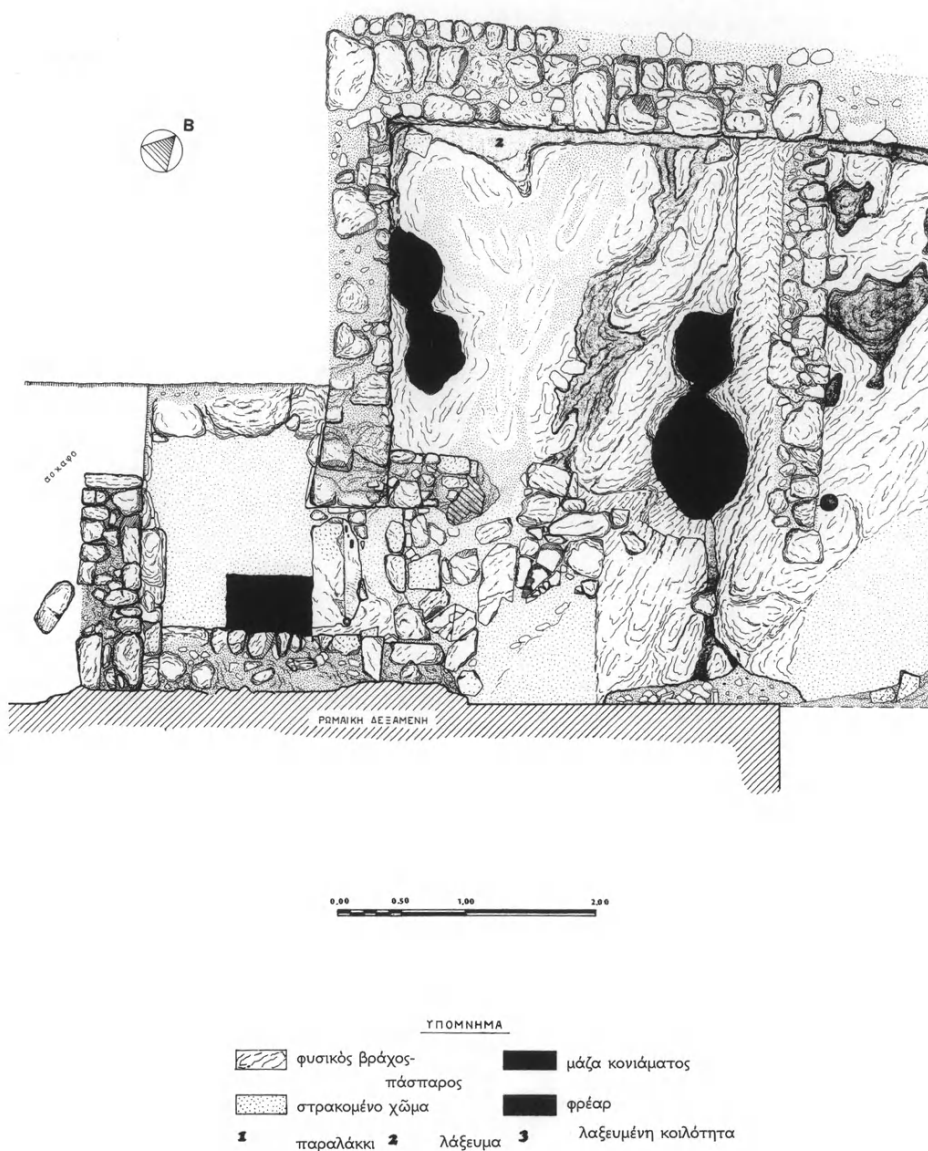
11. Γιά τὴν προστατευθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος ἀπὸ τὴ διάβρωση, ὁ χώρος (πιν. 6:6, τετρ. Α3, Β2, Γ2, Β3, Γ3, Δ3) ἦταν καλυμμένος μὲ λινάτσα καὶ κοσκινισμένο χῶμα.

12. Βλ. παρακάτω.

12α. Ἔργον 1997, 77 εἰκ. 79.

13. Πιν. 7:7, τετρ. Δ2, τομὲς 1/97, 2/97, καὶ σκάμμα 2.

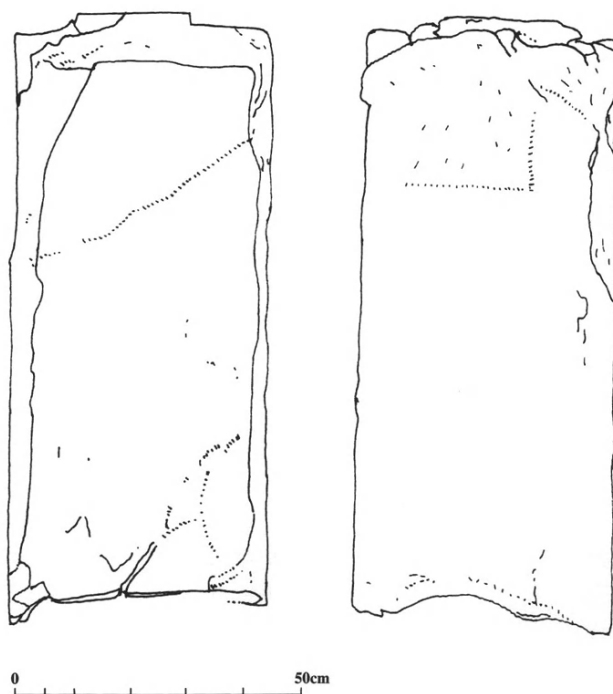
14. Ἀπὸ τὸ 1982 (ΙΑΕ 1982, 276 σημ. 4, 277-279, εἰκ. 2-4, πίν. 180, α-6) μεταφέρονται στὸν ναὸ ἢ τοποθετοῦνται πλησίον του, ὅσα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀναγνωρίζονται, βάσει τῶν κοινῶν μὲ τὰ σωζόμενα κατὰ χώραν τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν, —εἶδος μαρμάρου καὶ τρόπος λάξευσης—, ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὸ μνημεῖο.

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ χώρου Δ τῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (σχ. Στ. Κόκκορη).

Εἰκ. 4. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους στὴ ΒΔ κλιτὺ τοῦ λόφου (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Εἰκ. 5. Μαρμάρينو οἰκοδομικὸ μέλος ἀπὸ τὸν ταφικὸ περίβολο (σχ. Γ. Ἀναστασιάδου).

οικοδομήματος (εἰκ. 6α-γ, καὶ 7α-γ), ἣ ἀποτεθεῖ πρόχειρα πλησίον του. (εἰκ. 8α-γ), ὁ Γ. Ἀντωνίου¹⁵ ἀνεγνώρισε τὴν ἀκριβῆ θέση τριῶν δρομικῶν λιθοπλίνθων.

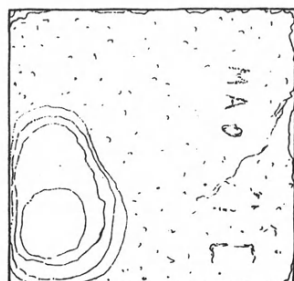
Νέα σημαντικὰ στοιχεῖα προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ σχεδίαση εὐάριθμων ἀπὸ τὰ μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη, ποὺ εἶχα ἐντοπίσει ἀπὸ τὸ 1978 σκόρπια στὰ γειτονικά χωράφια, κτισμένα σὲ ἀλώνια ἢ ἐντοιχισμένα σὲ σπίτια, ὅπως στὴ θέση Μάρμαρα, ποὺ βρίσκεται πλησίον τῆς ἀρχαίας πόλεως, σὲ κατοικιᾶς¹⁶ καὶ ξωκκλήσια στὴ μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας καθὼς καὶ στὸν λιμένα τῶν Καταπόλων. Ἀπὸ τὰ κτισμένα ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη ποὺ σχεδίασε καὶ μελέτησε τὸ 1998 ὁ Γ. Ἀντωνίου, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὰ ἀκόλουθα:

Στὸ ἀλῶνι τοῦ ὁμορου στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο ἀγροῦ τοῦ Ἰ. Κωβαίου, τοῦ ἐπιλεγομένου Λιβανοῦ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη ἀνεγνώρισε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, θάσει τοῦ ὕλικου, τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ τρόπου λάξευσης τὴν ἀρχικὴ θέση στὸν ναὸ τεσσάρων τμημάτων δρομικῶν λιθοπλίνθων (εἰκ. 9α-δ).

Στὴ θέση Μάρμαρα στὴν οἰκία τοῦ «Μαρμαριανοῦ», σήμερα ἰδιοκτησία Ἀγγέλας Γ. Γαβαλᾶ («τοῦ Τσεμπέρη»), σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κτισμένη μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν παρακείμενη Μινώα, διέκρινε τουλάχιστον

15. Ἑτοιμάζεται πλήρης κατάλογος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ δημοσίευση ἀπὸ τὸν Γ. Ἀντωνίου μετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν ναὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημειακὰ οἰκοδομήματα τῆς Μινώας.

16. Κατοικιᾶς ὀνομάζουν στὴν τοπικὴ γλῶσσα τὶς αὐτάρκειες ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεις: Βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΑΕ 1990, 174 σημ. 65-66. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Δύο παριανὲς ἐπιγραφές: IG XII.5, ἀριθμ. 215 καὶ 216, ΠΑΑ 64, 1989, 96 καὶ ἀνατύπωση στὸ *Οἶνος Ἰσμαρικὸς*, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη (Θεσσαλονίκη 1990), 1244. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Φηγός*, 1994, 469 σημ. 13. Γιὰ τὴν ἀρχαία σημασία καὶ τὴν ἐλαφρῶς παρεφθαρμένη ἐπιβίωση τῆς λέξης κατοικία καὶ στὴ λεσβιακὴ διάλεκτο βλ. Ι. ΚΟΝΤΗ, *Λεσβιακὸ πολὺπτυχο*. Ἀπὸ τὴν *Ἱστορία, τὴν Τέχνη, τὴν Λογοτεχνία* (Ἀθήνα 1973), 24.

κάτω ἔδρα

6α

6β

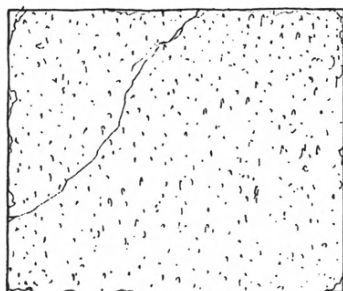
Ἀνω ἔδρα

Εἶναι στήν ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ.

6γ

Εἰκ. 6α-γ. Μαρμάρινη δρομική λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναό (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

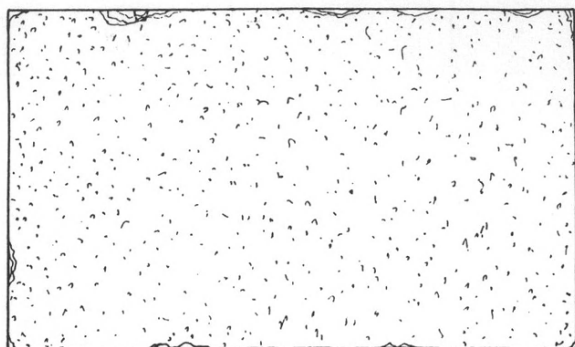
Ἀνω ἔδρα

Εἰκ. 7α-β. Μαρμάρινη δρομική λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναό (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

τέσσερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὸν ναό, τρεῖς μπατικές λιθοπλίνθους (εἰκ. 10α-γ, 11α-β, 12α-β), καὶ τμῆμα περιθωρώματος (εἰκ. 13α-β).

Στὸ ἐγκαταλελειμμένο σήμερα συγκρότημα κατοικιῶν βρίσκονται ἐντοιχισμένα διάφορα¹⁷ μαρμάρινα θραύσματα, τέσσερα ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδίδει

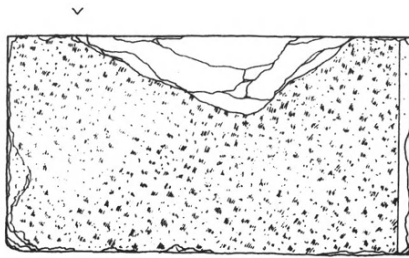
17. Στὸν ἴδιο χώρο ὅπως διεπίστωσε ὁ Γ. Ἀντωνίου, βρίσκεται καὶ ἀδρολαξευμένο ἀπότμημα κίονος, ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ ναοῦ.

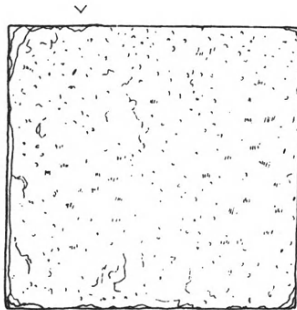
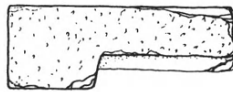
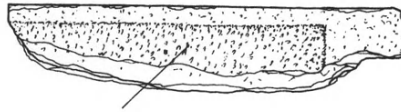
Ανω έδρα

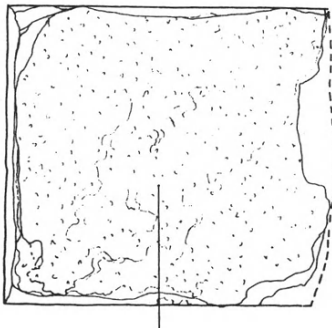
Εἰκ. 8α-γ. Μαρμάρινη δρομικὴ λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναό (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

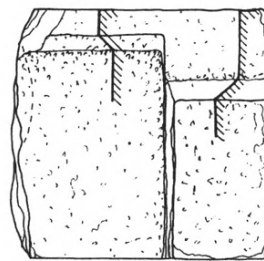
9α

9β

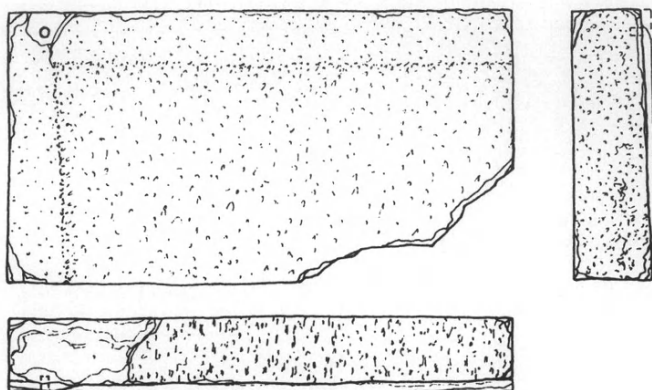

9γ

9δ

Εἰκ. 9α-δ. Θραύσματα μαρμάρινων δρομικῶν λιθοπλίνθων κτισμένα στὸ ἀλώνι τοῦ ἀγροῦ
Ἰ. Κωβαίου (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

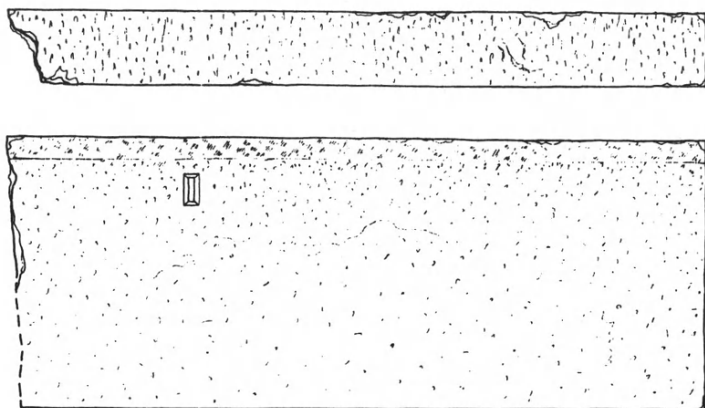
Εἰκ. 10α-γ. Θραυσμένη μαρμάρινη μπατική λιθόπλινθος ἐντοιχισμένη στὴν οἰκία Ἀ. Γαβαλᾶ στὰ Μάρμαρα (σχ. Γ. Π. Ἀντωνίου).

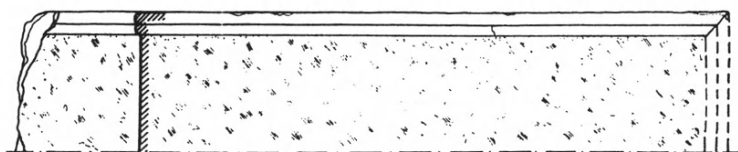
Εἰκ. 11α-β. Θραυσμένη μαρμάρινη μπατική λιθόπλινθος ἐντοιχισμένη στὴν οἰκία Ἀ. Γαβαλᾶ στὰ Μάρμαρα (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

μέ βεβαιότητα στὸν ναό: ἓνα ἀπὸ τὴν κρηπίδα (εἰκ. 14α-β), καὶ τρία ἀπὸ μπατικές λιθοπλίνθους (εἰκ. 15α-γ).

Στὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων πιθανότατα ἀνήκουν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μαρμάρινα μέλη ποὺ εἶναι κτισμένα ἢ μετασκευασμένα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Ραχίδι Καταπόλων, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ ἀξιόπιστες διηγήσεις κτίστηκε μέ «μορφοδουλεμένες πέτρες καὶ στύλους ἀπὸ τὰ παλά-

Εἰκ. 12α-β. Θραυσμένη μαρμάρινη μπατική λιθόπλινθος ἐντοιχισμένη στὴν οἰκία Ἀ. Γαβαλᾶ (σχ. Γ.Π. Ἀντωνίου).

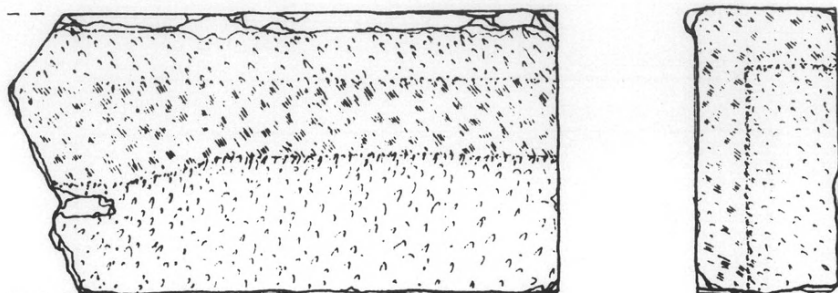

Λ ἐμφανὲς ἐπιφάνεια

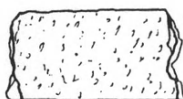
Εἰκ. 13α-β. Μαρμάρινο θραῦσμα περιθωρώματος ἐντοιχισμένο στὴν οἰκία Ἀ. Γαβαλᾶ στὰ Μάρμαρα (σχ. Γ.Π. Ἀντωνίου).

τια¹⁸ τοῦ Μίνωα»: πρόκειται γιὰ δύο ἀρράβδωτους κίονες (εἰκ. 16α-β) καὶ τρεῖς λιθοπλίνθους, δύο δρομικές (εἰκ. 17α-β) καὶ μία μπατική (εἰκ. 17γ).

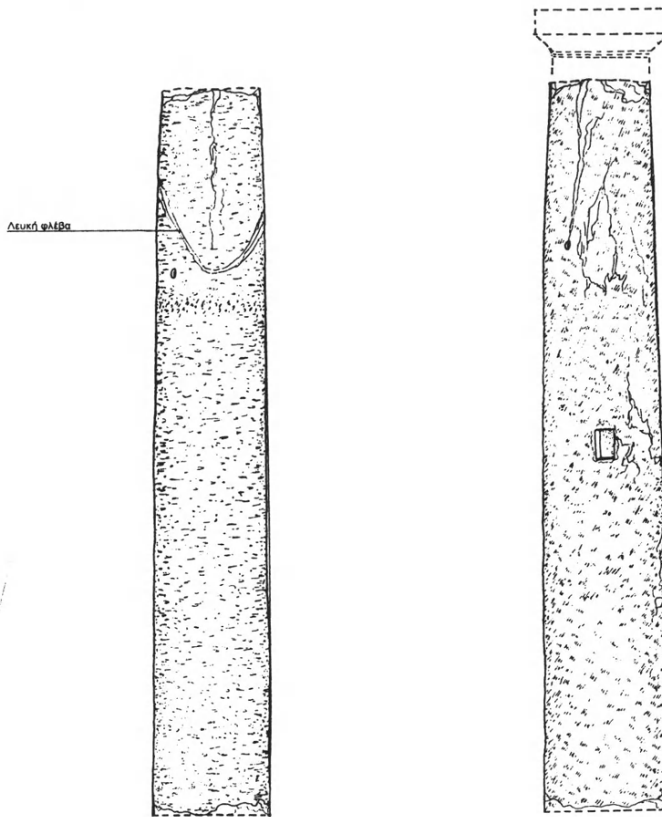
18. Πρόκειται γιὰ τὴ μνημειακὴ δεξαμενὴ ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ βρίσκεται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸν ναό: σχετικὰ βλ. ΠΑΕ 1981, 307 σημ. 1.

Εἰκ. 14α-β. Μαρμάρινο θραῦσμα ἀπὸ τὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ ἐντοιχισμένο σὲ οἰκία
στὰ Μάρμαρα (σχ. Γ.Π. Ἀντωνίου).

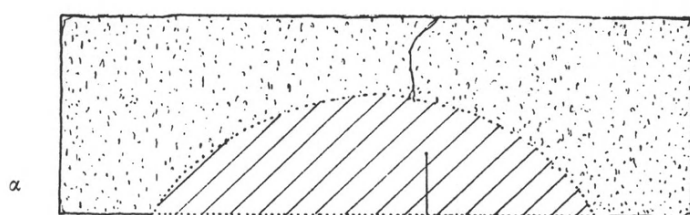

Εἰκ. 15α-γ. Μαρμάρινα θραύσματα μπατικῶν λιθοπλίνθων ἐντοιχισμένα σὲ σταύλους καὶ
οἰκίες στὰ Μάρμαρα.

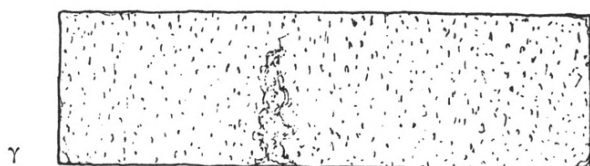
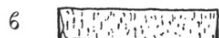

Εἰκ. 16α-β. Μαρμάρινοι κίονες στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Ραχίδι Καταπόλων (σχ. Γ.Π. Ἀντωνίου).

Ἡ συνέχιση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης καὶ μελέτης ὅλων τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν μελῶν, ὅχι μόνον ὅσων βρίσκονται ἀκόμη στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλεως ἀλλὰ καὶ τῶν ἐντοιχισμένων σὲ κατοικίες, σταύλους καὶ ἐκκλησάκια στὴ γύρω περιοχή, ὅπως στὶς Λεῦκες, στὴν Ἁγία Θέκλη, στὴν Ἀπάνω Βρύση, καὶ στὴ μείζονα περιφέρεια τοῦ λιμένος τῶν Καταπόλων, ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμβάλει στὴν πλήρη ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ καὶ ἐνδεχομένως στὴ μελλοντικὴ ἀναστήλωσή του.

Απολάβευση για το τόξο εισόδου
της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου.

Εἰκ. 17α, γ. Μαρμάρινα θραύσματα δρομικῶν λιθοπλίνθων ἐντοιχισμένα στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Ραχίδι Καταπόλων. Εἰκ. 17β. Θραῦσμα μπατικῆς λιθοπλίνθου.

IV. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα

Στὴν Κάτω πόλιν διενεργήθηκε συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ τρεῖς τομεῖς: α) στὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα¹⁹, β) στὸν κλίβανο, νότια τοῦ τείχους²⁰, γ) στὸν ταφικὸ περίβολο ΒΔ ἀπὸ τὸ «σταυλί»²¹.

α) ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα

Μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τῆς Βασ. Παππᾶ καὶ τῆ βοήθεια φοιτητῶν ἐρευνήθηκε στὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα ὁ ἀνασκαφικὸς μάρτυρας Γ ποὺ ἀφήσαμε τὸ 1986²², δυτικὰ ἀπὸ τὸν κλίβανο, προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ χώρου, νὰ στερεωθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος, ὁ «πάσπαρος», καὶ νὰ εἶναι ἐπισκέψιμος. Τὰ λιγοστὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, κτιστὴ κατασκευὴ²³, πιθανῶς «ἐστία», δύο τοιχάρια, ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν μορφῆς, καὶ κυκλικὸ λάξευμα στὸν «πάσπαρο» διαμέτρου 0.15 μ. καὶ βάθους 0.19 μ., ΒΑ ἀπὸ τὴν «ἐστία», προφανῶς σχετίζονται μὲ τὸν ἐργαστηριακὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς λειτουργίας του στοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους, πρὶν ἀπὸ τὴ μετασκευὴ του στὴ Ρωμαϊοκρατία. Τὴ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει σημαντικὰ ἡ μαρτυρία τῶν χρονολογήσιμων κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως τὰ νομίσματα²⁴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καθὼς καὶ ἡ κεραμικὴ τῆς ἰδίας περιόδου ποὺ χρονολογοῦν τὴ χρῆση τοῦ χώρου.

19. Στὸν ἴδιο χῶρο ὅπως διεπίστωσε ὁ Γ. Ἀντωνίου, βρίσκεται καὶ ἀδρολαξευμένο ἀπότμημα κίονος, ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ ναοῦ.

20. Στὸν ἴδιο χῶρο ὅπως διεπίστωσε ὁ Γ. Ἀντωνίου, βρίσκεται καὶ ἀδρολαξευμένο ἀπότμημα κίονος, ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μέλη τοῦ ναοῦ.

21. Πιν. 6:7, τετρ. Γ3-Γ4.

22. Ὁ μάρτυρας Γ, πλ. περ. 1 μ., βρίσκεται στὸν χῶρο ὁ ὁποῖος τὸ 1986 συμβατικὰ ὀνομάστηκε Δ4-4: (ΠΑΕ 1986, 224-226). Σήμερα ἐντάσσεται στὸν νέο κἀναβο: πιν. 6:6, τετρ. Β3-Β4.

23. Πρόκειται γιὰ δύο ἐπιμήκεις, ὀρθίους λίθους ποὺ σχηματίζουν γωνία, ἐντὸς τῆς ὁποίας βρέθηκαν ὀργανικὰ κατάλοιπα, ξυλάνθρακες καὶ ὀστὰ πτηνῶν.

24. Τὰ νομίσματα χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (ἀρ. εὐρ. Μ 98/Ν3:

Ἀπὸ τῆ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας νότια τῶν χώρων Δ4/4-Δ4/3 (πίν. 976) ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ τοιχάριο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, τὸ ὁποῖο ἦταν ἐν μέρει ὁρατὸ στὸν χώρο Δ4/4.

Λόγῳ ἐλλείψεως ἐργατῶν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ὁλοκληρώθηκε, καθαρίστηκε μόνον ἡ κατωφερῆς²⁵ κλιτύς (πίν. 98α) Ν τοῦ νεοανασκαφέντος τμήματος ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ βράχου. Καὶ ἐδῶ τὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα ἀνάγονται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο.

6) Κλίβανος, νοτίως τοῦ τείχους

Στὸν ἐντόνως κατωφερὲς χώρο νοτίως τοῦ ἀνδρῶρου μὲ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ἐκτὸς τῆς ὀχρωματικῆς κατασκευῆς (εἰκ. 3), ἀπὸ τίς βροχῆς τὸ 1997 ἀποκαλύφθηκαν θραύσματα καλοψημένου πηλοκονιάματος²⁶ σὲ δύο διαφορετικὰ σημεῖα (πίν. 986). Παρὰ τὴ διαφορετικὴ τους θέση -ὕψομετρικὴ διαφορὰ 0.55 μ.- ἡ ὁμοιότητα σύστασης καὶ ὑφῆς, ὁδήγησαν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια κατασκευή, καὶ ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν ἐπίστρωση τοιχώματος κεραμικοῦ κλιβάνου. Τὴν ὑπόθεση περὶ κλιβάνου στηρίζαν καὶ ὁρισμένα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, ὅπως σκωρίες («σιδηρόμαζες»), χαρακτηριστικὰ δείγματα ὑπολειμμάτων ἐκκαμίνευσης.

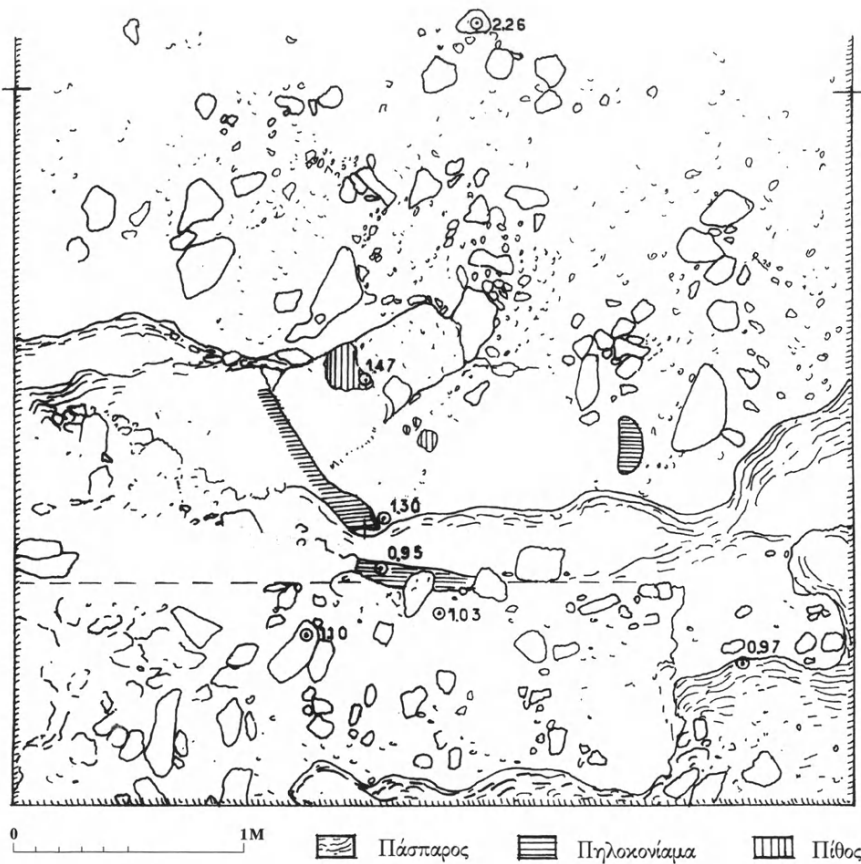
Ἡ ὀλιγόημερη καὶ περιορισμένης ἐκτάσεως²⁷ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴ συνεργασία τῶν Β. Παπᾶ, Α. Κουτουσάκη καὶ Α. Μπουρνᾶ, ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ κλιβάνου. Ἀπὸ τὰ κατὰ χώραν σωζόμενα λείψανα, μολονότι ἐν πολλοῖς ἔχουν καταστραφεῖ, ὅπως ἡ ἐσχάρα καὶ τὰ στηρίγματά της, καθὼς καὶ τὰ πεσσοειδῆ χωρίσματα, συνάγεται ὅτι ὁ κλίβανος ἦταν βαθυμιδωτὰ

«Μιλήτου, 300-250 π.Χ., ὄνομα ἄρχοντος ἀσαφές»: πρβ. SNG Cop. ἀρ. 981 κέ.) καὶ τοῦ πρώιμου 1ου μ.Χ. αἰ. (M 88/XN 2: «ἀσσάριο» Αὐγούστου, νομισματοκοπέιου Ἀντιόχειας: πρβ. SYTHERLAND-KRAAY, CCREAM, ἀρ. 745-748). Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὴν φιλὴ Ἡὼ Τσούρτη, τὴν ὁποίαν καὶ εὐχαριστῶ θερμὰ.

25. Ὑψομετρικὴ διαφορὰ περ. 3 μ.

26. Τὸ θραῦσμα στὸ νότιο τμήμα ἔχει ὁρατὰς διαστάσεις ὕψ. 0.10 μ., πᾶχ. 0.07 μ. καὶ μῆκ. 0.22 μ., ἐνῶ τὸ πρὸς Β κείμενο ὕψ. περίπου 0.30 μ., καὶ μῆκ. 0.55 μ.

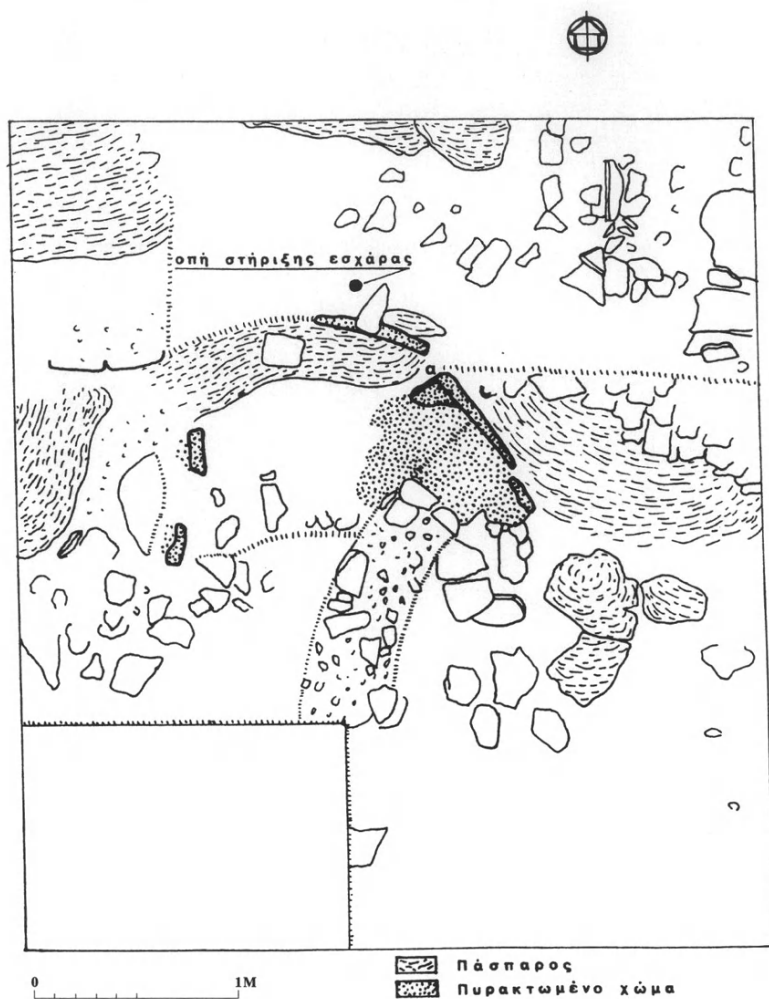
27. Διερευνητικὴ τομὴ διαστάσεων 3.70 μ.×1.80 μ., σὲ ἀπόσταση 2.40-1.10 μ. ἀπὸ τὸ τεῖχος.

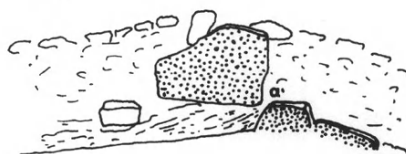
Εἰκ. 18α. Ὁ κλίβανος νοτίως τοῦ τείχους (σχ. Λ. Μπουρνιά).

λαξευμένος στὸν ἐπικλινῇ φυσικὸ βράχο, καὶ τὰ τοιχώματά του ἦταν ἐπενδεδυμένα μὲ πηλοκονίαμα (πίν. 99α, εἰκ. 18α-β). Σημαντικὲς πληροφορίες προκύπτουν ἀπὸ τὰ κατάλοιπα στερεοποιημένης τέφρας, τοὺς ξυλάνθρακες καὶ τοὺς ἐλαιοπυρῆνες, τὰ πυρακτωμένα χώματα, τὶς μάζες πηλοῦ, τὰ ὑπολείμματα ἐκκαμίνευσης (μικρὲς σκωρίες), τὸ ἐπιστρωμένο μὲ λεπτὸ, ὑπόλευκο κονίαμα δάπεδο στὸ ΝΔ τμήμα, κλπ.

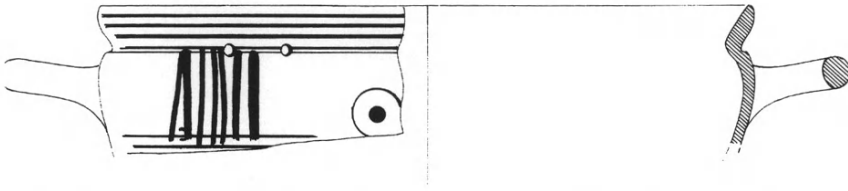
Λόγω διακοπῆς τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας δὲν ἀποκαλύφθηκε τὸ στόμιο πυροδοτήσεως, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, πρέπει νὰ βρίσκεται στὸν ἀγρὸ ἐκτὸς τοῦ περιφραγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου (πίν. 99β).

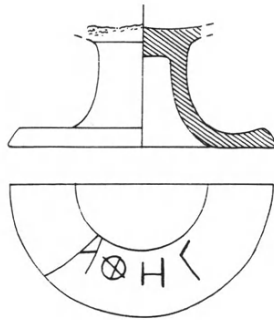
Όψη

Εἰκ. 186. Ὁ κλίβανος νοτίως τοῦ τείχους (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Εἰκ. 19. Σκύφος γραπτὸς ἀπὸ τὸν κλίβανο νοτίως τοῦ τείχους (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Εἰκ. 20. Βάση μελαμβανοῦς ἀγγείου με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (σχ. Ἰ. Διαμαντόπουλου).

Πολύμορφες πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς, τὴ διάρκεια τῆς χρήσης καὶ τὸν χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς διακοπῆς λειτουργίας τοῦ κλιβάνου, παρέχουν καὶ τὰ ἀναρίθμητα ὄστρακα²⁸ ἀπὸ ἄβαφα καὶ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου (πίν. 100-102).

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀνασύσταση τῆς μορφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κλιβάνου, ὁ ὁποῖος, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λείψανα, ὅπως τὸ χρῶμα τοῦ πρὸς Α παρκαειμένου πυρακτωμένου πασπάρου, δὲν εἶναι μεμονωμένος ἀλλὰ ἐντάσσεται σὲ εὐρύτερο ἐργαστηριακὸ συγκρότημα.

28. Ἀρκετὰ θαυράσματα γραπτῶν κυρίως ἀγγείων τῶν πρώτων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων συντηρήθηκαν καὶ συγκολλήθηκαν στὸ ἐργαστήριον συντήρησης στὴν Ἀμοργὸ ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Σ. Κορώση.

γ) Ταφικός περίβολος, ΒΔ ἀπὸ τὸ «σταυλὶ»

Μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς μεγάλης, πλούσια κτερισμένης ταφικῆς πυρᾶς, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε τὸ 1997²⁹ (πίν. 103α) καὶ κατεχώσθη τὸν χειμῶνα ἀπὸ τὴν κατολίσθησι τῆς Β παρειᾶς (πίν. 103β), μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ε. Γιαννικαπάνη, ἐρευνήθηκε ἐν μέρει τὸ Β τμήμα τοῦ τετραγώνου Γ4, πίν. 6:7, μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ βορείου ὁρίου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου: μολοντί οὐσιαστικὰ ἀνασκάψαμε σὲ «μπάζα» παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων (1981-1984), προέκυψαν νέες πληροφορίες γιὰ τὴ στρωματογραφία καθὼς καὶ ἀρκετὰ σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, τὰ περισσότερα ἀπὸ ἀγγεῖα ἄβαφα καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων³⁰. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζει εἰκονιστικὴ κεφαλὴ μαρμάρινου ἀγαλματίου³¹, πιθανῶς τοῦ Πτολεμαίου Γ' (πίν. 105α). Στὰ βαθύτερα ἀδιατάρακτα στρώματα ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει οἰκοδομικὰ λείψανα, ὅπως κτιστὴ κατασκευὴ ἐπιμελημένης τοιχοποιίας, μήκ. 2.18 μ. μὲ κατεύθυνση ΒΔ πρὸς ΝΑ. Ἐδράζεται στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο καὶ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο τμήμα εἶναι κτισμένο «βαθμιδωτὰ» σὲ τρία ἐπίπεδα (πίν. 104α).

Ἡ μορφή, ὁ προσρισμὸς καὶ ἡ χρονολόγησι τοῦ «τοιχοῦ» δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὰ ἔως τώρα δεδομένα, κυρίως τὴ μαρτυρίαν τῆς κεραμικῆς, φαίνεται ὅτι ἔχει ὑποστῇ ἀλλοιώσεις μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευσή του, καθὼς καὶ ἀπὸ ἐπεμβάσεις στὸν χώρον πιθανότατα στοὺς ὕστερους ἐλληνιστικοὺς ἢ τοὺς πρώτους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τὴν ὑπόθεσιν αὕτῃ ἐνισχύει σημαντικὰ καὶ ἡ ἀποκάλυψιν σὲ μικρὴ ἀπόστασιν ΝΑ τοῦ «τοιχοῦ», στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς, οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ εὐμεγέθους λιθίνου ἀρχιτεκτονικοῦ³² μέλους (πίν. 104α-β, εἰκ. 5). Ὅπως διεπιστώθη μετὰ ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ σημεῖο εὗρεσιν, πρόκειται γιὰ ἀνώφλιν

29. Πυρὰ '97/3: Ἔργον 1997, 66-67 εἰκ. 64-66, ΠΑΕ 1997, πίν. 1066 καὶ 107-108.

30. Προβληματικὴ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἡ παρουσία τριμμάτων ξυλανθράκων καὶ πολλῶν μικρῶν τεμαχίων ὀστῶν.

31. Ἀρ. εὐρ.: Μ 98/Λγ 151 (πίν. 6:7, τετρ. Γ4, τομὴ Ν1, Δ ἥμισυ). Διαστ.: μέγ. σωζ. ὕψ. 0.026 μ., πλ. 0.019 μ.

32. Ἀρ. εὐρ.: Μ 98/Λαρχ 151, διαστάσεις: 0.98 μ. (μέγ. μῆκ.) καὶ 0.44 μ. (μέγ. πλ.).

θύρας σὲ δεύτερη χρήση. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνέγερση μεταξὺ ἄλλων κάτω ἀπὸ τὸ λίθινο οἰκοδομικὸ μέλος, καὶ ὀλίγων θραυσμάτων ἀπὸ γραπτὰ ἀγγεῖα πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς μορφῆς, τοῦ προορισμοῦ καὶ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τῶν ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων Β καὶ Α τῆς ταφικῆς πυρᾶς '97/3, ἐπιβάλλεται ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ ἡ συνέχευση ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων καθὼς καὶ τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ΒΑ τῆς μνημειακῆς μαρμάρινης πύλης (πιν. 6:7, τετράγωνο Β3), ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει ἡ πρὸς Βορρὰ συνέχεια τοῦ λαξευμένου στὸν κατωφερὲ φυσικὸ βράχο παρόδιου ἀγωγοῦ³³, ὁρατοῦ μήκους 1.57 μ. καὶ πλάτους 0.28 μ. στὸ νότιο τμήμα καὶ 0.30 μ. στὸ βόρειο. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα λείψανα τοιχαρίων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ λαξεύματος, ὁ ἀγωγὸς ἦταν καὶ ἐδῶ κτιστὸς καὶ πιθανῶς πλακοσκεπής, ὅπως στὸ νότιο τμήμα.

V. Συντήρηση, φωτογράφιση, σχεδίαση, καταγραφή καὶ μελέτη κινητῶν εὐρημάτων

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, συνεχίστηκε στὴν «ἀποθήκη εὐρημάτων τῆς Μινώας», ὁ καθαρισμὸς τῶν ἀναρίθμητων ὀστράκων μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐκπαιδευμένων φοιτητῶν.

Στὸ πρόχειρο ἐργαστήριο συντήρησης, στὴν «ἀποθήκη εὐρημάτων τῆς Μινώας», προχώρησε σημαντικὰ ἡ συντήρηση καὶ ἡ συγκόλληση παλαιῶν καὶ νέων εὐρημάτων, πηλίνων καὶ μεταλλικῶν ἀπὸ τοὺς ἔμπειρους καὶ προσεκτικούς συντηρητὲς Ὁ. Θεοφανοπούλου καὶ Σ. Κορώση.

Συντηρήθηκαν ἐκ νέου³⁴ ὅλα σχεδὸν τὰ ἀγγεῖα (πίν. 105β-γ, 106, 107α-β) ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ '97/3, ὁρισμένα μάλιστα συμπληρώθηκαν μὲ νέα θραύσματα (πίν. 106, 107α).

33. ΠΑΕ 1996, 287 εἰκ. 6, 288 εἰκ. 7, καὶ σ. 293.

34. Ἐλλείπει συντηρητοῦ εἰδικοῦ στὴν κεραμικὴ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν τὸ 1997 εἶχαν κακοκολληθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀλ. Παπαϊωάννου (πρβ. ΠΑΕ 1997, 189).

Καθαρίστηκαν καὶ συντηρήθηκαν ὅλα τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ '97/3 (πίν. 107γ-δ), τὰ νομίσματα καθὼς καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἐφετινὴ ἐρευνητικὴ περίοδο.

Μὲ μηχανικὸ τρόπο καθαρίστηκαν πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν «μελαμβαφῶν» καὶ γραπτῶν ἀγγείων τῆς ἀρχαϊκῆς κυρίως περιόδου ἀπὸ τὸν κλίβανο νοτίως τοῦ τείχους. Ἡ συγκόλλησή τους δὲν ὀλοκληρώθηκε ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα βρίσκεται ἐν ἐξελίξει.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν ἐπιλεγέντων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Μινῶα πρὸς ἔκθεση στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας Ἀμοργοῦ.

Συνεχίστηκαν ἡ φωτογράφηση καὶ ἡ σχεδίαση τῶν κινητῶν εὐρημάτων γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 108)

Συνεχίσθηκαν —και κατά τὸ 1998— οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν Ζάκρου, ποὺ στοχεύουν στὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς θέσης. Τὸ ἔργο —ποὺ ἐπέβλεψε ὁ ὑπογράφων— ὑποστηρίχθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) τῆς Νέας Ὑόρκης, πρὸς τὰ Διοικητικὰ συμβούλια τῶν ὁποίων ἐκφράζονται, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, οἱ θερμότερες εὐχαριστίες. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἀκόμα πρὸς τὴν ΚΓ' καὶ τὴν ΚΔ' Ἐφορεῖες Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅπως καὶ τὴ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ μὲ κάθε τρόπο διευκόλυναν τὸ πρόγραμμα. Στὶς ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Α. Ἀρχοντάκη, Ἑ. Γεροντάκου, Α. Παπαδοπούλου, Μ. Πλάτωνος, Κ. Χριστοφῆ καὶ Ε. Χρυσικοπούλου καὶ οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Ζ. Ἀλετράς, Γ. Βουβάκη, Μ. Γελαδάκη, Μ. Ζαμπανί, Α. Καρέλα, Γ. Κακούρη, Μ. Κοκκίνη, Α. Κοτσώνας, Ε. Μαθιουδάκη, Ε. Μαραβέλια, Χ. Μαργαρίτη, Σ. Μάρκου, Δ. Μαστοράκη, Ν. Μαυρουδῆ, Β. Μπότση, Α. Νικολακάκη, Π. Ντόβας, Χ. Παπαδάκη, Σ. Σηφακάκης, Ε. Σολωμοῦ, Α. Σπηλιωτοπούλου, Σ. Στάθη, Ε. Σταματάκη, Ε. Συγγελάκη, Ι. Τανταλίδης, Α. Τζανετέα, Φ. Τριανταφυλλίδης, Σ. Τρούλη, Α. Φραντζεσκάκης, Α. Φτεριώτη καὶ Ο. Ψοφογιαννάκη. Ὡς συντηρητῆς ἐργάσθηκε ὁ πολὺπειρος Κ. Νικάκης, ἐνῶ μέρος τῆς συντήρησης τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀνέλαβε ἡ Ε. Ἀναπλιώτη. Τέλος, γιὰ τὶς ἀποτυπώσεις τῶν ἀρχιτεκτονημάτων ἐργάσθηκε ὁ παλαιὸς συνεργάτης τῶν ἀνασκαφῶν στὴ Ζάκρο ἀρχιτέκτων Α. Νακάσης καὶ γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς κεραμεικῆς ἡ Ν. Ντόλια.

α. Ἔργασίες καταγραφῆς καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης τῆς κεραμεικῆς

Σημαντικὴ πρόοδος σημείωσαν οἱ ἐργασίες διαλογῆς, καταγραφῆς καὶ σχεδίασης τῆς κεραμεικῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Παλαιοανακτορικὸ Συγκρότημα κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου». Οἱ πενήντα περίπου ομάδες ὀστράκων ποὺ καταγράφηκαν (χῶροι: Γ, Δ, Κ, Μ, Ξ, ἀνατολικά τοῦ Ξ, ἀνατολικά τοῦ Π, Σ, Τ, ἀνατολικά τοῦ Τ καὶ ἀνατολικά τοῦ LXVIII), ἀντιπροσωπεύουν ἓνα, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὁμοιογενές «στρώμα καταστροφῆς», ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ντόπια κεραμεικὴ τῆς ὥριμης ὙΜ Ια περιόδου. Ὁ τεχνοτροπικὸς ρυθμὸς ποὺ κυριαρχεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη παρουσιάζει συντηρητικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὴν ἀπόδοση τοῦ ἴδιου διακοσμητικοῦ θέματος σὲ δύο τεχνικές («light on dark» καὶ «dark on light»), σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓνα πιὸ ἐξελιγμένο θεματολόγιο. Τὰ σχήματα ποὺ ἀντιπροσωπεύονται καλύτερα εἶναι τὸ κύπελλο μὲ τὰ κάθετα τοιχώματα, ὁ ἡμισφαιρικὸς κύαθος, τὸ λοπάδιο μὲ τὸ πλατὺ ἔξω νεῦον χεῖλος, ἡ ἡμισφαιρικὴ φιάλη, τὸ τριποδικὸ πύραυλο, ἡ τριποδικὴ χύτρα, ἡ λεκανίδα (σὲ διάφορους τύπους), ὁ ἀμφορέας μὲ τὸ ἐλλειπτικὸ στόμιο, ὁ πιθαμφορέας καὶ ὁ εὐρύστομος πίθος. Ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἡ τρέχουσα σπείρα, ἡ βλαστόσπείρα, οἱ ἀπλές περιφερικὲς ταινίες, οἱ φυλλοφόρες ταινίες, οἱ ζῶνες διαδοχικῶν μηνονειδῶν καὶ ἡ πτύχωση τύπου χελωνίου («ripple»). Ἐξχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἓνα ὄστρακο λεπτοῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου ποὺ φέρει σημεῖο τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς γραμμμένο μὲ μελάνι, τὸ ἡμίτομο μικκύλης προχοῖσκης «τύπου Χαμαιζίου» μὲ τρία ἐγχάρακτα ἱερογλυφικὰ σημεῖα καὶ ἡ λαβὴ πιθοειδοῦς μὲ σφράγισμα ποὺ ἀπεικονίζει, πιθανῶς, ἀνθρώπινες μορφές.

Διαφορετικὴ παρουσιάζεται ἡ κατάσταση μόνον ὅσον ἀφορᾷ στὶς ομάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς χώρους ἀνατολικά τοῦ δωματίου LXVIII. Οἱ χῶροι αὗτοι βρίσκονται στὸ ἀνώτερο ἀπὸ τὰ δύο ἄνδρα, ὅπου ἔχει οἰκοδομηθεῖ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα καί, πιθανότατα, ἦταν αἶθριοι. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς κλιβάνου, τοῦ τύπου μὲ τοὺς ἀεραγωγούς, ποὺ κατὰ τὸν ἀνασκαφέα χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀνάχυση τοῦ χαλκοῦ. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ καταγράφηκε δὲν ἀντιπροσωπεύει, ἀσφαλῶς, ἓνα «στρώμα καταστροφῆς», ἀλλὰ μάλλον μία τεχνητὴ ἐπίχωση γιὰ τὴν κατασκευὴ νέων δαπέδων. Περιλαμβάνει κομμάτια πιὸ προχωρημένα χρονολογικά, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ξεχωρίζουν τὰ θραύσματα τρίτου ψευδόστομου ἀμφορέα μὲ φολιδωτὸ κόσμημα, τῆς ὙΜ Ιβ περιόδου.

Όλοκληρώθηκε ή καταγραφή του κεραμεικού υλικού που προέρχεται από την ανασκαφή της λεγόμενης «μινωικής βίλλας» της Έπάνω Ζάκρου. Πρόκειται για κεραμική κατά το πλείστον καθημερινής χρήσης, που —προσωρινά— θα έπρεπε να χρονολογηθεί στην ΥΜ ΙΒ περίοδο. Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται καλύτερα είναι ο πίθος, ο πιθαμοφόρας, ή τριποδική χύτρα, ή λεκανίδα, ο αμφορέας με έλλειπτικό στόμιο, ή ραμφόστομη πρόχους, ο ήμισφαιρικός κύαθος και το άωτο κωνικό κύπελλο.

Στη Ζάκρο, τέλος, προχώρησαν οι εργασίες καταγραφής του κεραμεικού υλικού που βρίσκεται στην αποθήκη του ανασκαφικού οικίσκου. Καταγράφθηκαν σαράντα πέντε ομάδες οστράκων, που προέρχονται από την περιοχή της Δυτικής Αύλης και του ΝΑ Περιβόλου του ανακτόρου, αλλά και από τα κτίρια του ΒΔ λόφου. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν οι ομάδες που προέρχονταν από τα θεμέλια δωμάτια του άνω ανδρήρου της Οικίας Α (του «Hogarth»), οι οποίες περιλαμβάνουν κομμάτια που θα μπορούσαν, με τα νέα δεδομένα της επιστημονικής έρευνας, να χρονολογηθούν στην ΥΜ ΙΙ περίοδο.

6. Συντήρηση κινητών εύρημάτων

Στο Έργαστήριο Ζάκρου, συνεχίσθηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των κινητών εύρημάτων του «Παλαιοανακτορικού Συγκροτήματος κάτω από την Ανατολική Πτέρυγα του Ανακτόρου» και του «Ανατολικού Κτιρίου της Όδου Λιμένος». Τα περισσότερα από τα κονιάματα που βρέθηκαν στο πρώτο είναι μονόχρωμα (λευκά ή υποκίτρινα), ενώ λίγα κομμάτια παρουσιάζουν άπλή γεωμετρική διακόσμηση σε ζώνες τριών εναλλασσομένων χρωμάτων (ερυθρού - λευκού - γαλάζιου). Μερικά από αυτά προέρχονται από ανάγλυφο τοιχογραφικό διάζωμα με συνδεόμενες σπειρές, έντελως ανάλογο με εκείνο που κοσμούσε την «Αΐθουσα των Συμποσίων» του ανακτόρου. Άλλα ανήκουν, όπως φαίνεται, σε διπλά «κέρατα καθοσίωσης», που χρησιμοποιήθηκαν, ασφαλώς ως επιστέφεις κάποιου οικοδομήματος. Άνάμεσα στα εύρηματα του «Ανατολικού Κτιρίου» που αποκαταστάθηκαν είναι τρία μεγάλα λίθινα άγγεϊα: δύο, δίωτα, καδόσχημα —από στικτό έρυθρό μάρμαρο και από υπόλευκο μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις— και μία κομπή δίωτη λεκάνη με πρόχυση, από γκριζοκάστανο άσβεστόλιθο.

Σημαντική είναι και ή αποκατάσταση τεσσάρων έξοχα διακοσμημένων

πήλινων ἀγγείων, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο. Πρόκειται γιὰ ἓνα πιθαμοφόρα μὲ διακόσμηση ἐπάλληλων ζωνῶν πού κοσμοῦνται μὲ διάφορα θέματα (θέμα πού μιμεῖται κροκαλοπαγὴ λίθο, βλαστόσπειρα, τρέχουσα σπείρα, στροβιλιζόμενα ζεύγη φύλλων, λοξὰ τοποθετημένους κλάδους), μία ραμφόστομη πρόχου μὲ διακόσμηση ζώνης σπειρῶν καὶ τοξοστοιχίας πού ἀπολήγει σὲ «σταγόνες», μία γεφυρόστομη πρόχου μὲ ζῶνες ἀπὸ μικροὺς ρόδακες καὶ καμπυλούμενους κλάδους μὲ ἀντιθετικά φύλλα καί, τέλος, γιὰ ἓνα ψευδόστομο ἀμοφόρα μὲ διακόσμηση χταποδιοῦ.

Πρόοδο σημείωσαν καὶ οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴν ἀποκαλούμενη «μινωικὴ βίλλα» τῆς Ἐπάνω Ζάκρου. Ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ εἴκοσι ἀγγεῖα, κατὰ τὸ πλεῖστον καθημερινῆς (οἰκιακῆς) χρήσης. Ἀνάμεσά τους, ἓνας πιθαμοφόρας, δύο χύτρες, ἓνας καδίσκος μὲ προχὴ καὶ ἓνα μικροσκοπικὸ ἀπιόσχημο ἀλάβαστρο μὲ διακόσμηση περιφερικῶν ταινιῶν καὶ σειρῶν στιγμῶν, σχεδιασμένη στό «dark on light» στύλ.

γ. Μουσειακὴ μελέτη καὶ φωτογράφιση εὐρημάτων

Στὰ πλαίσια τῆς προετοιμασίας γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ «Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου, ἡ ἀρχαιολόγος Ἐ. Γεροντάκου κατέγραψε καὶ μελέτησε περὶ τὰ 220 κινητὰ εὐρήματα, πού βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σητείας. Τὰ ἀντικείμενα σχεδίασε ἡ Ν. Ντόλια καὶ φωτογράφησε ὁ φωτογράφος Ι. Παπαδάκης (πίν. 108α-β).

δ. Ἀποτύπωση καὶ φωτογράφιση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Στὴ Ζάκρο ὁ Ἀ. Νικάσης ὁλοκλήρωσε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ «Ἀνατολικοῦ Κτιρίου παρὰ τὴν Ὀδὸ Λιμένος» καὶ ξεκίνησε τὴ σχεδίαση τῶν λειψάνων τῆς «μινωικῆς βίλλας» τῆς Ἐπάνω Ζάκρου. Ἐπανασχεδίασε, ἀκόμα, μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια, τὰ ἐντυπωσιακὰ πλακόστρωτα δάπεδα τῶν δωματίων Β καὶ Γ τοῦ «Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος». Στὸν ἴδιο χῶρο, ὁ ἀρχαιολόγος δρ. J. Driessen, μὲ τὴ βοήθεια «ἀετοῦ» καὶ ἑνὸς πολυμελοῦς συνεργείου, φωτογράφησε ἀπὸ τὸν ἀέρα, τὰ κτίρια πού πλευρίζουν τὴν «Ὀδὸ Λιμένος».

ε. Καθαρισμός αρχιτεκτονημάτων και στερεωτικές επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα

Με σκοπό τή λεπτομερή σχεδίαση και φωτογράφιση τών πλακοστρώτων δαπέδων τους, απομακρύνθηκε παχύ στρώμα λάσπης από τὸ ἐσωτερικὸ τών δωματίων Β καὶ Γ τοῦ «Παλαιοανακτορικοῦ Συγκροτήματος». Παράλληλα, στερεώθηκαν, ἀπὸ τὸν συντηρητὴ Κ. Νικάκη, οἱ τοῖχοι τών συγκεκριμένων δωματίων πὺ κινδύνευαν ἄμεσα.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΝΙΚ. ΠΛΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Συνεπής πρὸς τὴν πολιτικὴν ποὺ ἐφαρμόζει ἀπὸ ἐτῶν ἡ Ἑταιρεία ἔστρεψε καὶ τὸ 1998 τὴν προσοχή της πρὸς τὰ δημοσιεύματα, δηλαδὴ τὴν ἔκδοση τῶν περιοδικῶν της καὶ αὐτοτελῶν μονογραφιῶν. Ὅσα ἐκδόθηκαν ἀποτελοῦν τὸ σπουδαιότερο ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν μας καὶ τὸ τέρμα μακρόχρονων μελετῶν καὶ κόπων.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ ἐκδόθηκαν κατὰ τὸ 1998 τὸ Ἔργον τοῦ 1997 (τόμ. 44) μὲ τὴν προκαταρκτικὴ ἔκθεση τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ λοιποῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας καὶ ὁ τόμος 11 τοῦ Μέντορος (τεύχη 45, 46, 47, 48). Τὸ τεῦχος τοῦ Ὀκτωβρίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Κυριακὸ Σ. Πιπτάκη καὶ τοῦ Δεκεμβρίου στὶς ἀνασκαφές ποὺ ἔκαμε ἡ Ἑταιρεία στὸν Κεραμεικὸ. Καὶ τὰ δύο περιέχουν τὴν ἱστορία σημαντικῶν περιόδων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐκδόθηκε ὁ τόμος 136 τοῦ 1996, ὁ ὁποῖος περιέχει μία μόνο μεγάλη μελέτη, τὰ «Θηβαϊκά», τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Νικόλα Φαράκλα. Θὰ θυμᾶστε ὅτι τὸν ἴδιο τίτλο εἶχε μία ἐξίσου ἐκτενὴς μελέτη τοῦ Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου δημοσιευμένη, μόνη, στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ 1917. Οἱ δύο μελέτες, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο καὶ τὸ ἴδιο θέμα, χωρίζονται ἀπὸ διάστημα 80 ἐτῶν, τριῶν γενεῶν.

Ὁ Κεραμόπουλλος ἀξιοποίησε τὰ στοιχεῖα ποὺ διέθετε, φιλολογικὰ καὶ ἀνασκαφικὰ, καὶ τὰ συνέθεσε σὲ μιὰ ἐκτεταμένη μελέτη 500 μεγάλων σελίδων ἡ ὁποία ἀποτέλεσε σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τῶν Θηβῶν. Οἱ μετὰ τὸν πόλεμο νέες καὶ πολλὲς ἀνασκαφές ποὺ ἔγιναν στὴν ἱστορικὴ πόλιν, ἐπέβαλαν ἀναθεώρηση τῶν περὶ αὐτῆς ἀπόψεων, κυρίως τῶν ἀπόψεων τοῦ Κεραμοπούλλου. Αὐτὴ τὴν κριτικὴ ἀναθεώρηση ἀποτελοῦν

τά «Θηβαϊκά» τοῦ Νικόλα Φαράκλα, ὁ ὁποῖος ἐπανεξετάζει τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα στοιχεῖα, ἀναλύει τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὶς ἐρμηνεῖες καὶ ὅλων ἐκείνων ποὺ ἀσχολήθηκαν, μετὰ τὸν Κεραμόπουλλο, μὲ τὴν τοπογραφία τῶν Θηβῶν, καὶ συνθέτει τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα στοιχεῖα. Ἡ κύρια συμβολὴ τοῦ Νικόλα Φαράκλα στὴν πρόοδο τῆς γνώσης τῆς τοπογραφίας τῶν Θηβῶν εἶναι ἡ νέα ἐρμηνεία ποὺ δίνει σὲ στοιχεῖα γνωστὰ ἀπὸ παλαιά, ἡ σύνθεση τοῦ νέου καὶ πλούσιου ἀνασκαφικοῦ ὕλικου καὶ ἡ νέα θεώρηση τῶν τοπογραφικῶν ζητημάτων. Πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ Κεραμόπουλλου ἐπιβεβαιώνονται, ἄλλα τροποποιοῦνται καί, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἄλλα ἀνατρέπονται καὶ ἀντικαθίστανται μὲ νέα.

Πλεονέκτημα τῆς νέας μελέτης, ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Κεραμόπουλλου, εἶναι τὰ πολλὰ τοπογραφικὰ σχέδια τῶν Θηβῶν, ἐκπονημένα ἀπὸ τὸν Νικόλα Φαράκλα, τὰ ὁποῖα εἰκονογραφοῦν μὲ ἐνάργεια τὰ συμπεράσματά του.

Τὸ βιβλίον τοῦ Γεωργίου Ρεθεμιωτάκη, «Ἀνθρωπομορφικὴ Πηλοπλαστικὴ στὴν Κρήτη», ἀποτελεῖ τὴ διεξοδική μελέτη καὶ δημοσίευση μιᾶς σημαντικῆς κατηγορίας μνημείων τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας, τῶν πηλίνων εἰδῶλων καὶ εἰδωλίων ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἕως τὴν ὑπομινωικὴ περίοδο, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται συγκριτικὰ καὶ συνθετικά.

Ὁ Γ. Ρεθεμιωτάκης ἐξετάζει τοὺς ρυθμούς, τὴ μορφολογία καὶ τὴν τεχνικὴ τῶν πηλίνων πλαστικῶν ἔργων τῆς περιόδου ποὺ μνημόνευσα καὶ ἐρμηνεύει τὴ σημασία τους καὶ τὸν συμβολισμό τους. Ἐξετάζει τὸ ζήτημα τῆς παρουσίας μυκηναϊκῶν εἰδωλίων στὴν Κρήτη καὶ τὶς μινωικὲς ἐπιδράσεις σὲ ἀνάλογα δημιουργήματα ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τῆς ἐλληνικῆς Στερεᾶς. Μικρὸ μέρος τοῦ βιβλίου καταλαμβάνει ὁ συστηματικὸς κατάλογος 203 πηλίνων πλαστικῶν ἔργων, τὸν ὁποῖο ἀκολουθοῦν ἑξὶ μεγάλα κεφάλαια στὰ ὁποῖα ἐξετάζονται συνθετικὰ τὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἔργων αὐτῶν. Τὴν εἰκονογράφηση τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν 84 πίνακες φωτογραφιῶν, 41 πίνακες σχεδίων καὶ ἓνας πίνακας τῆς Κρήτης μὲ τοὺς τόπους προέλευσης τῶν ἐξεταζομένων ἔργων.

Ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν ὁποίων εἶχε ἀναγγελεθῇ ἡ ἔκδοσις κυκλοφόρησαν, τῆς Ἑλένας Walter-Καρύδη, «Τὸ Ἑλληνικὸ Σπίτι». Ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ σὰς εἶχα μιλήσει τὸ 1997.

Κυκλοφορήθηκε ἐπίσης τὸ βιβλίον τοῦ ὁμιλοῦντος «Μαραθῶν» σὲ γερμανικὴ μετάφραση. Ἐλπίζουμε ὅτι σύντομα θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλοι τόμοι ἐπιστημονικῶν ὁδηγῶν.

Θέλοντας ἡ Ἑταιρεία νὰ τιμήσει προκαταρκτικῶς, τὸν μεγάλο Γραμματέα τῆς Ἀναστάσιο Κ. Ὁρλάνδο, ἐξέδωσε αὐτοτελῶς σὲ τέσσερις γλῶσσες, τὴ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος μελέτη τοῦ «Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ», χρησιμότητα σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ἔχουν τὴν πρώτη εἰκόνα ἐνὸς μεγάλου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Τὸ βιβλίον τῆς Φανῆς Μαλλούχου-Tufano, «Ἡ Ἀναστήλωση τῶν Ἀρχαίων Μνημείων στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα (1834-1939)», ἀποτελεῖ τὴν κριτικὴ ἐξιστόρηση τοῦ μεγάλου ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, στὴν ἀναστήλωση τῶν ἐλληνικῶν μνημείων.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀργὰ ἀλλὰ συστηματικὰ ἐκδίδονται μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Πολλοί, ἀρχαιολόγοι κυρίως, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀντιληφθεῖ τὴ σημασία τῶν μελετῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορία τῆς ἐπιστῆμης ἀποτελοῦν σημαντικὲς συμβολὲς στὴν πνευματικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνει πλήρως τὸ βιβλίον τῆς Φανῆς Μαλλούχου, τὸ ὁποῖο γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί μέσα στίς σελίδες του ξετυλίγεται καὶ ἡ ἱστορία τῶν προσπαθειῶν καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἀρχαίου Ἰδρύματός μας, ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνεδαφικοὺς ὁραματισμοὺς τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ ἕως τίς ἀναστηλώσεις τοῦ Ὁρλάνδου. Σὰς ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς στίς 28 Ἀπριλίου 1837, κατὰ τὴν πρώτη συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς Ἑταιρείας, ἀντικρίζοντας τὰ τραγικὰ ἐρείπια τοῦ Βράχου θεώρησε ὡς τεκμήριον «τῆς πολιτικῆς μας ἀναγεννήσεως καὶ τῆς νέας ἐγγραφῆς μας εἰς τὸν πίνακα τῶν προοδευτικῶν ἐθνῶν, τὸ πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα θρησκευτικὸν σέβας μας, τὴν ὑπὲρ αὐτῶν κηδεμονίαν τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσίν των».

Στὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει μὲ τίς ἐκθέσεις καὶ τίς ὑποδείξεις τοῦ Leo von Klenze γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, περιγράφεται τὸ κύριον ἀναστηλωτικὸ ἔργο τοῦ Λουδοβίκου Ross, ἡ εὑρεση τῶν μελῶν καὶ ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καὶ συνεχίζεται μὲ τίς προσπάθειες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ χρόνια τοῦ Κυριακοῦ Πιτ-

τάκη, τοῦ Παναγιώτη Εὐστρατιάδη, τοῦ Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη καὶ τοῦ Παναγιώτη Καθβαδία.

Περὶ τὸ τέλος τῆς πρώτης περιόδου ἀναστηλωτικῆς δράσης τῆς Ἑταιρείας ἀναπτύσσεται ἡ δραστηριότητα τοῦ Νικ. Μπαλάνου, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ διευθύνει τὴν ἀναστήλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης ἕως τὸ 1939. Παράλληλα μὲ τὸν Μπαλάνο τὸ «Γραφεῖον Ἀναστηλώσεως καὶ Συντηρήσεως Ἀρχαίων Μνημείων» ὑπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο θὰ μεριμνᾷ, ἀπὸ τὸ 1922 ἕως τὸν πόλεμο, γὰρ τὰ μνημεῖα τὰ ἐκτὸς τῆς Ἀκροπόλεως.

Τὸ βιβλίον εἰκονογραφεῖται μὲ ἄγνωστες καὶ πολύτιμες φωτογραφίες, ἡ παλαιότερη εἶναι τοῦ 1848, καὶ μὲ πρωτότυπα σχέδια. Κύριες πηγές τῆς συγγραφῆς ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημεῖα καὶ τὴν ἰσχνὴ βιβλιογραφία, εἶναι τὸ ἀρχεῖο ἐγγράφων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ ὁποῖο, μαζὶ μὲ τὸ φωτογραφικὸ τῆς ἀρχεῖο, ἀποτελεῖ τὴν κιβωτὸ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας. Τὸ νέο ἔργο εἶναι τὸ πανόραμα τῶν περὶ τὰ μνημεῖα ἰδεῶν καὶ ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ ἀνακαλύψει σ' αὐτὸ τὰ αἷτια πολλῆς περὶ τὰ ἀρχαῖα κακοδαιμονίας ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἐξαλειφθεῖ, μάλιστα ἐπιτείνεται μὲ τὸν χρόνον, γιατί οἱ περὶ οἰκονομίας καὶ κράτους ἰδέες πού ἐπικρατοῦν σήμερα κάνουν κερδοφόρα καὶ δυνατὴ τὴν μὲ αὐτὰ ἐνασχόληση ἀτόμων τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἐπιστημονικὴ σχέση μὲ τὴν ἀρχαιότητα.

Γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου προσέφερε ἰδιαιτέρως μεγάλο ποσὸν ἡ Α.Ε. Ὀδῶν καὶ Ὀδοστρωμάτων.

Πρὶν ἀπὸ 10 ἀκριβῶς χρόνια, στίς 16 Ἀπριλίου 1989, εἶχε παρουσιασθεῖ ὁ πρῶτος τόμος τῆς δημοσίευσης τῶν ἀρχαίων τῆς νησίδας Γλᾶ στὴ μέση τῆς ἄλλοτε λίμνης τῆς Κωπαΐδας. Σήμερα σᾶς παρουσιάζω τὸν δεύτερο, μὲ τίτλο «Γλᾶς II».

Ἡ δίτομη αὐτὴ δημοσίευση, ἔργο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, ἀποτελεῖ γιὰ τὴν Ἑταιρεία ἐκπλήρωση παλαιοῦ ἐπιστημονικοῦ αἰτήματος. Τὰ μνημεῖα τοῦ Γλᾶ εἶχαν ἐρευνηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1893 ἀπὸ τὸν Antoine de Ridder. Ἐπειτα ἀπὸ 58 χρόνια, τὸ 1955, ὁ Ἰωάννης Θρεψιάδης ἄρχισε νέα ἔρευνα ἡ ὁποία διήρκεσε ἕξι περιόδους. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τῶν δύο ἀρχαιολόγων, ἔργο ἀχάριστο καὶ κοπιαστικό, δημοσίευσε τὸ 1989 ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης ὁ ὁποῖος, στὰ μετὰ τὸ 1979 χρόνια συμπλήρωσε τὴν ἀνασκαφὴν ἐρευνῶντας τὰ κτίρια τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου τοῦ Γλᾶ.

Ὅπως γνωρίζετε, στὴν ἀρχαιολογία λίγοι ἐπιχειροῦν τὴ δημοσίευση

παλαιότερων ἐρευνῶν, πρῶτα γιατί αὐτὲς δὲν ἔχουν τὴν αἴγλη τῶν νέων, ἀγνώστων, εὐρημάτων καὶ δεύτερον, γιατί ἡ δημοσίευση παλαιῶν ἐρευνῶν ἀπαιτεῖ περισσότερο κόπο καὶ προσπάθεια, καθὼς πρέπει νὰ ὑπερνικηθοῦν οἱ ἀτέλειες καὶ οἱ ἀσάφειες τῆς ἔρευνας καὶ νὰ ἐλεγχθεῖ κριτικὰ ἡ φιλολογία ποὺ ἔχει δημιουργηθεῖ, ἡ ὁποία πολλές φορές εἶναι χωρὶς βάση.

Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης ἐρεύνησε τὰ μνημεῖα τοῦ Γλᾶ, τὰ δημοσίευσε καὶ τὰ ἐρμήνευσε. Τὸ τεράστιο μυκηναϊκὸ συγκρότημα τοῦ Γλᾶ, προστατευμένο μὲ τεῖχος, μὲ τὶς κατοικίες τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τοῦ πολυἀριθμοῦ προσωπικοῦ, μὲ τὶς ἐκτεταμένες ἀποθήκες ὅπου φυλάγονταν τὰ ἀγαθὰ ποὺ προσέφερε στοὺς ἀνθρώπους ἡ πεδιάδα τῆς Κωπαΐδας, εἶναι πλέον ἐπιστημονικὸ κτῆμα. Ἡ Ἑταιρεία χαίρει γιὰ τὸ νέο ἔργο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, γιατί ἀποδόθηκε μία ἀκόμη ὀφειλὴ της.

Ἔργο νέου ἀρχαιολόγου, τοῦ Κωνσταντίνου Καλογερόπουλου, εἶναι ὁ τόμος «*Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis*», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ δημοσίευση παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ρωμαίου. Ὁ τόπος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ὁ λόφος τῆς Ἀνάληψης, ὁ ὁποῖος βρίσκεται δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Βούρβουρα, πατρίδας τοῦ Ρωμαίου. Εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἓνας μεγάλος θολωτὸς τάφος καὶ ὀκτὼ μικρότεροι, δύο κιβωτίσχημοι καὶ ἓνας κατεστραμμένος. Τὰ κτερίσματα ποὺ περιεῖχαν, τῆς ΜΕ III ἕως τῆς ΥἚ I καὶ τῆς ΥἚ IIA ἕως IIIB1 ἐποχῆς, ἀγγεῖα, ἔργα μικροτεχνίας καὶ μικροαντικείμενα, περιγράφονται συστηματικὰ καὶ συγκρίνονται πρὸς τὰ σχετικὰ εὐρήματα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ σχέσεις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς τῆς Ἀνάληψης μὲ ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ὅπως τῆς Ἀργολίδος, τῆς Ἀττικῆς, τῆς Βοιωτίας ἐρευνῶνται συστηματικὰ, ὅπως ἐπίσης ἀνιχνεύονται οἱ κρητικὲς ἐπιδράσεις, εἴτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς κεραμικῆς εἴτε μὲ τὴν παρουσία Κρητῶν ἀγγειοπλαστῶν. Ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ συμπεράσματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῶν νεκρῶν τῶν τάφων, τὰ ὁποῖα συνάγονται ἀπὸ τὴν τεκτονικὴ τῶν τάφων, τὸ μέγεθος, τὴ μορφή καὶ τὴ διακόσμηση τῶν ἀγγείων τῆς ἀνασκαφῆς.

Τῆς σειρᾶς Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (APMA), ὁ τρίτος τόμος ἐκδόθηκε μὲ καθυστέρηση ἐπίτηδες γιὰ νὰ συμπεσει ἡ ἔκδοσή του μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη. Εὐλόγως συνέβη αὐτὸ γιατί στὸ πρῶτο μέρος τοῦ τόμου παρουσιά-

ζεται καὶ ἀναλύεται κριτικά, ἀπὸ τὴν Γεωργία Μαλλοῦχου, ἡ ὕλη τοῦ μόνου βιβλίου τοῦ Πιττάκη, «*L'Ancienne Athènes*», τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1835. Εἶναι τὸ βιβλίο πού ὁ Πιττάκης προσέφερε στὸν Λουδοβίκο τῆς Βαυαρίας κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ ἐκεῖνος τοῦ ἐδήλωσε ὅτι δὲν τὸ πληρώνει ἂν πρῶτα δὲν τὸ διαβάσει. Τὴν ἱστορία διηγεῖται ὁ Κωνσταντῖνος Μπέλιος.

Τὸ βιβλίο τοῦ Πιττάκη ἔχει ὅλα τὰ ἐλαττώματα γιὰ τὰ ὁποῖα τὸν κατηγόρησαν, παρανοήσεις, λανθασμένες ταυτίσεις, ἀνιστόρητες κρίσεις· τοῦτο εἶναι φυσικὸ ἀφοῦ ὁ Πιττάκης θέλησε νὰ σκιαγραφήσει, περίπου, τὴν ἀρχαία τοπογραφία τῆς Ἀθήνας μὲ ἀνεπαρκῆ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια. Σήμερα ὅμως τὸ βιβλίο ἔχει χάσει τὰ ἐλαττώματα πού ἐπισημάνθηκαν καὶ ἔχει τὴν ἀξία ἀρχαιολογικῆς πηγῆς, πράγμα τὸ ὁποῖο γίνεται φανερό μὲ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση πού γίνεται στὸν νέο τόμο τοῦ Ἀρχείου.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ τόμου *APMA* 3 ἀποτελεῖ ἡ ἐκ μέρους τῆς Οὐρανίας Βιζυηνοῦ κριτικὴ παρουσίαση τῶν πρώτων πέντε δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, πέντε φυλλαδίων μὲ ἐπιγραφικὴ κυρίως ὕλη, τὸ μέγιστον τῆς ὁποίας προερχόταν ἀπὸ τὴν πρώτη οὐσιαστικὰ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1851, τῆς λεγόμενης οἰκίας Λουῖζας Ψωμᾶ. Ἡ ἀνάλυση γίνεται μὲ τοπογραφικὰ κριτήρια γιατί σκοπὸς τοῦ Ἀρχείου εἶναι νὰ ἀνασυσταθεῖ ἡ μεθοδικὴ εἰκόνα τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ, οἱ ὁποῖες δὲν δημοσιεύτηκαν στὸ σύνολό τους, γιὰ νὰ σχηματιστεῖ πληρέστερη ἢ ἀρχαία τοπογραφία.

Μὲ εὐχαρίστηση μνημονεύω ὅτι γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου προσέφερε μεγάλο ποσὸν ἡ ἐταῖρος κυρία *Matrona Egon*.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

- Β. Χ. Πετράκου, Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. Σύνοψη τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν ἐρευνῶν 1813-1998. Τόμος Α: Τοπογραφία. Τόμος Β: Οἱ ἐπιγραφές.
- Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, Πρώιμες πυρές θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνος.
- Ν. Κούρου, Τὸ Νότιο Νεκροταφεῖο τῆς Νάξου κατὰ τοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους.
- Ρ. Παπαντωνίου, Ἀρχαία Σολύγεια. Ἀνασκαφὴ Νικ. Βερδελη.
- Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1997.
- Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1998.
- Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1999.

ΕΤΟΙΜΑΖΟΝΤΑΙ

- Ἀλ. Καμπίτογλου, Τορώνη Ι.
- Γ. Ἀκαμάτη, Ἐνσφράγιστες λαβές ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῆς Πέλλας. Ἡ ομάδα Παρμενίσκου καὶ Ρόδου.
- Π. Σωτηρακοπούλου, Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς.
- Εὐγ. Κεφαλληναίου, *The Antiquities of Athens, Lord Byron and the Marbles from the Acropolis*.
- Ἀ. Μιχαηλίδου, Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἡ μελέτη τῶν ὀρόφων στὰ σπίτια τοῦ οἰκισμού.
- Κλαίρης Παλυβοῦ, Ἀκρωτήρι Θήρας. Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν ὑστεροκυκλαδικὴ ἀρχιτεκτονική.
- Klaus-Valtin von Eickstedt, *Das Asklepieion im Piräus* (καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση).
- R. Kastler, *Die Südhalle von Elis*.
- B. Eder, *Die submykenischen und protogeometrischen Gräber von Elis*.
- Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1997.
- Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική. Ἀνατύπωση.

- Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*. Τόμοι Α-ΙΒ'. Ἀνατύπωση.
- Spyridon Marinatos, *Excavations at Thera I-VII*. Ἀνατύπωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Βιβλιοθήκη

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας πλουτίστηκε κατὰ τὸ 1998 μὲ 1301 νέους τόμους, πὺν προέρχονται ἀπὸ ἀγορές (531), ἀνταλλαγές (471) καὶ δωρεές (299). Βιβλιοδετήθηκαν ἐπίσης 575 τόμοι.

Διαλέξεις

- Στὶς 3 Δεκεμβρίου διάλεξε ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο κ. Ἀλέξανδρο Μαζαράκη Αἰνιάνα, Ἀνασκαφές στὴν ὁμηρικὴ Γραῖα (Σκάλα Ὠρωποῦ).

Ἀρχεῖο

Τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑταιρείας πλουτίστηκε μὲ πολύτιμο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ καὶ πλῆθος ἀρνητικῶν καὶ φωτογραφιῶν ἀνασκαφῶν καὶ μνημείων. Ὁλοκληρώθηκε σχεδὸν ἡ πολυδάπανη συντήρηση τῶν πολὺ μεγάλου μεγέθους φωτογραφιῶν τόπων καὶ μνημείων πὺν εἶχε ἡ Ἑλλάς στείλει στὴ Διεθνή Ἐκθεση τῆς Ρώμης τοῦ 1911. Οἱ φωτογραφίες αὐτὲς διασώζουν τὴ μορφή τοῦ ἐλληνικοῦ τόπου τὴν ὁποία κανεῖς, στὴν αἶθουσα τούτη, δὲν γνώρισε.

Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης λειτούργησε γιὰ ἔνατη χρονιά. Οἱ καθηγητὲς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου κύριοι Νικ. Χολέβας, Γ. Προκοπίου, Μ. Μπίρης καὶ οἱ καθηγήτριες κυρίες Ἀ. Ἀγοροπούλου-Μπιρμπίλη καὶ Μ. Ἀδάμη δίδαξαν σὲ δέκα μαθήματα Νεώτερη ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονική.

Ὁ ἀρχαιολόγος ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Χρ. Μπουλώτης δίδαξε Γραμμικὴ Γραφὴ Β καὶ μυκηναϊκὸ κόσμο σὲ ὀκτὼ μαθήματα.

Ξενώνας

Στὸν ξενώνα «Ντίτας Μαντζώρου» καὶ κατὰ τὸ 1998 φιλοξενήθηκαν Ἕλληνες ἔφοροι καὶ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων, καθὼς καὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι.

Ἐπιχορήγηση ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν

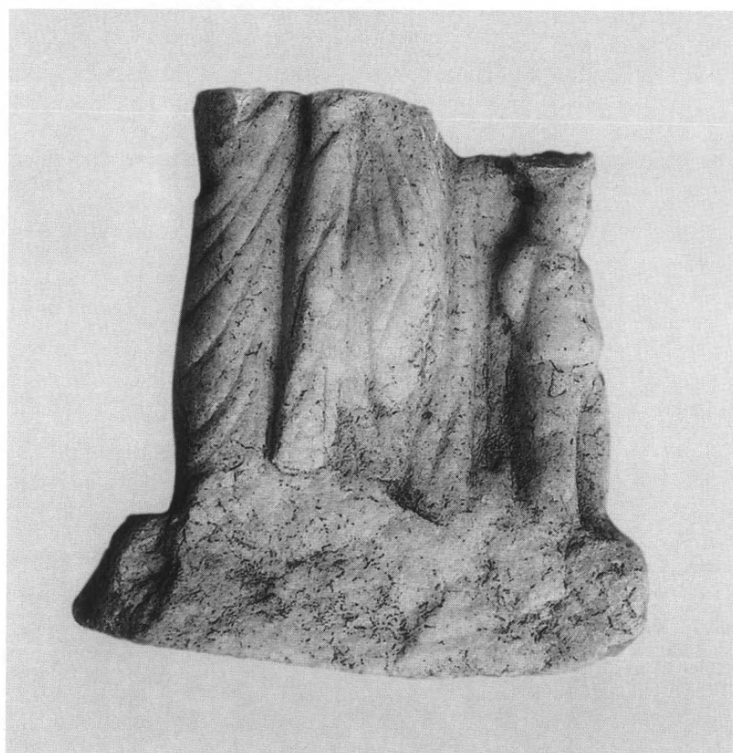
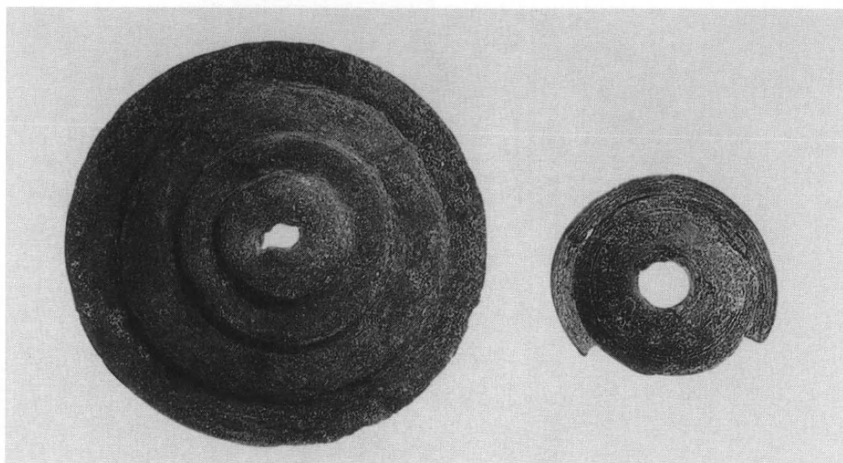
Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ποσὰ ποὺ δαπάνησε ἡ Ἑταιρεία μὲ σκοπὸ τὴν πραγματοποίηση τοῦ κύριου ἔργου της, δηλ. τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ ἐκδοτικοῦ, κατέβαλε ἐπίσης καὶ σημαντικὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἔργων ποὺ συντάσσονται ἐκτὸς Ἑταιρείας, ἰδρυμάτων καὶ προσώπων ποὺ προετοιμάζουν δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ὡς ἑξῆς:

1. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Λεξικοῦ τῶν Κυρίων Ἑλληνικῶν ὀνομάτων» ("A Lexicon of Greek Personal Names") (Ὁξφόρδη).
2. Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασικῆς Μυθολογίας» ("Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae") (LIMC, Basel).
3. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑταιρείας Λακωνικῶν Σπουδῶν.
4. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιγραφικῆς Ἑταιρείας.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α' Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς 17 Μαΐου
1998 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 46, Ἰούνιος 1998, 44-64.

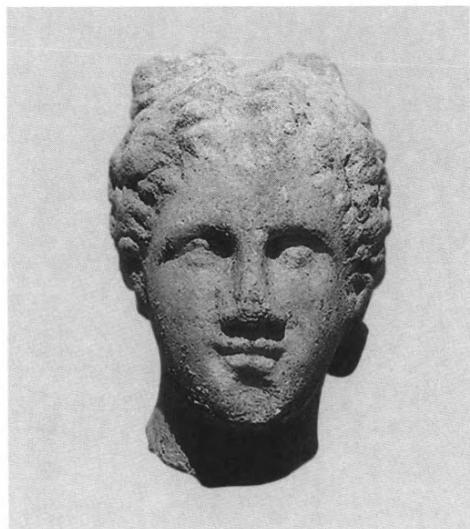
ΠΙΝΑΚΕΣ

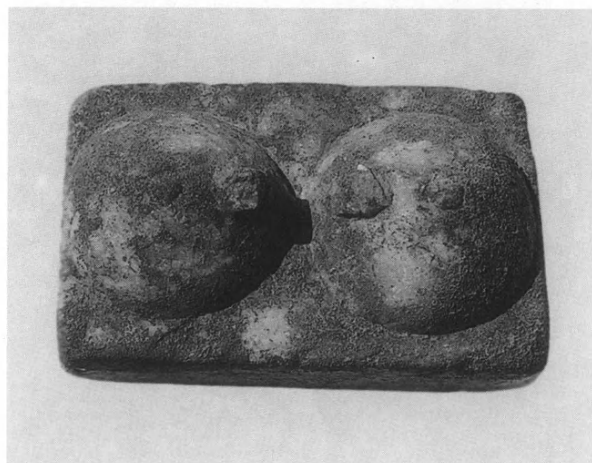
α. Χάλκινα κύμβαλα. β. Χῶρος ΜΑ'. Σύμπλεγμα "Ισιδος καὶ Ἀρποκράτους.

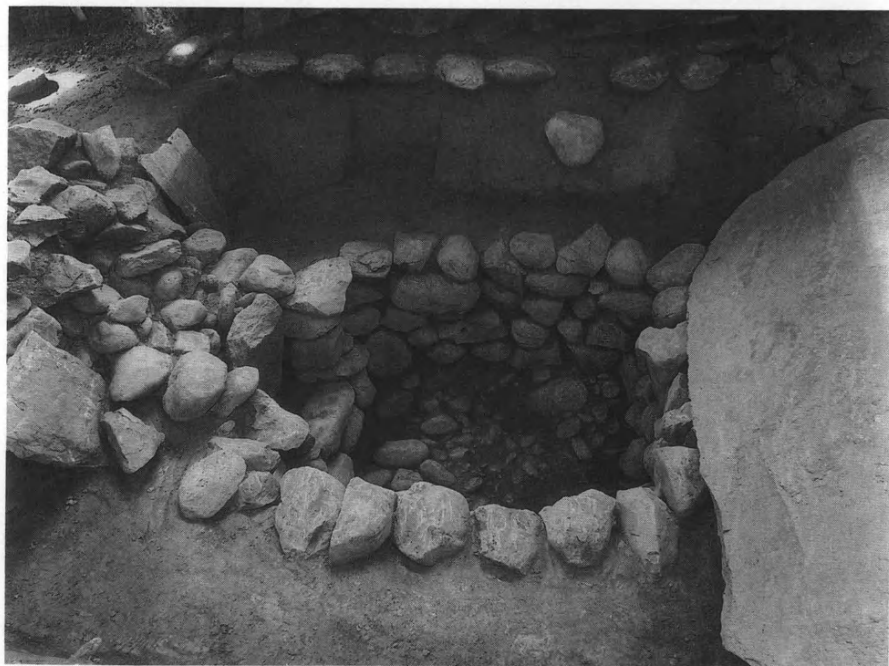
α-β. Ήμιεργό βάθρο από τὸ ΡΕ'.

α. Χῶρος ΡΕ. Γυναικεία κεφαλή. β. Λεκάνη ληνοῦ.

α. Χώρος ΜΘ'. Σταθμίο. β. Χώρος ΡΙΔ'. Σταθμίο.

α. Τὸ νεκροταφεῖο Τσέπι ἀπὸ ΝΔ. 6. Ὁ τάφος 7 ἀπὸ Β, μὲ κροκάλες στὸν πυθμένα του.

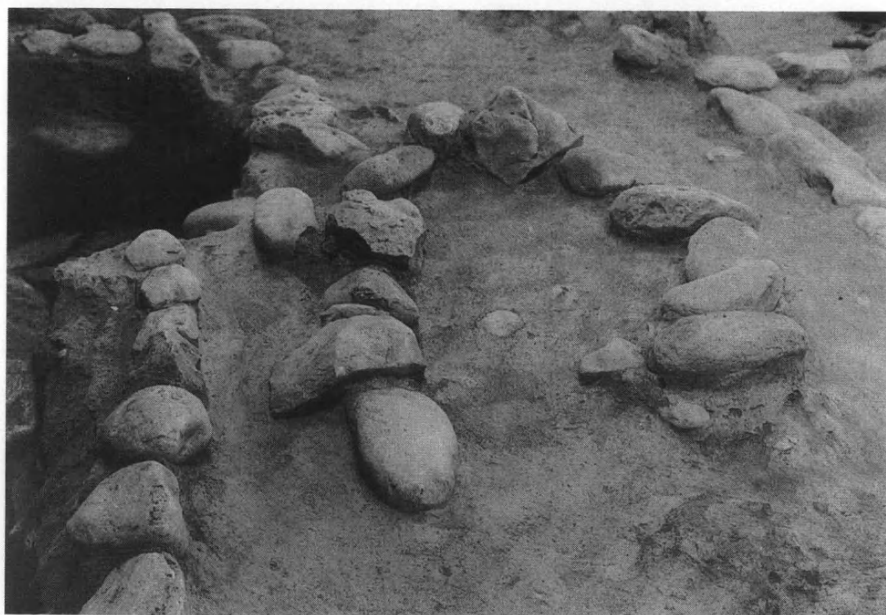
α. Τάφος 19. Τὸ ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο καὶ ὁ περίβολος ἀπὸ Α. β. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 19· στὸ βάθος διατηροῦνται ἀνασηκωμένες οἱ καλυπτήριες πλάκες.

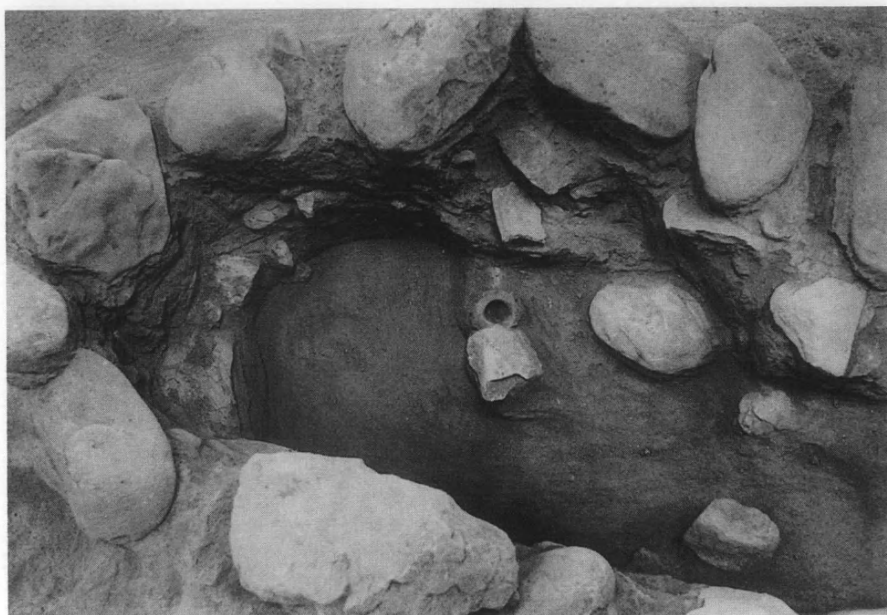
- α. Τάφος 19 από Ν. Κρανία και ὀστά συγκεντρωμένα στὸ δυτικὸ καὶ νότιο τμήμα τοῦ λάκκου.
β. Τάφος 19. Ἀνατολικὸ τμήμα περιβόλου καὶ ριχτὲς πέτρες μέσα στὸ πρόθυρο.

α-β. Τάφος 19: α. Πλάκα τοποθετημένη κατὰ τὸ πλάτος τοῦ προθύρου, ἀπὸ Α.
 β. Δύο παράπλευρες πλάκες μέσα στὸ πρόθυρο, ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο.

α. Ὁ τάφος 19 ἀπὸ Δ. β. Λίθοι σὲ καμπύλο σχηματισμὸ προσκολλημένοι στὸν περίβολο τοῦ τάφου 19, ἀπὸ Α.

α. Μικρό ὄρυγμα ἀπὸ Ν, ἀνοιγμένο ἐξωτερικὰ τοῦ τάφου 19. β. Τὸ ὑπέργειο τμήμα τοῦ τάφου 36, ἀπὸ ΒΑ.

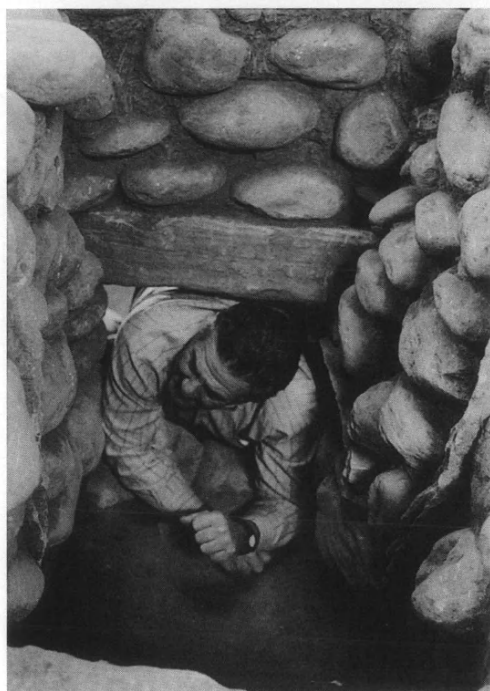
α. Τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 36 γεμισμένο μὲ πέτρες. β. Τάφος 36. Τὸ πρόθυρο μὲ κλειστή εἴσοδο, ἀπὸ Α.

α-β. Τάφος 36: α. Τὸ πρόθυρο μὲ ἀνοικτὴ εἴσοδο, ἀπὸ Α. β. Ἡ δυτικὴ καλυπτῆρια
μὲ πέτρες γύρω στὸ τελείωμά της.

α. Ὁ λάκκος τοῦ τάφου 36 ἀπὸ Δ μὲ τὸν τελευταῖο νεκρὸ κατὰ χώραν. β. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ λάκκου μὲ ὅστὰ καὶ κρανία, ἀπὸ ΒΑ.

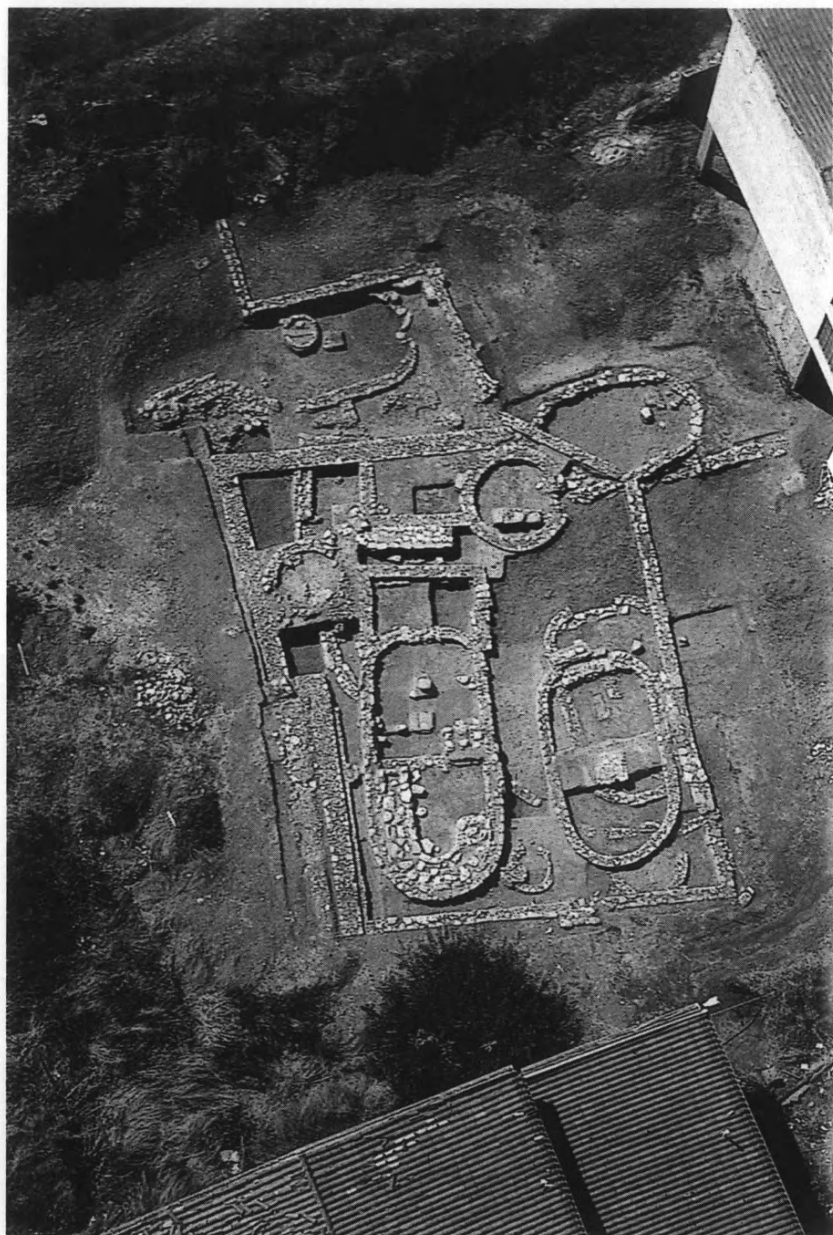
α. «Κάλυμμα» πυξίδας μέσα στον τάφο 36. β. Ο αρχιτεχνίτης Δ. Άλλαγιάννης στην είσοδο του τάφου 36.

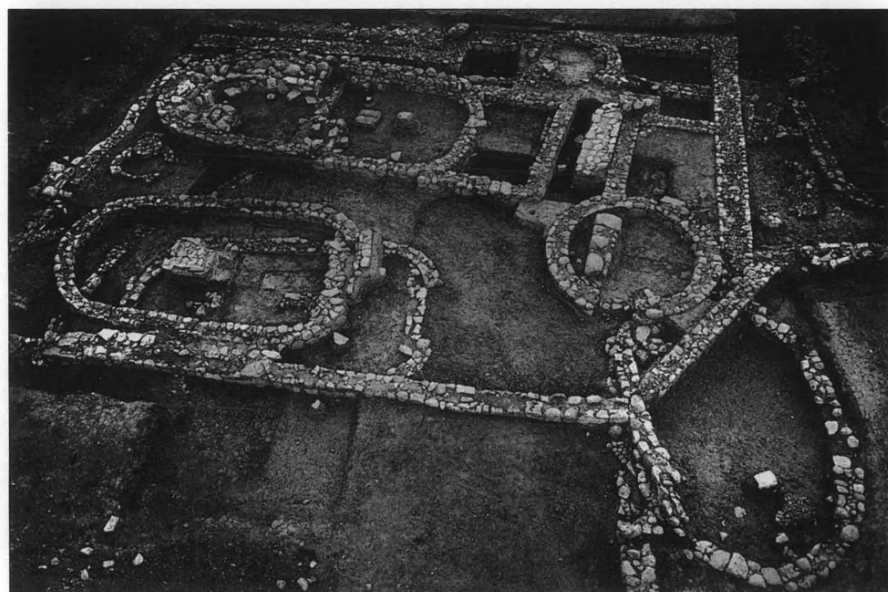
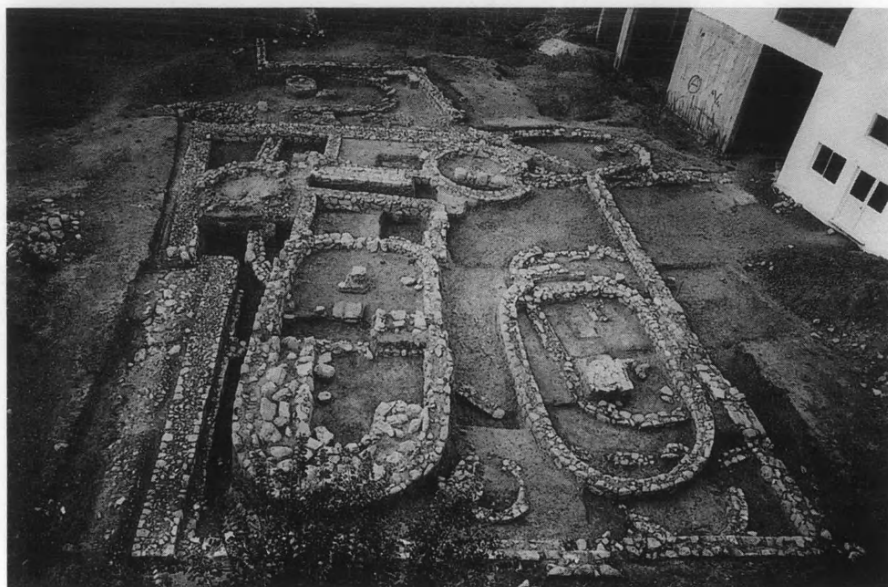
α. Τάφος 36. Ἡ τοιχοποιία τοῦ υπέργειου τμήματος καὶ τοῦ προθύρου, ἀπὸ Ν. β. Σημεῖα λαξεύσεως στὴν καλυπτῆρια πλάκα τοῦ τάφου 36, ἀπὸ Β.

Τάφος 36. Κρανία συγκεντρωμένα στο δυτικό τμήμα του λάκκου.

Ἀεροφωτογραφία τῆς ἀνασκαφῆς (φωτ. Κ. Ι. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος - 1998).

α. Γενική άποψη τής ανασκαφής από Β. β. Γενική άποψη τής ανασκαφής από Δ.

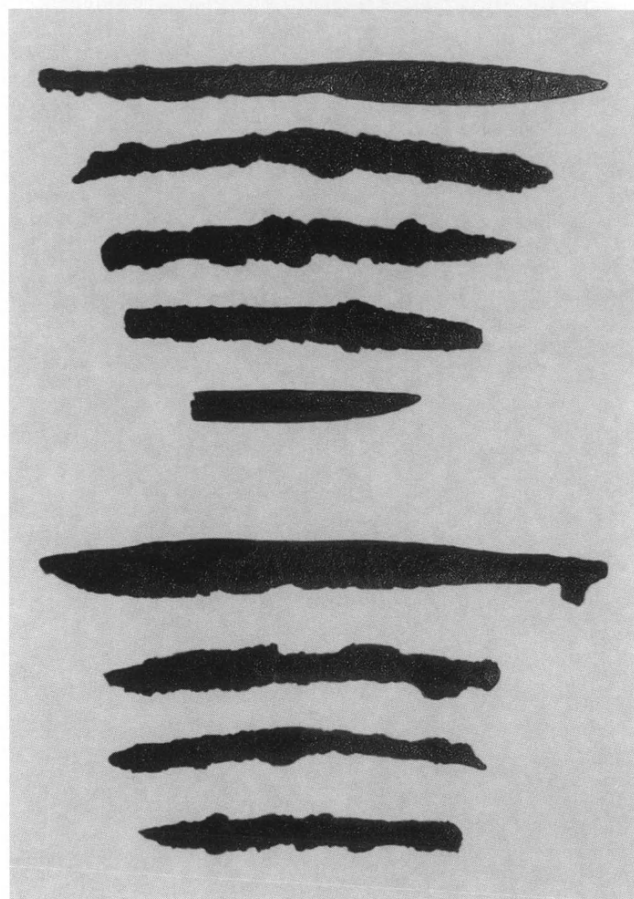
α. Κτίριο Ε. Κοιλότητα με βότσαλα, από Ν. β. Κοτύλη από το κτίριο Ε.

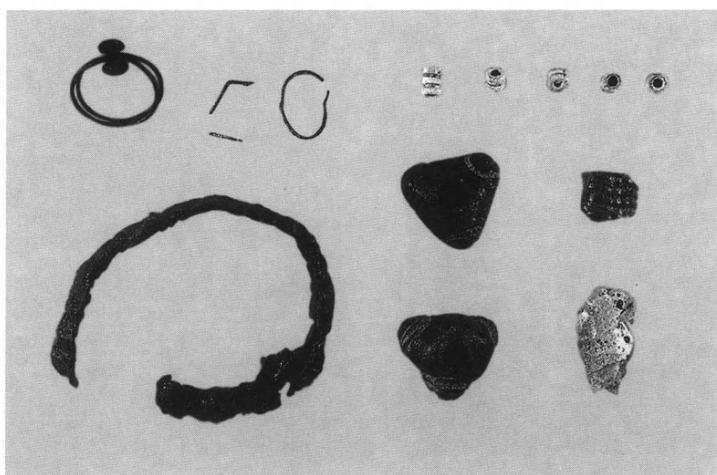
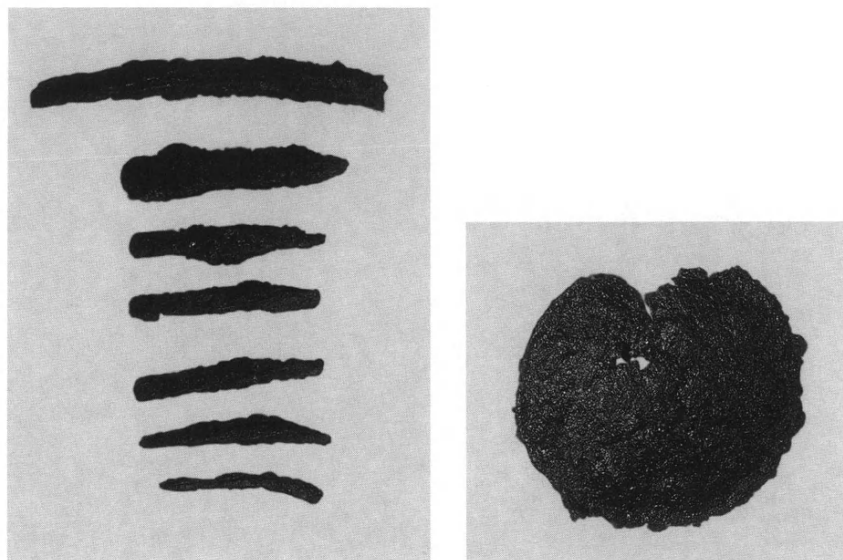
- α. Ἑλλειψοειδὲς Κτίριο ΙΣΤ καὶ κυκλικὸ κτίσμα ΙΖ ἀπὸ Β. Στὸ βάθος ὁ τεθλασμένος περίβολος Τ26.
 β. Ἑλλειψοειδὲς κτίριο ΙΣΤ, κυκλικὸ κτίσμα ΙΖ καὶ περίβολος Τ26-2/Τ26-3, ἀπὸ ΒΑ.

- α. Ἀκέραιος τρίωτος πίθος κατὰ χώραν στὴν περιοχή τῆς ἀψίδας τοῦ ἑλληψοειδοῦς κτιρίου ΙΣΤ.
β. Ὁ τρίωτος ὀξυπύθμενος πίθος μετὰ τὴ συγκόλληση.

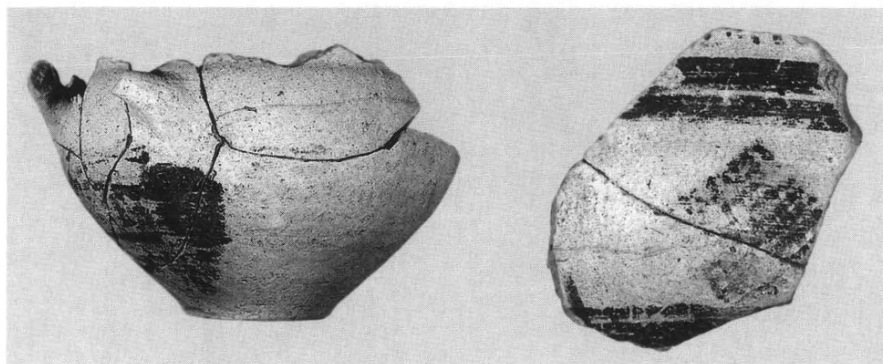
α. Σκυφοειδείς κρατήρες από την περιοχή του Κτιρίου ΙΣΤ. β. Σιδερένια μαχαίρια.

α. Σιδερένιες άξίνες. β. Σιδερένιος δίσκος. γ. Κοσμήματα του «θησαυρού». Πάνω σειρά: Δαχτυλίδι, ένώτια, χάνδρες. Κάτω σειρά: Χάλκινο ψέλιο, χάνδρες από ύαλόμαξα.

α. Κτίριο IB καί ΝΑ γωνία μνημειακού περιβόλου, από Α. β. «Πυρά» XXXVIII πάνω στο φυσικό έδαφος στη ΝΑ γωνία του μνημειακού περιβόλου, από Α.

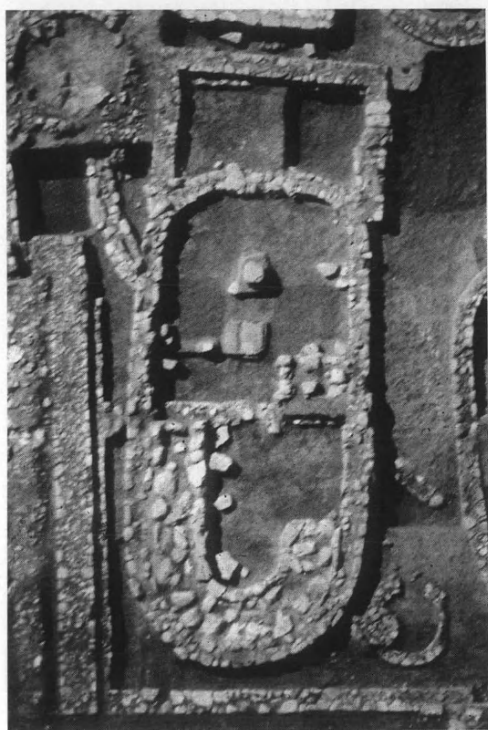
α. Ἀγγεῖα τῆς Πυρᾶς XXXVIII. 6. Ἀνατ. σκέλος μνημειακοῦ περιβόλου· διακρίνεται ἡ ὑποθεμελίωσή του. Δεξιὰ ἡ ἀψίδα τοῦ Κτιρίου Θ.

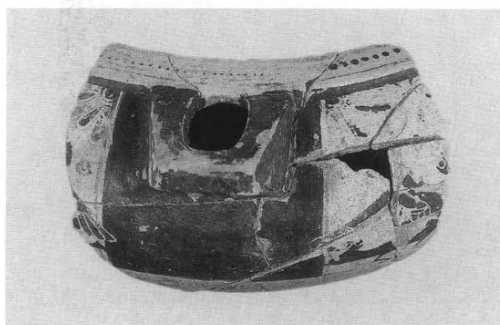
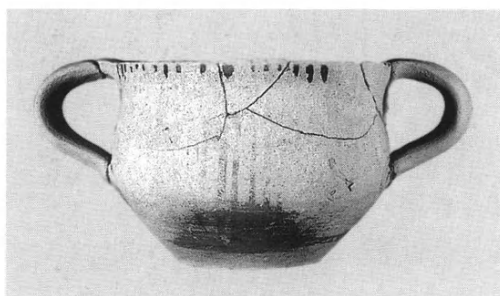
α. Ανατ. σκέλος μνημειακού περιβόλου T32, ή υποθεμελίωσή του (T71) και ο παλαιότερος περιβόλος (T69), από Ν. 6. Τομή 16. Έγχυτρισμός νηπίου XXXVII.

α. Ὁ ἀμφορέας τῆς ταφῆς XXXVII. β. Τομή 10. Τμῆμα τοῦ παλαιότερου περιβόλου (T69)
καὶ ὑπερκείμενος λιθωρὸς XXVII, ἀπὸ ΒΑ.

α. Τομές 7/98, 11, 19 με λείψανα του παλαιότερου περιβόλου από Δ. β. Κτίριο Θ, αεροφωτογραφία.

α. Κτίριο Θ από Ν. β. Δίωτο κυάθιο από τὸ Κτίριο Θ. γ. Κρατήρας με
προχολή από τήν τομή 12.

- α. Ἐλλειψοειδὲς Κτίριο ΙΑ ἀπὸ Ν. Διακρίνονται τὸ δάπεδο τοῦ Κτιρίου Ι, ἡ πλακόστρωτη κατασκευὴ πὺν ἀλύπτει τὴν ἐστία τοῦ ΙΑ, καὶ ἄριστερά ἡ μεταγενέστερη εἴσοδος τοῦ περιβόλου.
- β. Λαγκοειδὲς ἐστία Κτιρίου ΙΑ καὶ τετράγωνη πλακόστρωτη κατασκευὴ ἀπὸ Ν.

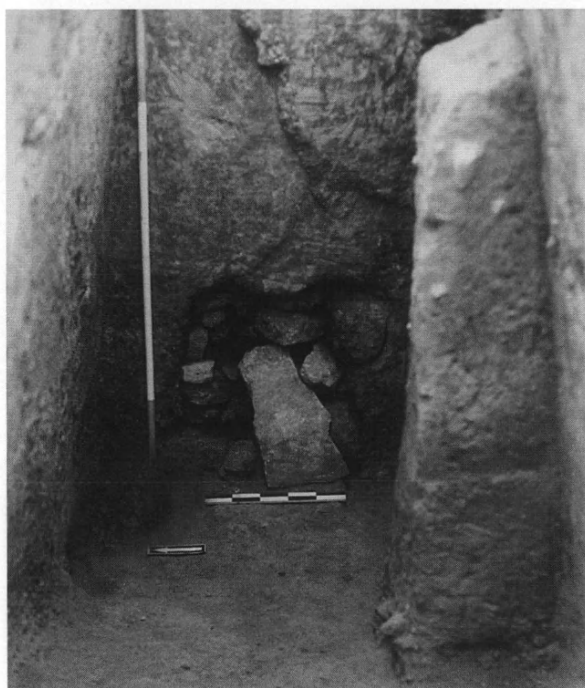
α. Μόνωτο κυάθιο από τὸ Κτίριο Ι. β. Τελετουργικὸς πήλινος λύχνος.

α. Τὸ ΥΕ νεκροταφεῖο τῆς Καλλιθέας Πατρῶν. β. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου Υ.

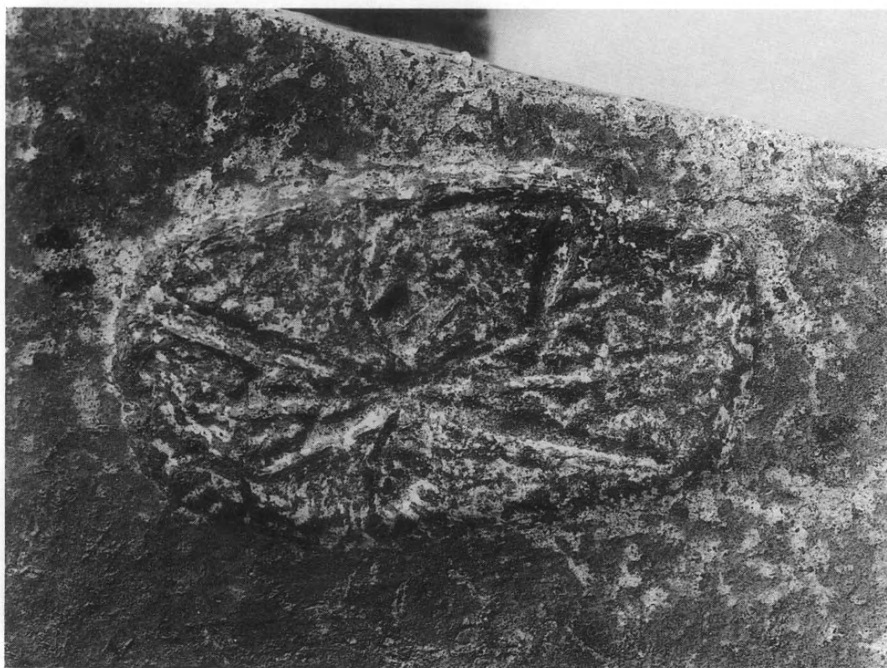
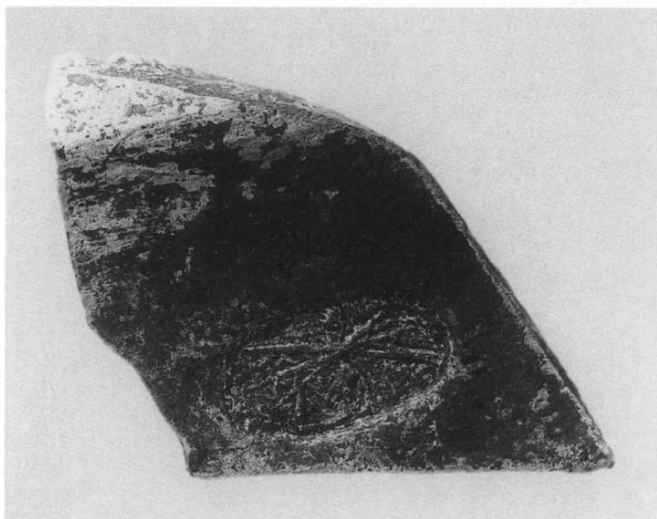
α. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου Υ. β. Ὁ τάφος Φ.

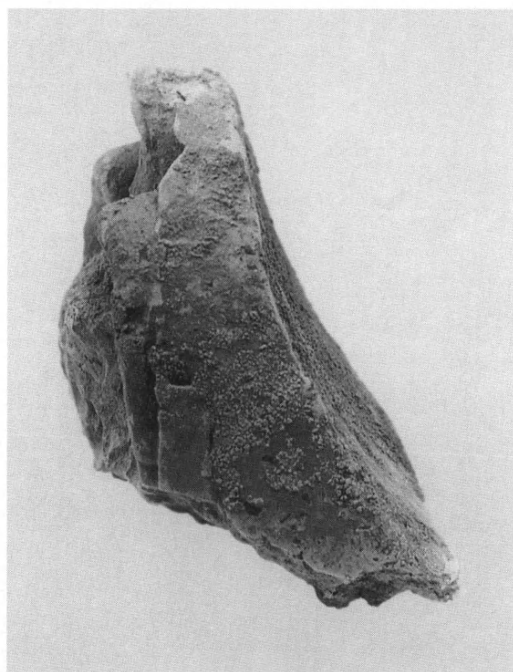
α. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου Φ. β. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου Χ.

Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου Χ.

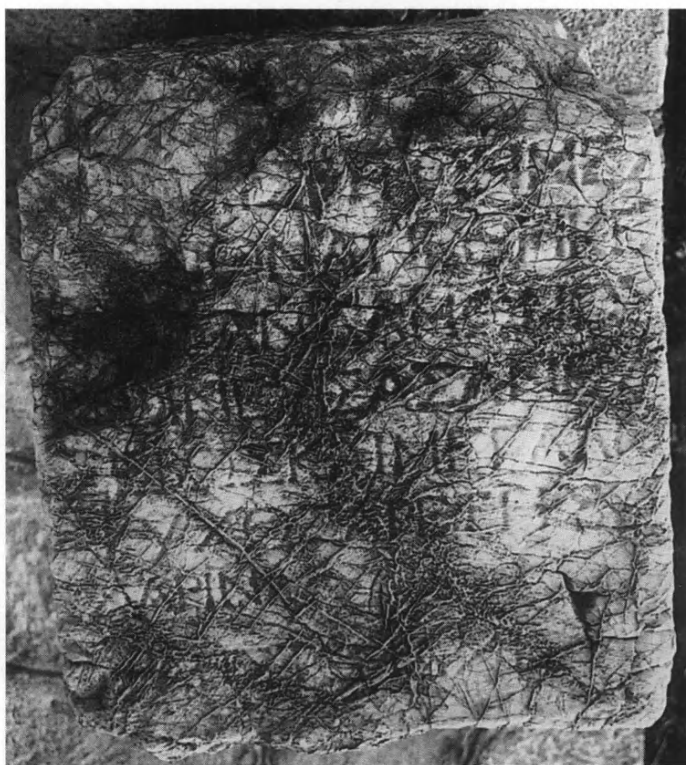
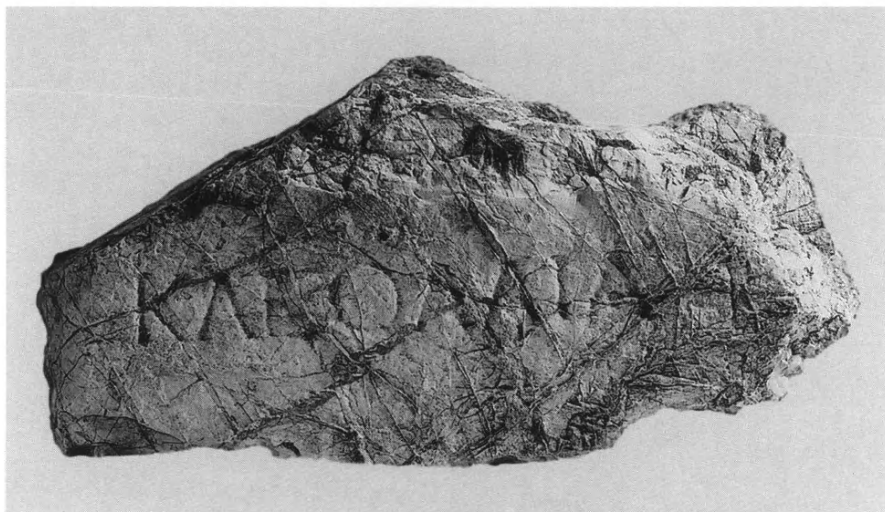
α-β. Σφράγισμα με κεραυνό σὲ λακωνικὸ στρωτήρα.

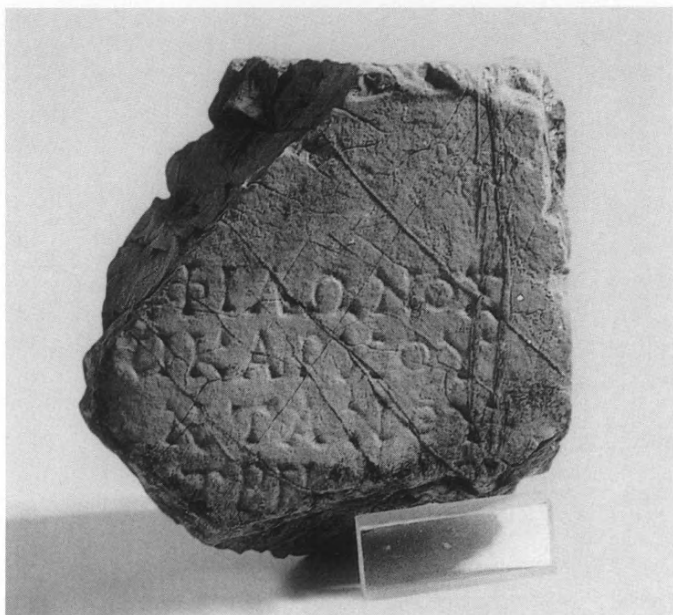
α-6. Μέτωπο ήγεμόνα καλυπτήρα με ανάγλυφο αετό.

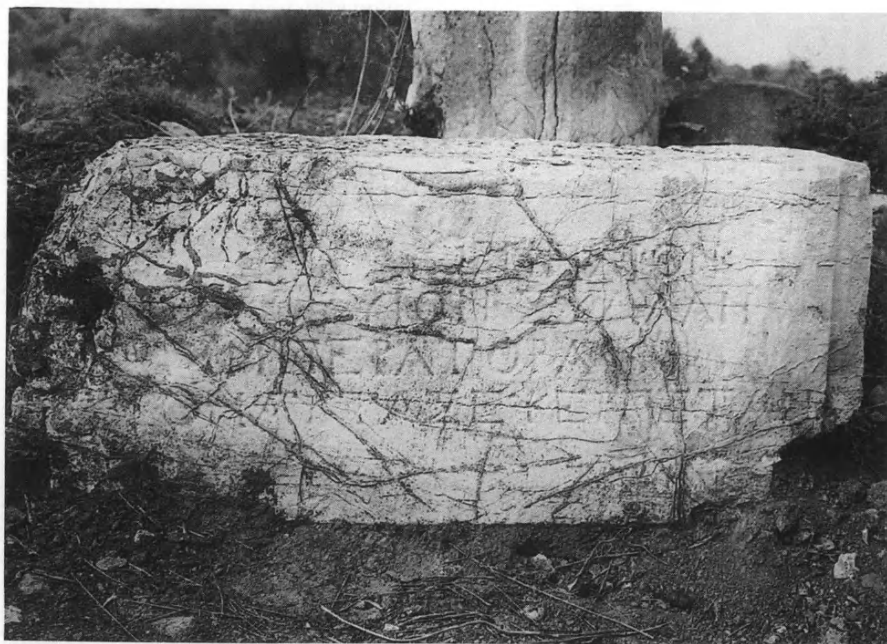
α. Λεοντή από ἄγαλμα Ἡρακλέους. β. Ἐνεπίγραφο βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντος (ἀρ. εὐρ. 9633).

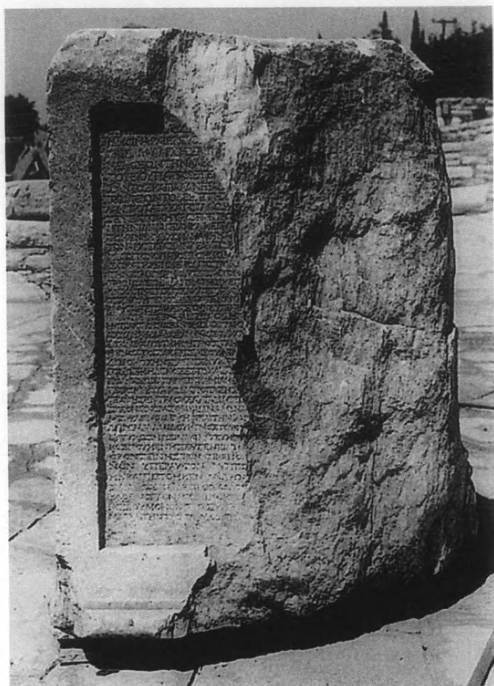
α. Θραῦσμα ἀπὸ βάθρο τιμητικοῦ ἀνδριάντος. β. Βάθρο τιμητικοῦ ἀγάλματος γυναικός
(ἀρ. εὐρ. 9665).

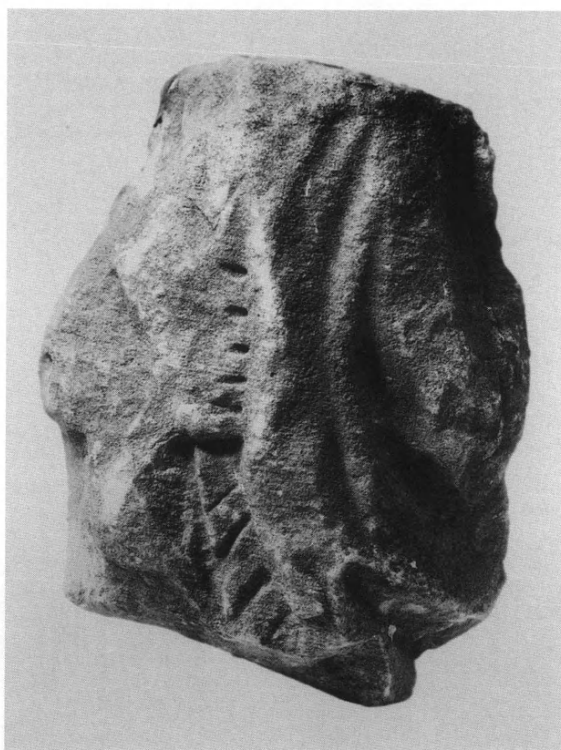
α. Θραῦσμα βάρθρου με ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 9614). β. Λιθόπλινθος με ἐπιγραφή πρὸς τιμὴν τοῦ Λ. Λικινίου Μουρήνα.

α. Λιθόπλινθος με ἐπιγραφὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γ. Μάνλιου Ἀγρίππα. β. Λιθόπλινθος με ἐπιγραφὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Λ. Κορνήλιου Σύλλα.

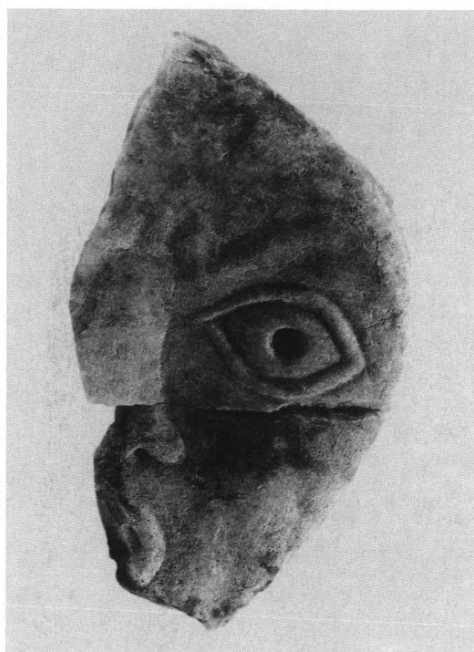
α-6. Τὸ ἐνἐπίγραφο βάθρο πρὸς τιμὴν τοῦ Κλαυδίου Σαιθίδα.

α. Δεξιό πέλμα με σανδάλι μαρμάρινου ανδριάντος. β. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὤμο μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος με θώρακα (;).

α. Κορινθιακὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ προσκηνίου. β. Αἰγυπτιάζον κιονόκρανο ἀπὸ τὸ προσκηνίον τοῦ Θεάτρου τῆς Μεσσήνης. γ. Αἰγυπτιάζον κιονόκρανο ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὴν Κηφισιά.

α. Ἀνάγλυφο προσωπεῖο ἀπὸ τὸ προσκήνιο. β. Ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπὸ τὸ προσκήνιο.

α-β. Ἀνάλημμα δυτικῆς παρόδου καὶ κλιμακοστάσιο πρώτης ἀπὸ δυτικὰ κερκίδας.

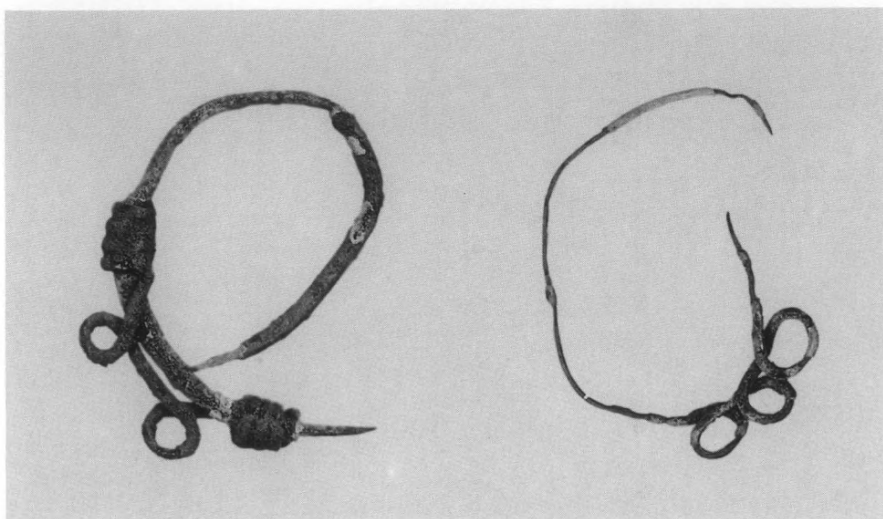
α. Ἀγαλμα κοριτσιοῦ κατὰ χώραν δίπλα στή δυτική πάροδο. β. Μαρμάρινο ἄγαλμα κοριτσιοῦ.

α-β. Μαρμάρινο ἄγαλμα κοριτσιοῦ.

α. ᾽Αποψη κατακερματισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ προσκηνίου. β. Τάφος με δύο νεκροὺς στὴ δυτικὴ πάροδο.

α-β. Συρμάτινα χάλκινα ένώτια. γ. "Αποψη κεντρικού κλίτους καί άψίδας ιεροῦ Βασιλικῆς.

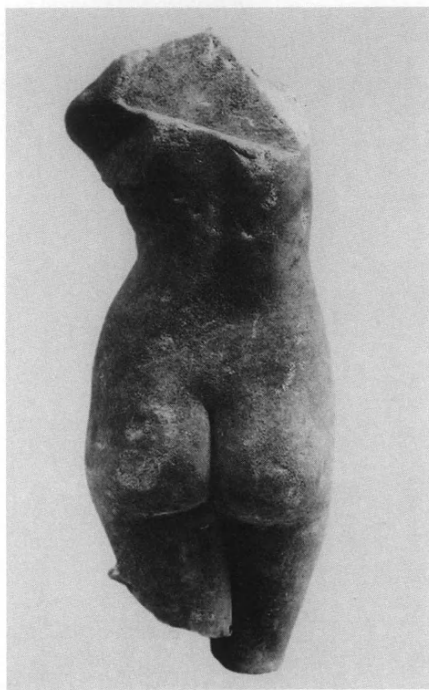
α. Βάθρο ανδριάντος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. β. Βάθρο ανδριάντος τοῦ Ἀριστομένη.

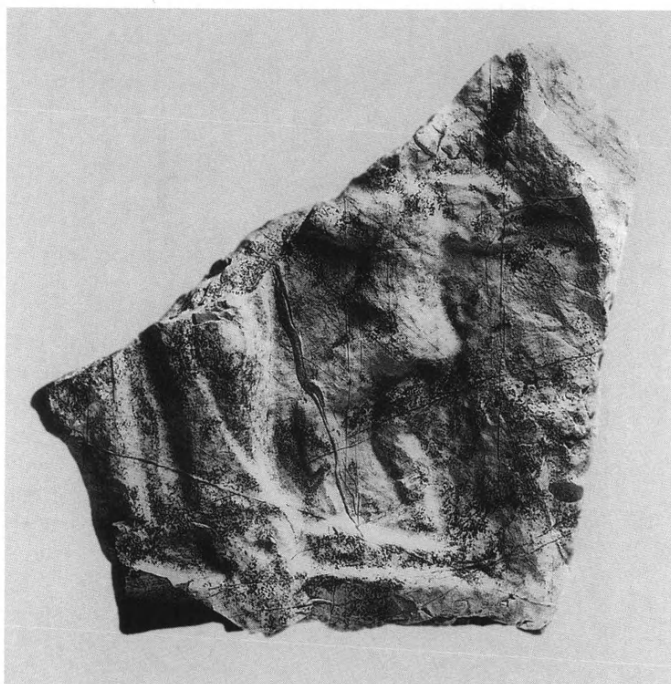
α. Κεφάλι συμφυές με κιονίσκο. β. Άποψη του στίβου κατά την ανασκαφή.

α. Θραῦσμα ἐνεπίγραφου βάθρου. β. Μαρμάρινος φθαρμένος κορμός Ἀφροδίτης.

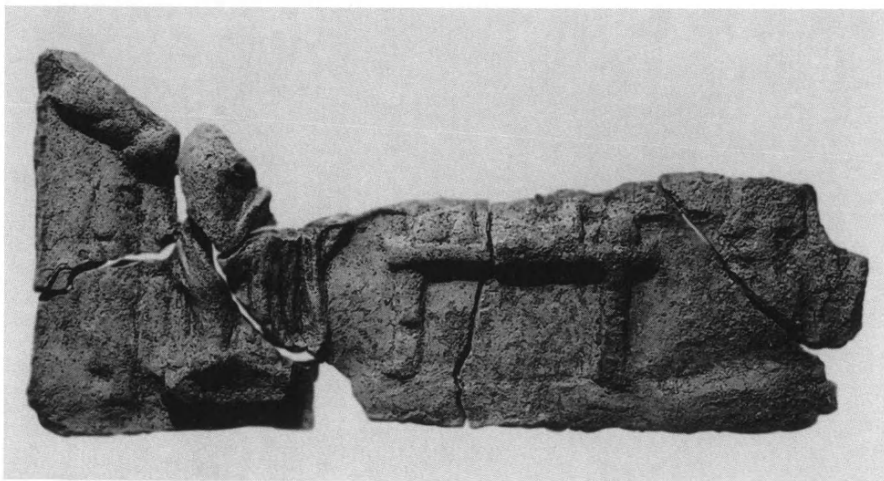
α-γ. Ἀκέφαλο μαρμάρινο ἄγαλμα Ἀφροδίτης.

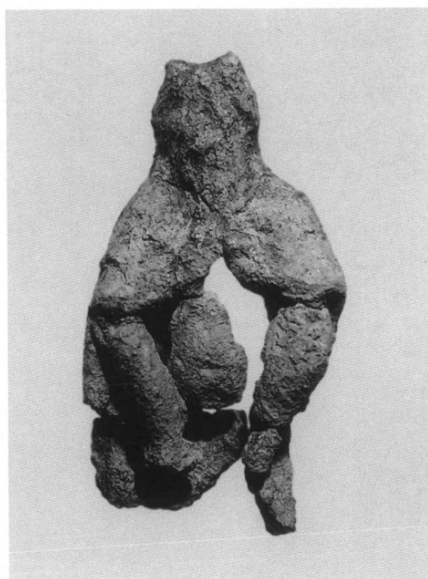
α. Τμήμα αναθηματικοῦ ἀναγλύφου. β. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγαλματίου παιδιοῦ.

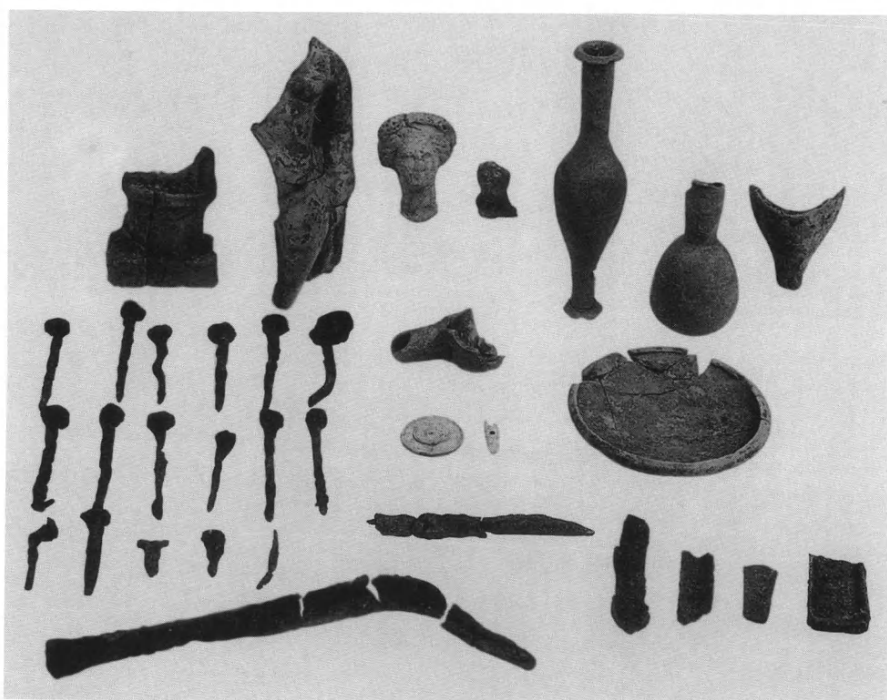
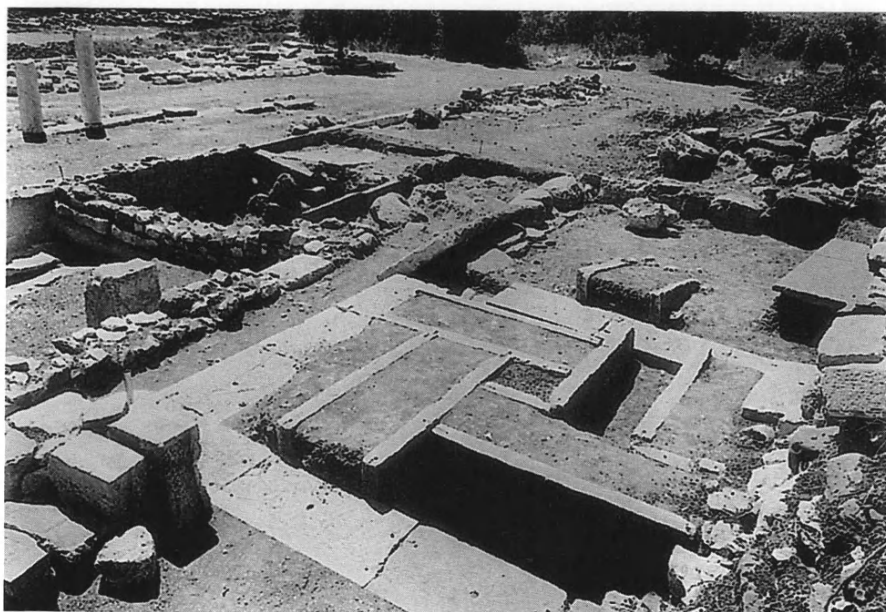
α. Ὑποψη ἀρχιτεκτονικοῦ καταλοίπων ἱεροῦ ἥρωος. β. Θυματήρια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος.

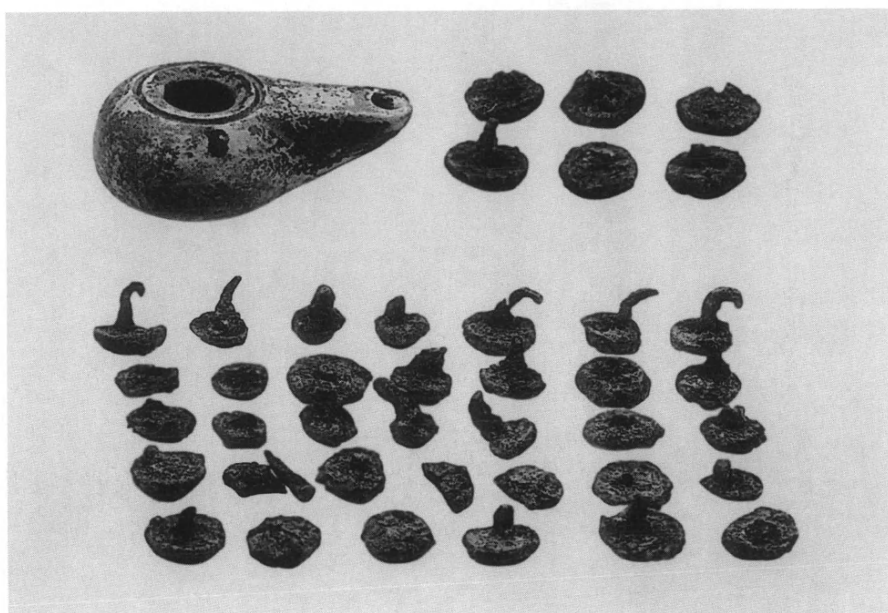
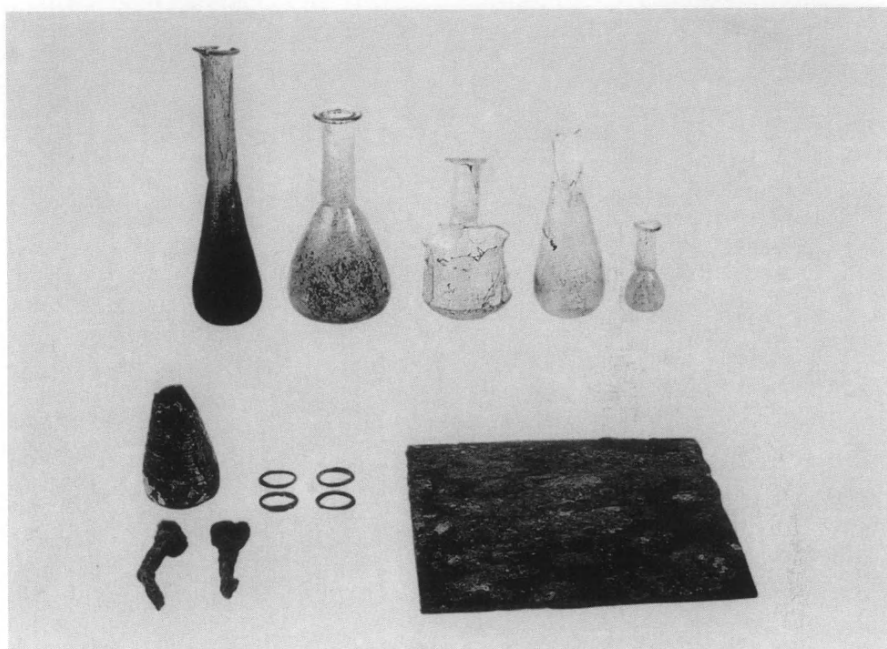
α-β. Τμήματα πλακιδίων με ανακλιμένο ήρωα και καθιστή γυναίκα. β. Πλακίδιο με ανάγλυφο όπλιτη.

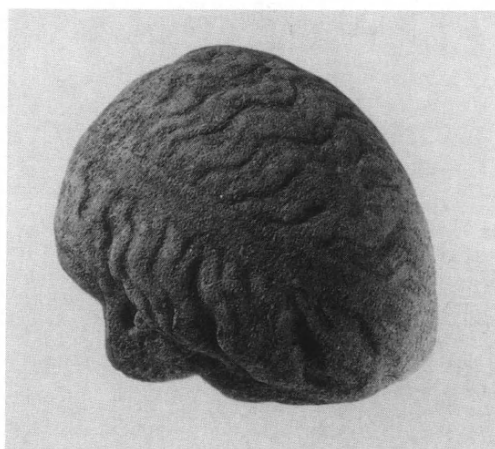
α-6. Ειδώλια κορασίδων με προσφορές. 6. Ειδώλιο ἀνακαθισμένου Πάνα.

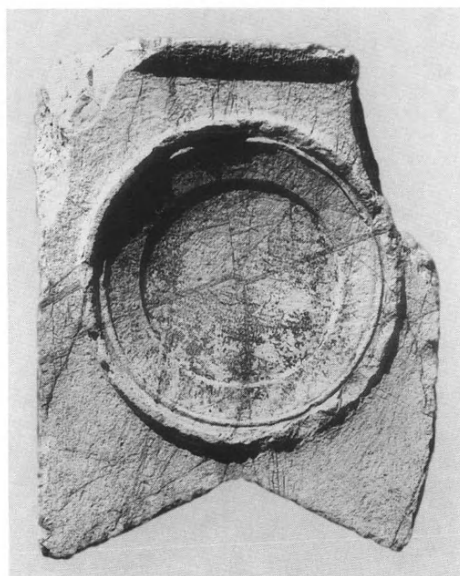
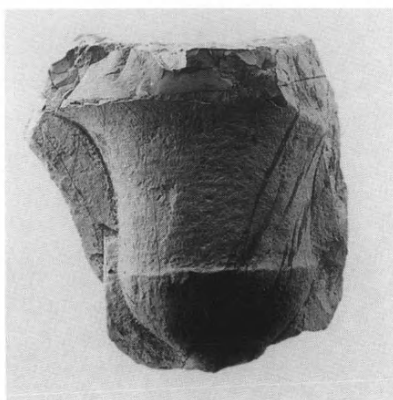
α. "Αποψη του ταφικού μνημείου Κ3. 6. Περιεχόμενο του τάφου 7 του μνημείου Κ3.

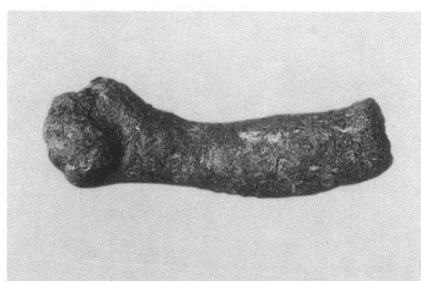
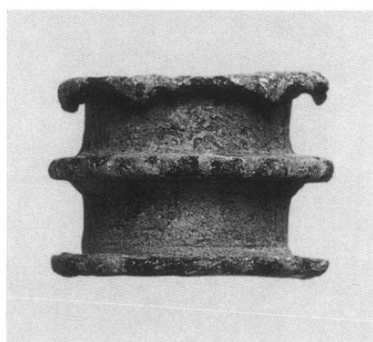
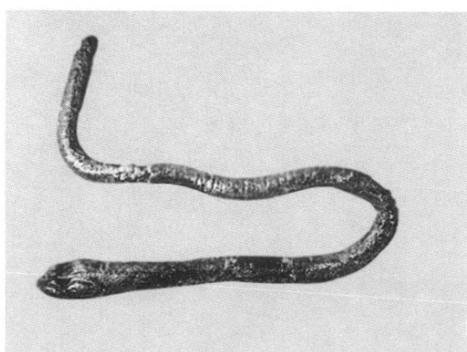
α. Περιεχόμενο του τάφου 1 του ταφικού μνημείου K5. β. Περιεχόμενο του τάφου 4 του ταφικού μνημείου K5.

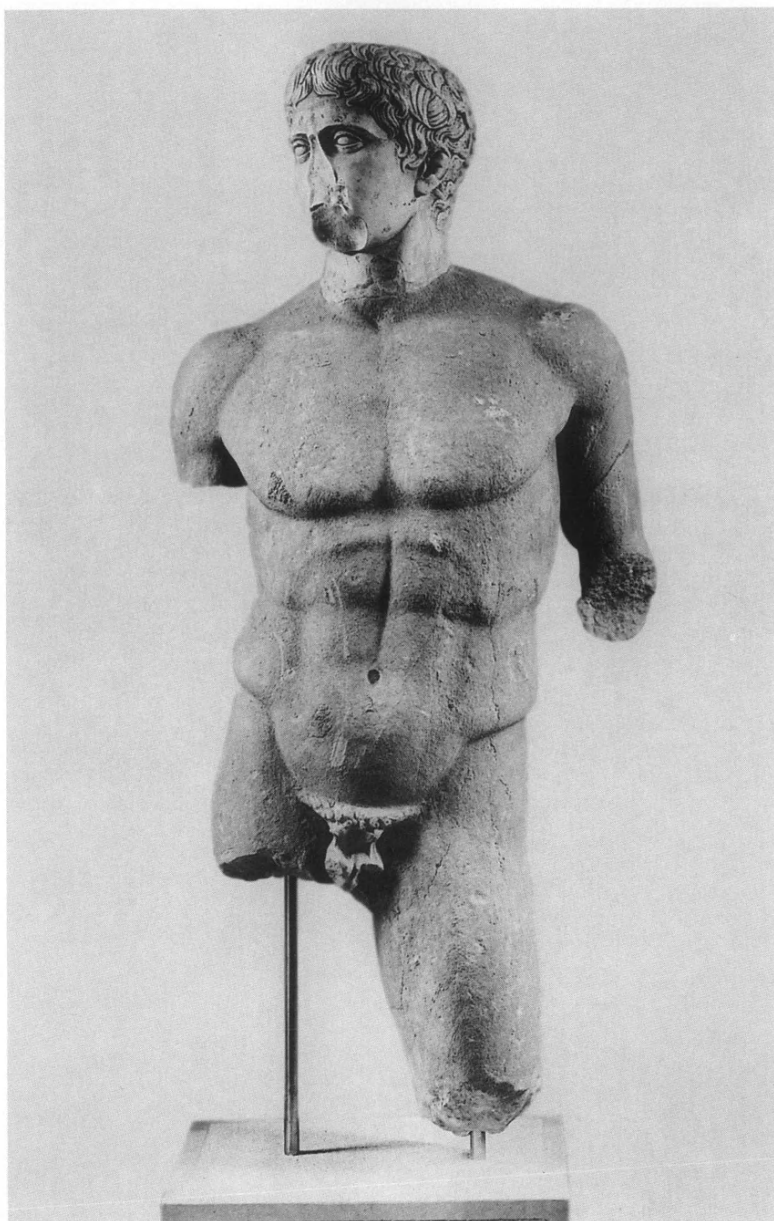
α. Ἀριστερὸ πέλμα μαρμάρινου ἀγάλματος. β. Τμήμα ἀπὸ τὸ κεφάλι γυναικείου ἀγάλματος.
γ. Φθαρμένο κεφάλι γυναικείου ἀγάλματος.

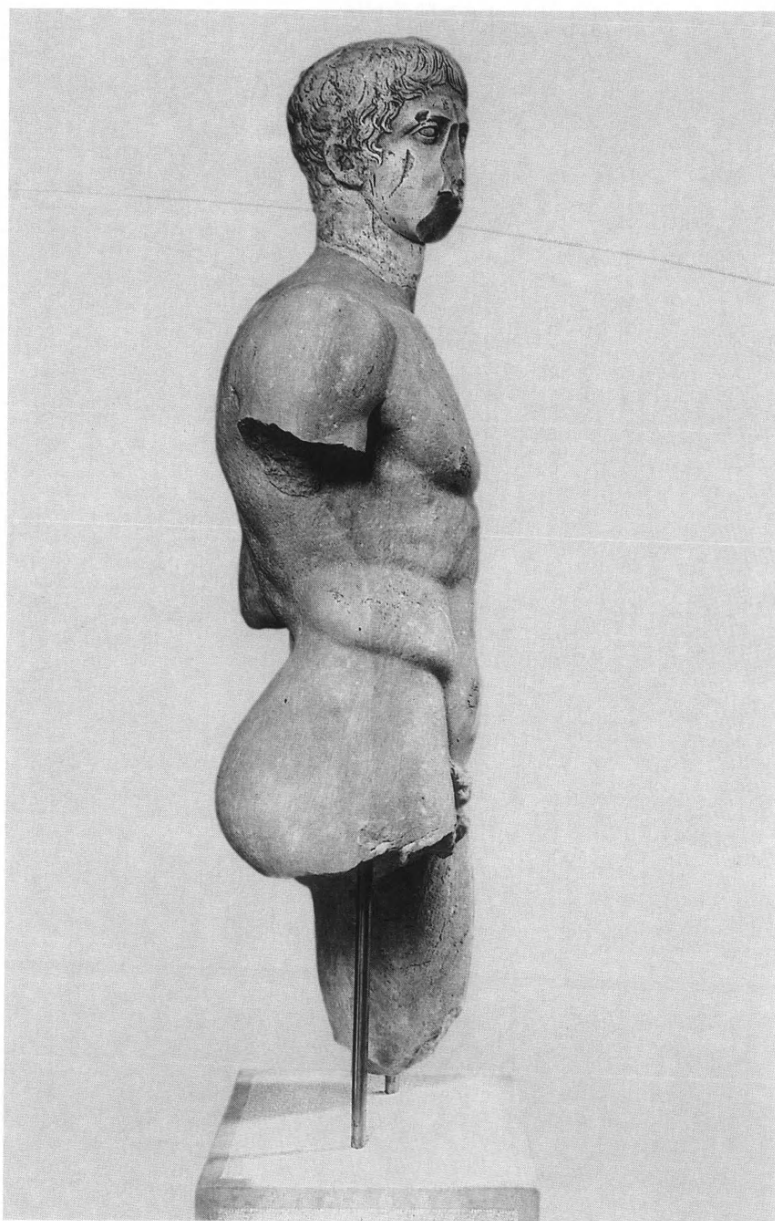
α. Τμήμα ἐνεπίγραφης ἐπιτύμβιας στήλης. β. Λίθινος κάρναρος ἀπὸ τῆς στέψης ἐπιτύμβιας στήλης. γ. Πεσσόσχημη στέψη ἐπιτύμβιας στήλης.

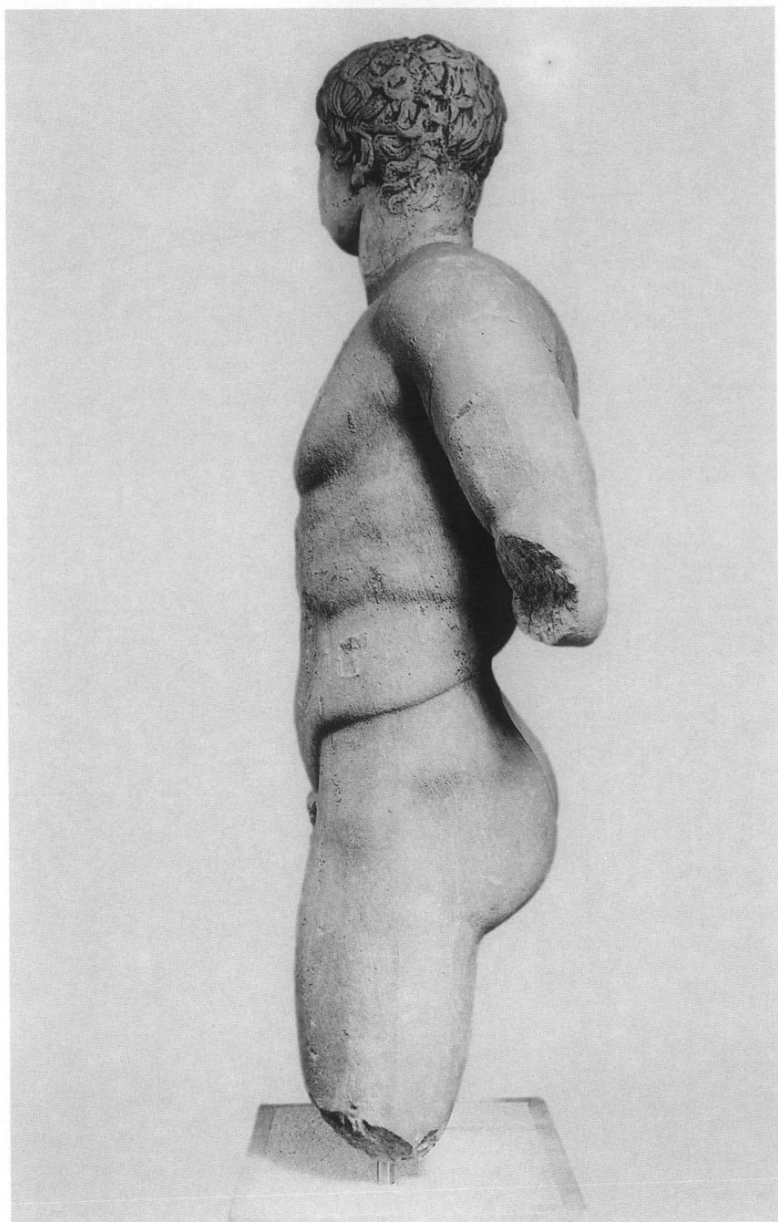
α. Ἄργυρὸ φίδι ἀπὸ κόσμημα. β. Χάλκινος κύλινδρος ἀπὸ χαλινὸ ἀλόγου.
γ. Δεξιὸς πῆχυς χάλκινου ἀγαλματιδίου.

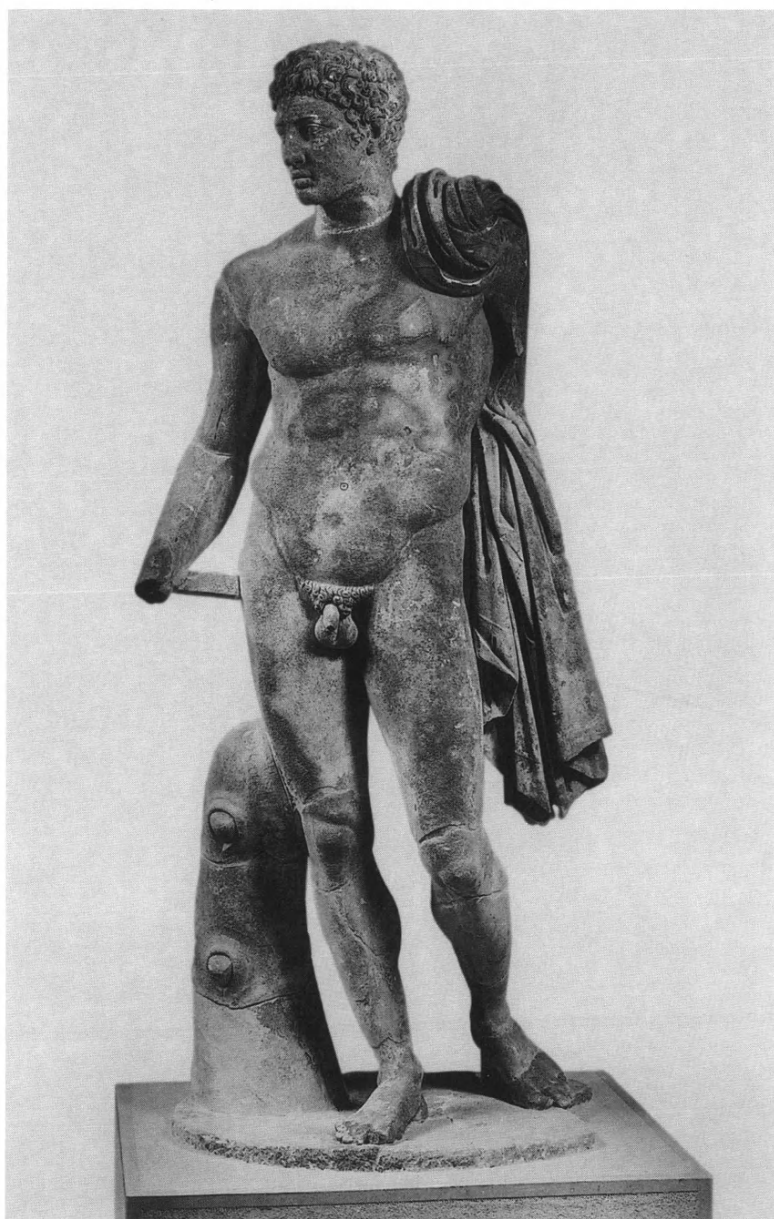
Ὁ Δορυφόρος τοῦ Πολυκλείτου.

Ὁ Δορυφόρος τοῦ Πολυκλείτου.

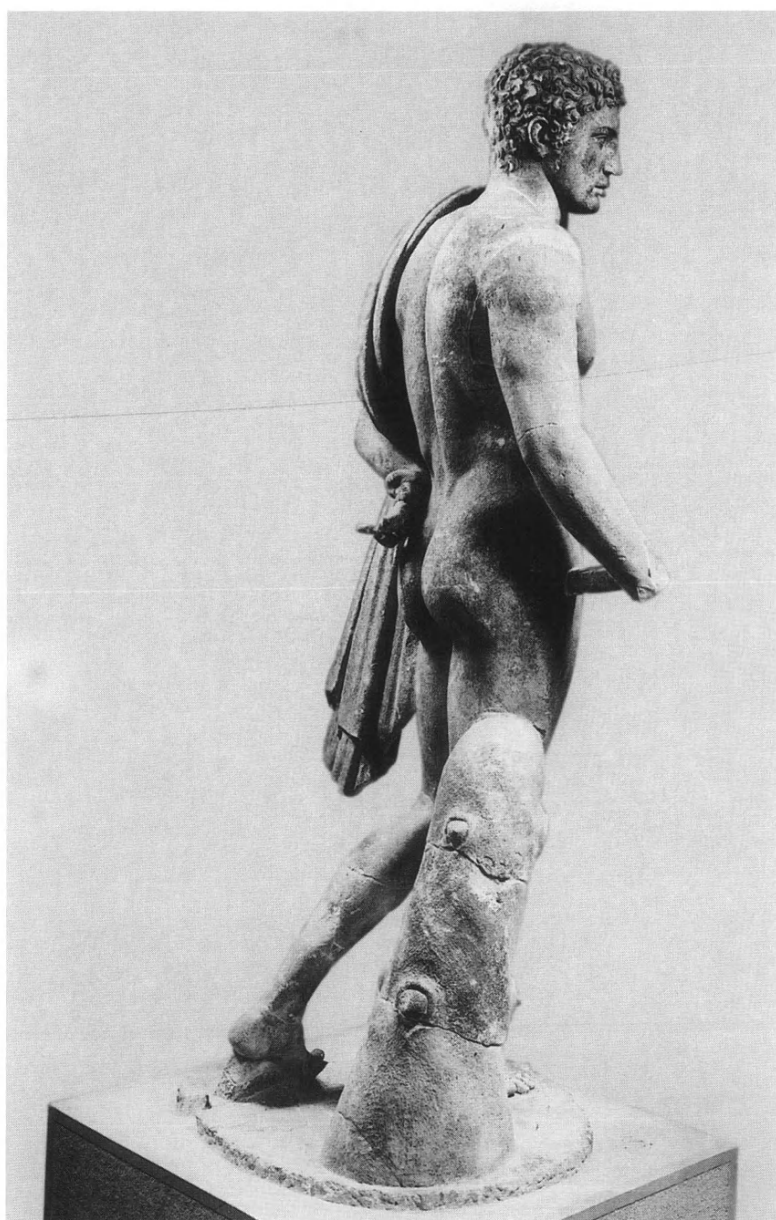
Ὁ Δορυφόρος τοῦ Πολυκλείτου.

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

α. Λιθόστρωτο δάπεδο ἀρχαίικων χρόνων, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ σηκοῦ. β. Τοῖχος προϊστορικῶν χρόνων, κάτω ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ἀπὸ ΝΔ.

α. Κτίριο προϊστορικῶν χρόνων, πὺ ἐφάπτεται στὸν ὀρεινὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἀπὸ Α.
 β. Ἀποψη ἀπὸ Β τοῦ ναοῦ καὶ τῶν τομῶν μὲ λείψανα κτιρίων προϊστορικῶν χρόνων.

α. Στρωματογραφία 15 (α' φάση). β. Στρωματογραφία 15 (β' φάση).

Στρωματογραφία 186 από ΝΔ.

α. Λιθόστρωτο κατά τή νοτιοανατολική γωνία τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Ν.
β. Ἀνατολικὸς τοῖχος μεγάρου Β. Ἡ θέση τοῦ ἀρμού.

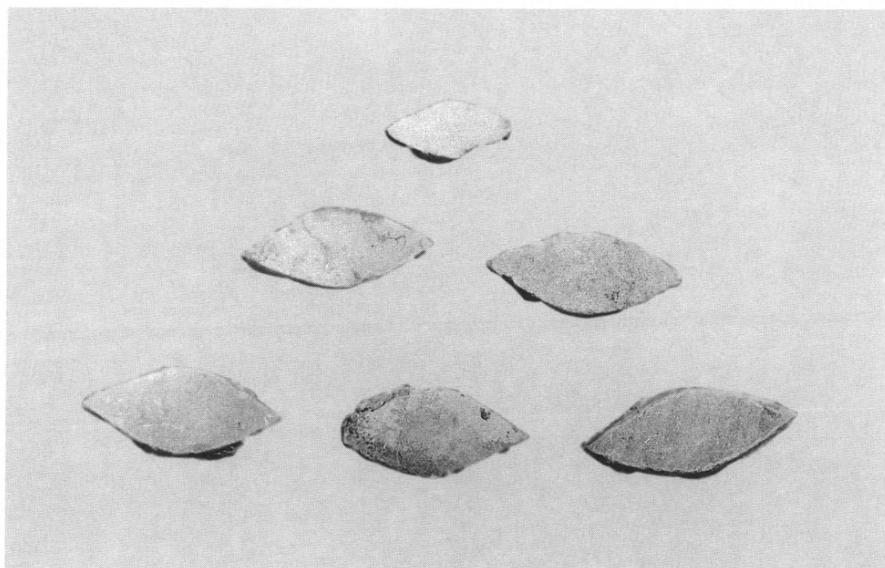
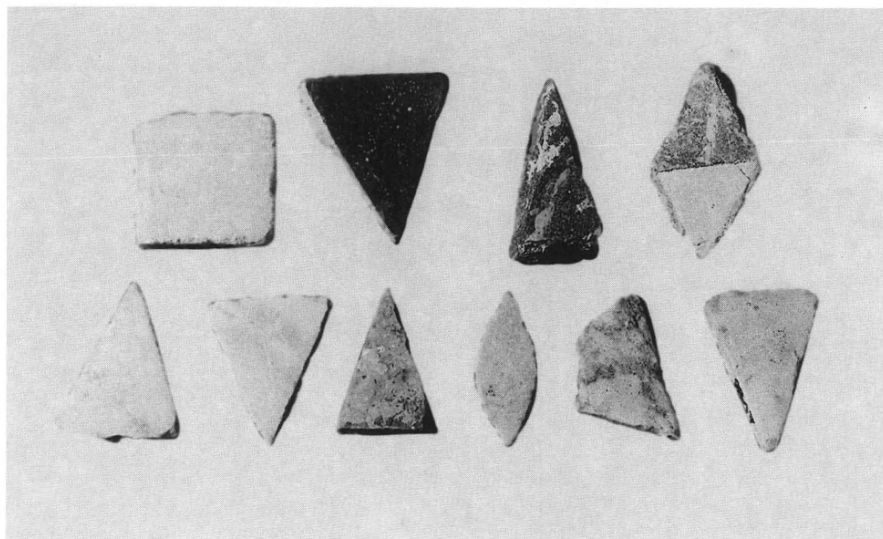
α. Τοῖχοι ἀντιστήριξης στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ 19 ἀπὸ Ν. 6. Τοῖχος προστατευτικός μεταξύ τῆς 4ης καὶ 5ης πλάκας τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ἀπὸ Β.

Ἀεροφωτογραφία τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μεγάρου Β.

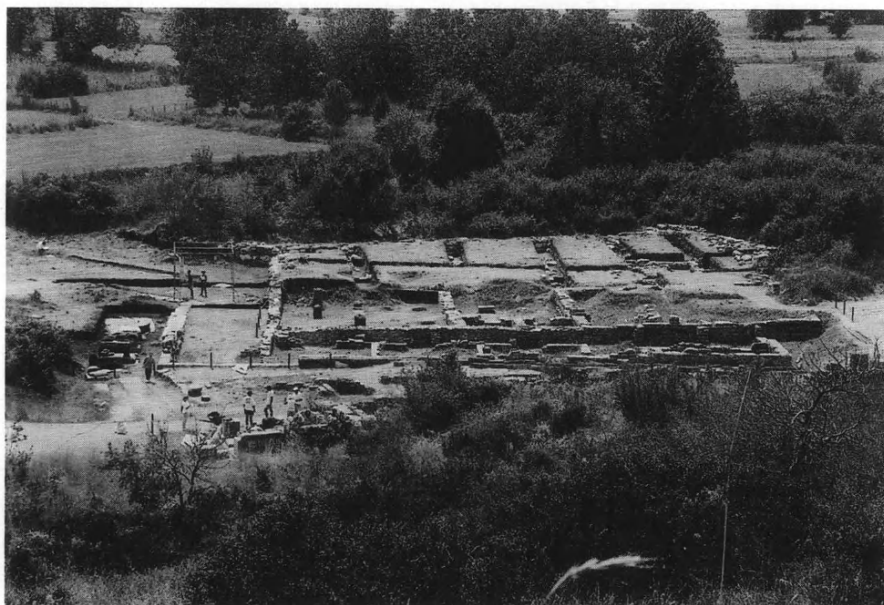
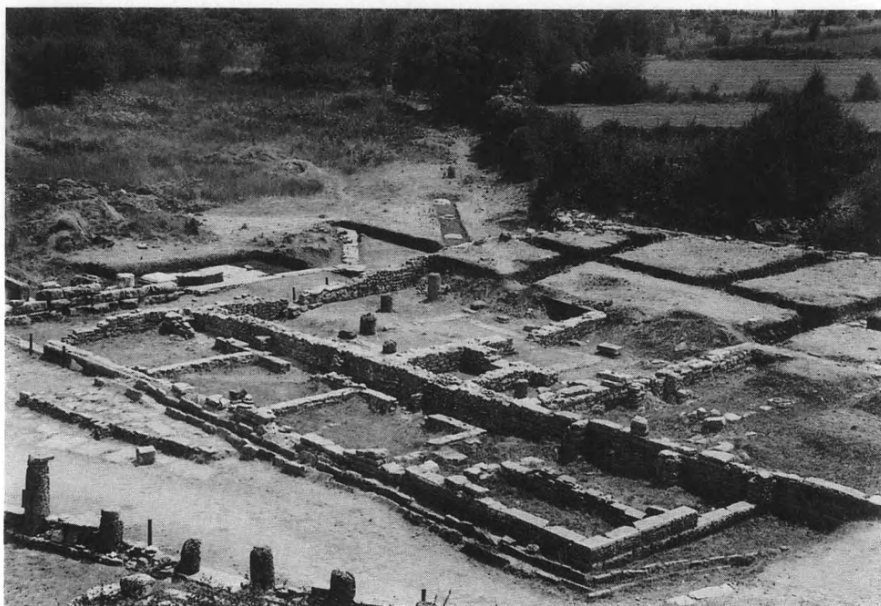
Παντάνασσα Φιλιππιάδος. Ύποθεμελίωση τῆς ἁγίας τραπέζης.

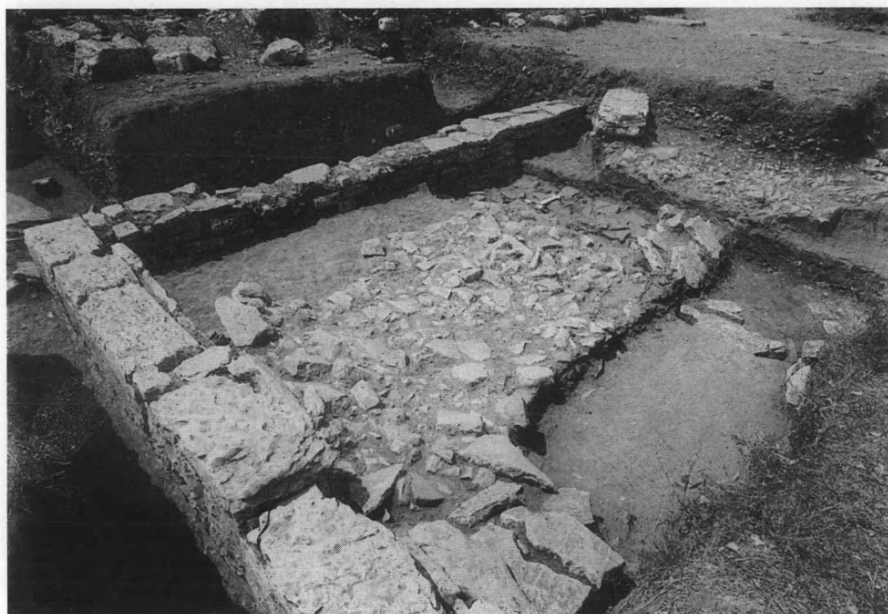
α-β. Κροῦστες μαρμαροθετήματος ἀπὸ τὸν νάρθηκα.

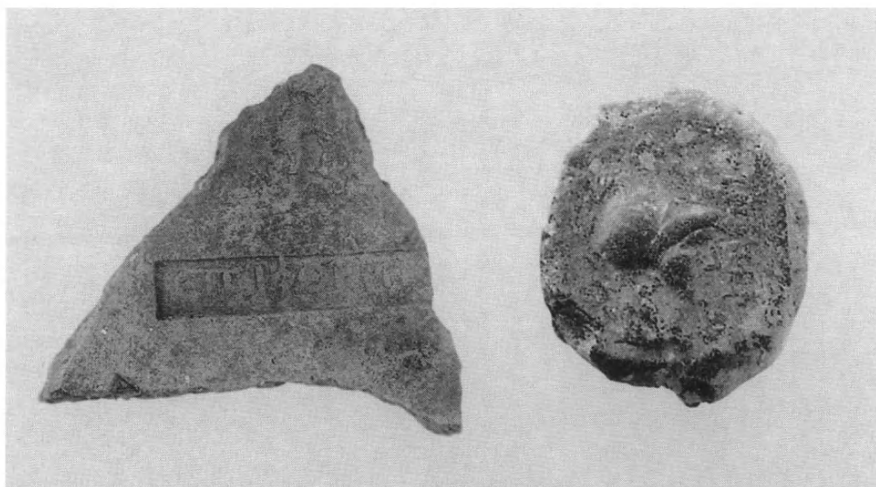
α. Θεοδοσιανό κιονόκρανο. β. Κολυροπυραμιδοειδές κιονόκρανο.

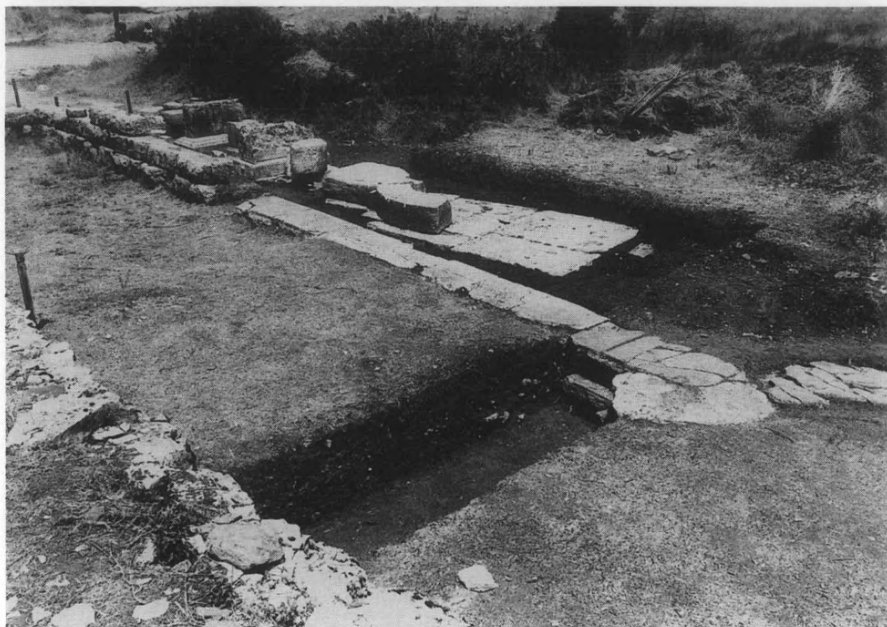
α. ᾽Αποψη τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ ΒΔ. β. ᾽Αποψη τοῦ Πρυτανείου ἀπὸ Β.

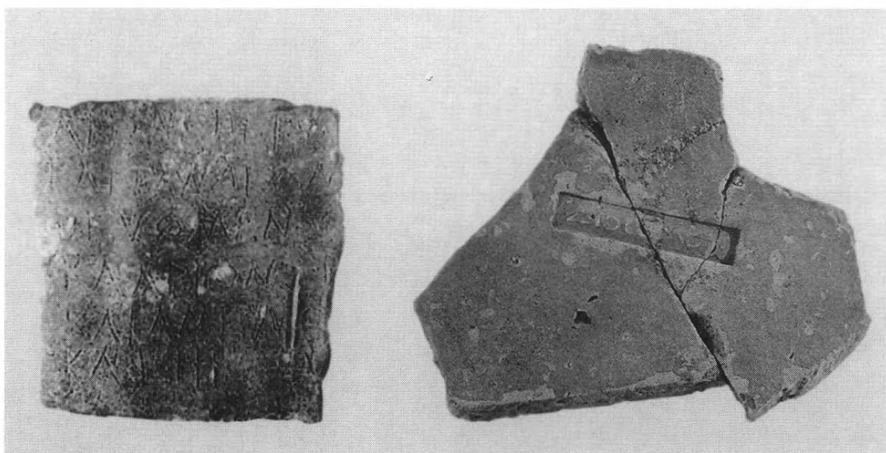
α. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς πτέρυγας Ο2 ἀπὸ ΝΔ. β. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τῆς πτέρυγας Ο2 ἀπὸ ΝΑ.

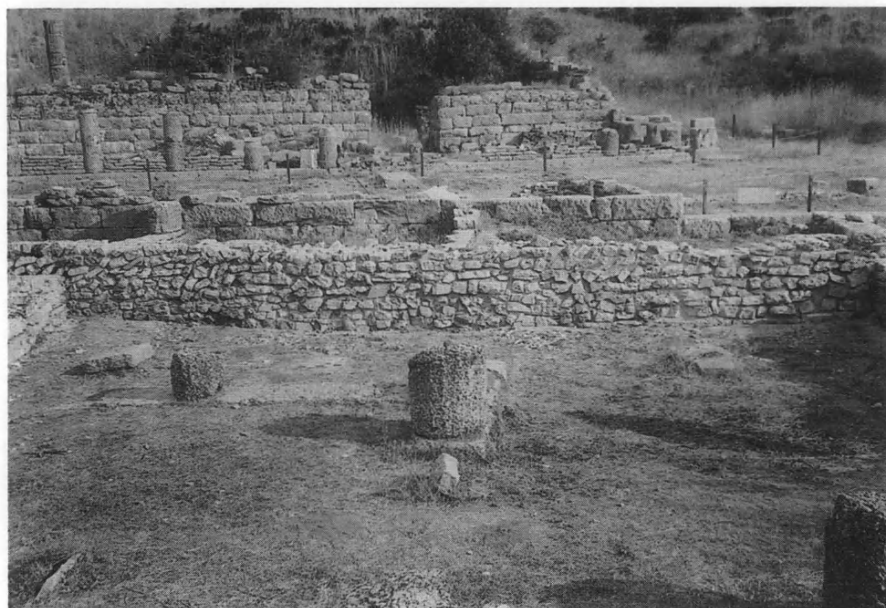
α. Τομή (T19) στο νοτιοδυτικό τμήμα της πτέρυγας Ο2 από Α. Ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος τῶν
 δωματίων α' καὶ β'. β. Τμήμα ἐνσφράγιστου κεράμου μετὴν ἐπιγραφὴ ΕΠΙΦΟΡΜΙΣ[ΚΟΥ].
 γ. Πήλινο ἐνεπίγραφο σφράγισμα μετὴν κεφαλὴ Ἀθηνᾶς.

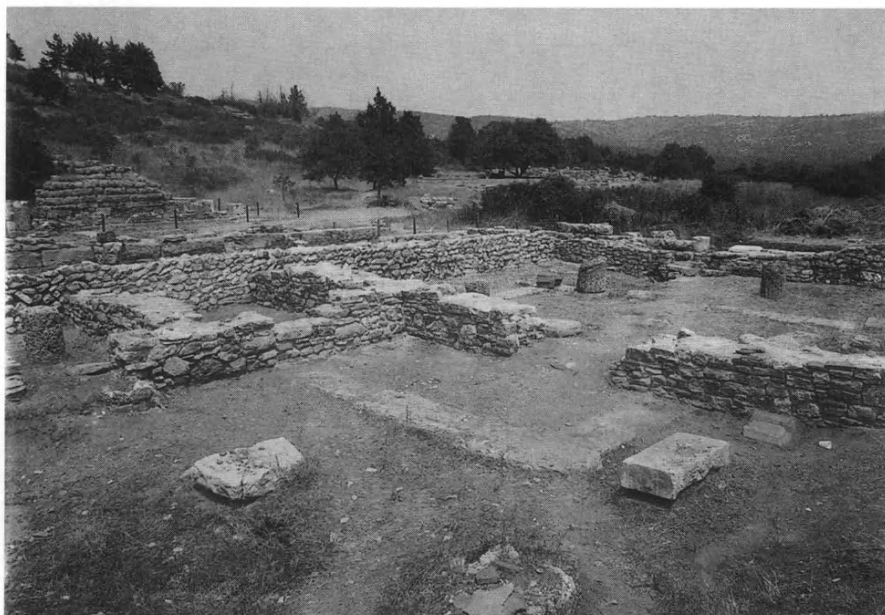
α. Τομή (Τ21) μεταξύ της πτέρυγας Ο2 και της ανατολικής στοᾶς ἀπὸ ΝΔ. 6. Ἡ σειρά τῶν βάθρων πρὸ της ἀνατολικής στοᾶς καὶ ἡ δίβαθμη κρηπίδα τοῦ στυλοβάτη ἀπὸ Ν.

α. Ἡ σειρά τῶν βάθρων πρὸ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀπὸ ΝΔ. β. Μολύβδινο ἐνεπίγραφο χρηστήριο ἔλασμα. γ. Τμῆμα ἐνσφράγιστου κεράμου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΔΙΟΣ ΝΑΟΥ.

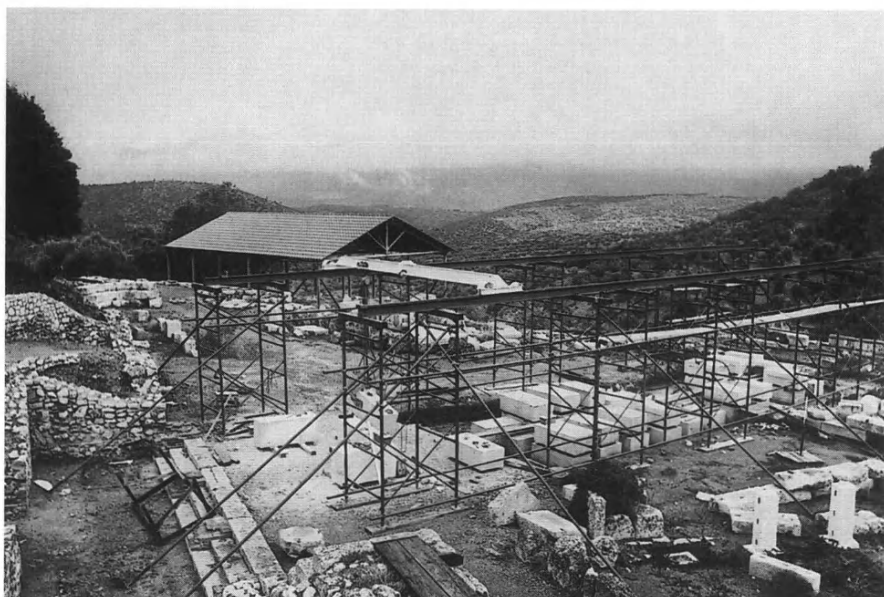
- α. Ἡ νοτιοανατολική στοὰ στήν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Πρυτανείου, ἀπὸ Β.
 β. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς κεντρικῆς πτέρυγας Ο ἀπὸ Ν μετὰ τίς ἐργασίες στερέωσης,
 συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης.

α-β. Πτέρυγα Ο. Οί τοιχοποιίες τῆς τρίτης καὶ τέταρτης οἰκοδομικῆς φάσης μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης, συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης.

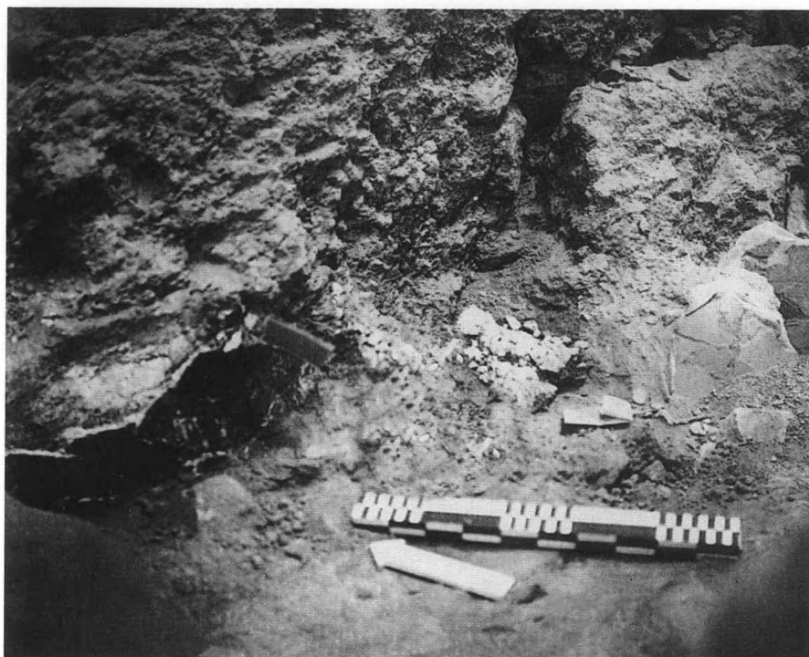
α. Τὸ νέο στέγαστρο τοῦ ναοῦ. β. Ὁ ἀρχαῖος λάκκος κάτω ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

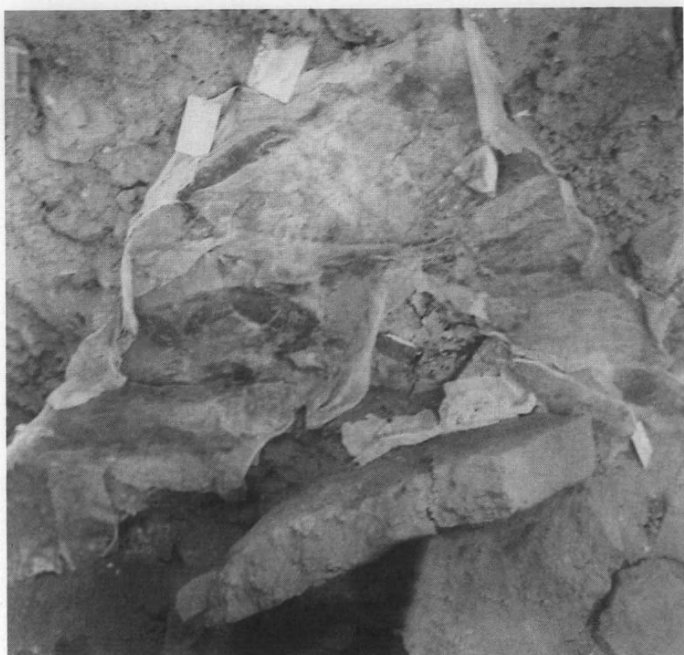
α. Τὸ ἐργοτάξιο τῆς ἀναστήλωσης τοῦ κλασικοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Στὸ βάθος τὸ νέο στέγαστρο τοῦ ναοῦ. β. Γωνιαίος σύνδεσμος τοῦ στερεοβάτη τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος.

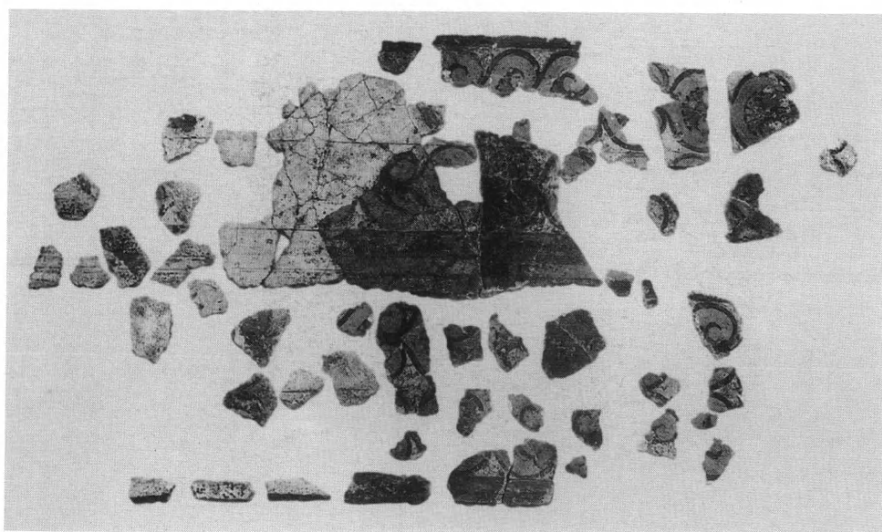
α. Τομή στὸν βόρειο χῶρο τοῦ Νυμφαίου. β. Θεμέλια ἀψιδωτοῦ κτίσματος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ.

α-6. Ξεστή 4, Μέγα Κλιμακοστάσιο: αποκόλληση τοιχογραφιών.

α-β. Ξεστή 4, Μέγα Κλιμακοστάσιο: αποκόλληση τοιχογραφιών.

α. Ξεστή 4, Μέγα Κλιμακοστάσιο: αποκόλληση τοιχογραφιών. β. Ξεστή 3, Δωμάτιο 4: συναρμολογούμενα θραύσματα κονιαμάτων από τη σύνθεση των Σπειρών.

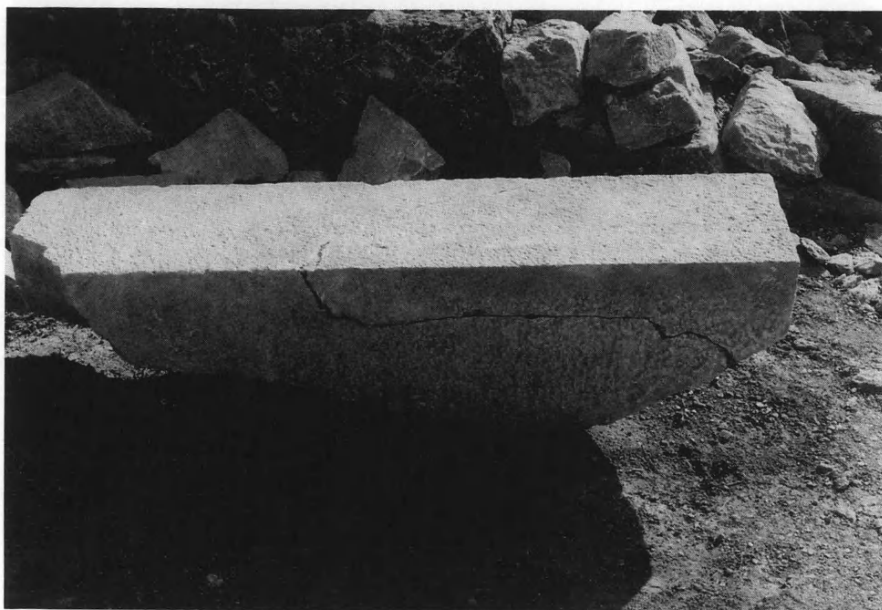
α-β. Φάσεις από τη διαδικασία λιθόστρωσης τῶν ἀτραπῶν.

α-β: Τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα ΒΔ ἀπὸ τὸν Ναό: α. Κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση. β. Κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρηση.

α. Τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα ΒΔ ἀπὸ τὸν Ναό: κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρηση. β. Συντήρηση τοῦ πασπάρου, τοῦ φυσικοῦ βράχου στὸν χώρο τῶν ταφικῶν πυρῶν: ἐμποτισμὸς μὲ τὴν μέθοδο τῶν ὀρῶν.

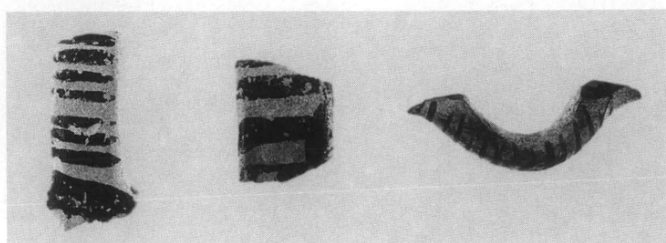
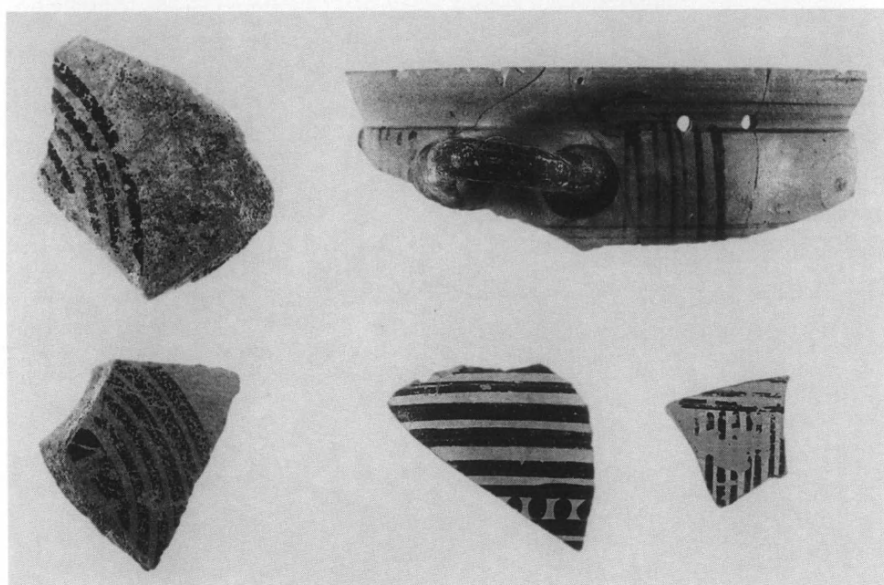
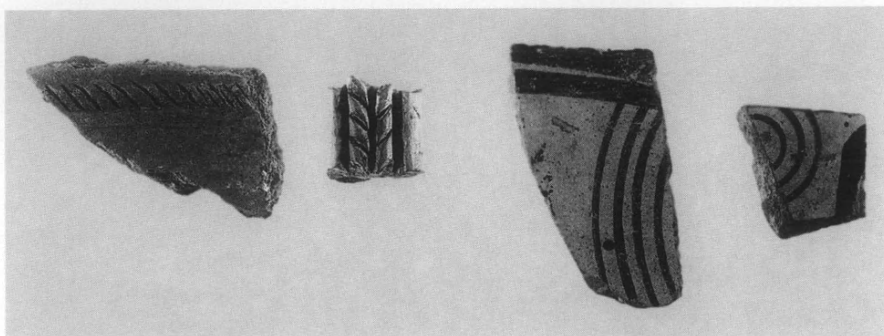
α. Συγκόλληση μαρμάρινης λιθοπλίνθου τοῦ ναοῦ. β. Διαχωριστικό (;) τοιχάριο Ν τοῦ χώρου Δ4.

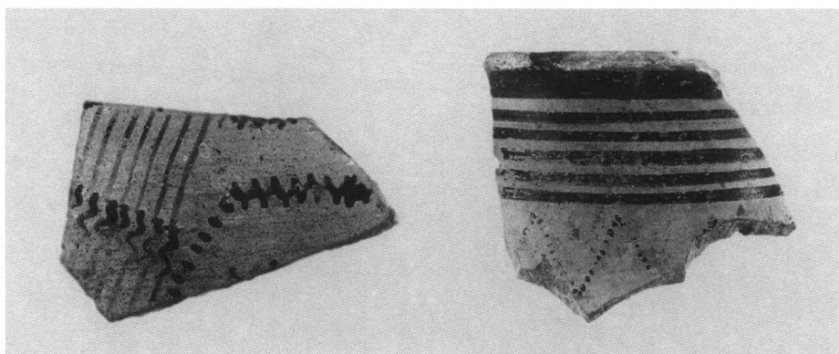
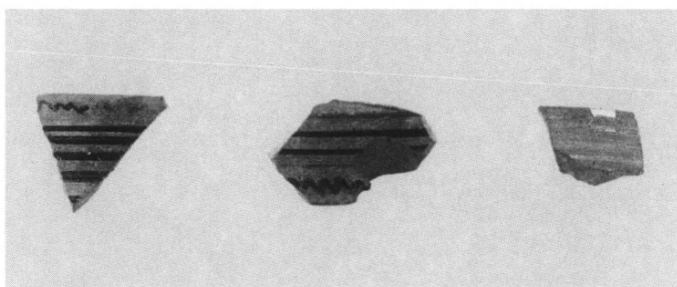
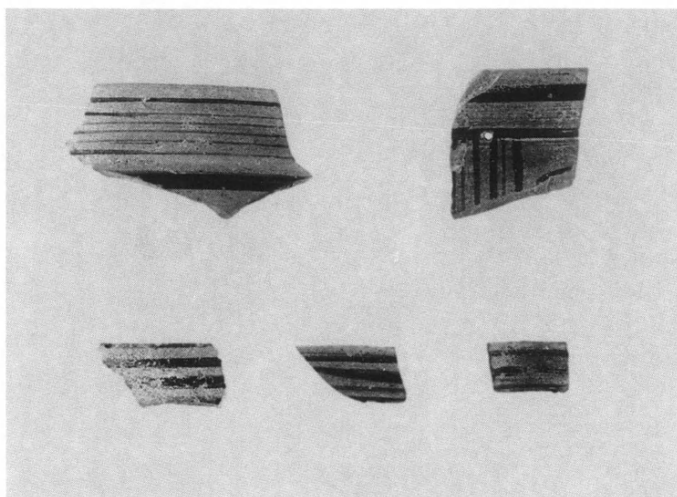
- α. Ἡ κατωφερὴς κλιτὺς Ν τοῦ ἀνδῆρου μετὰ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.
 β. Ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λείψανα τοῦ κλιβάνου νοτίως τοῦ τείχους.

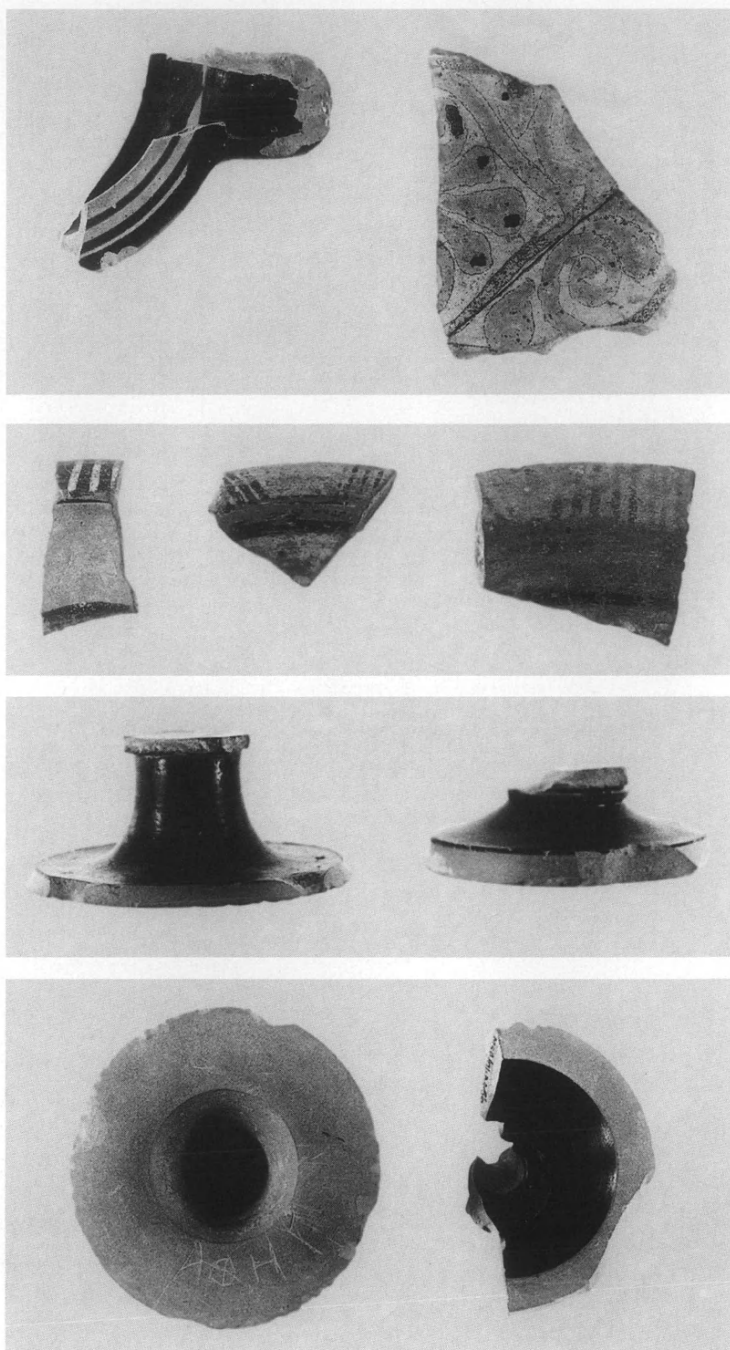
α. Ὁ κλίβανος μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Ὑποψη τοῦ χώρου τοῦ κλιβάνου καὶ τοῦ
τείχους μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν.

Δείγματα κεραμικής από τὸν κλίβανο νοτίως τοῦ τείχους.

Δείγματα κεραμικής από τὸν κλίβανο νοτίως τοῦ τείχους.

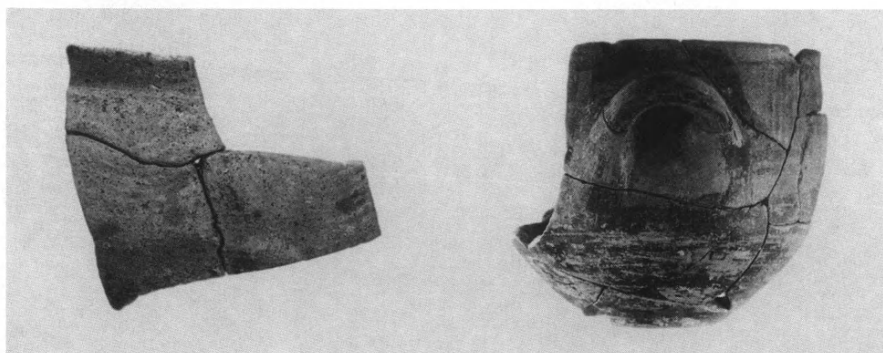
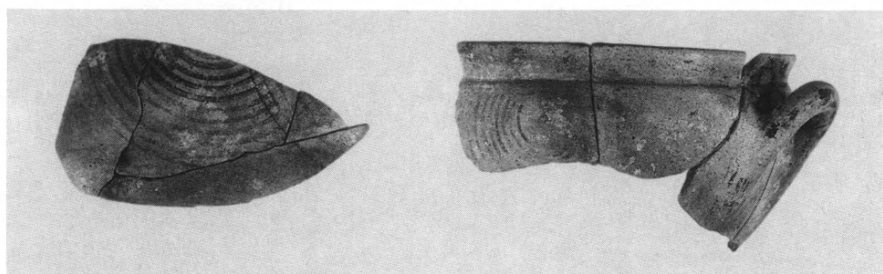
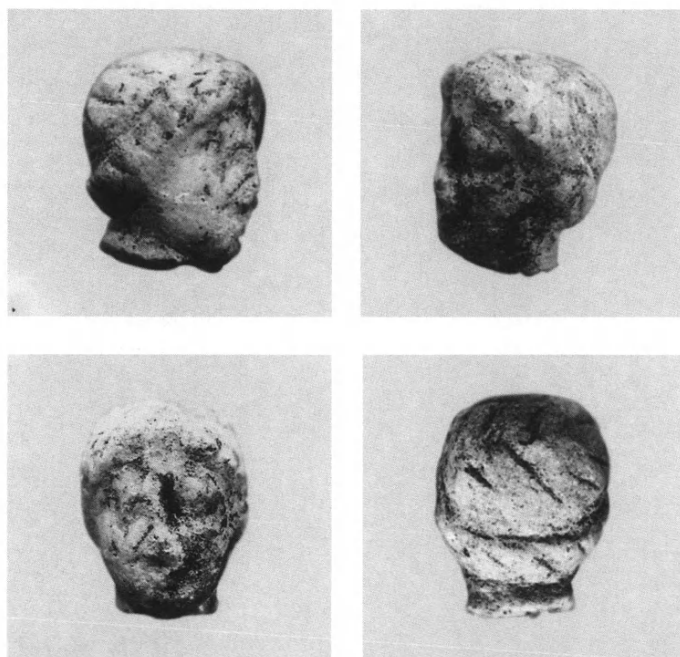
Δείγματα κεραμικής από τὸν κλίβανο νοτίως τοῦ τείχους.

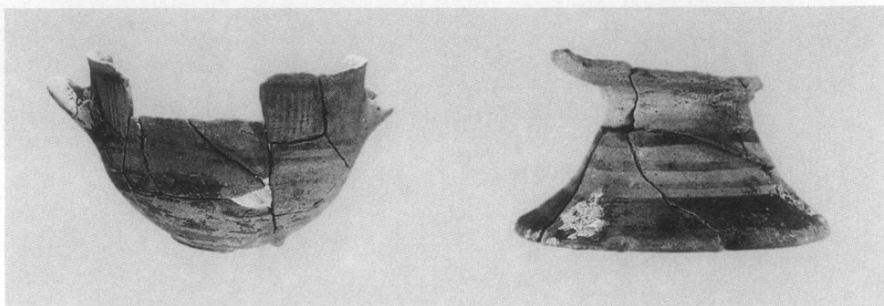
α. Ἡ πυρὰ '97/3. β. Ἡ καταρρεύσασα βόρεια παρειὰ τῆς πυρᾶς '97/3.

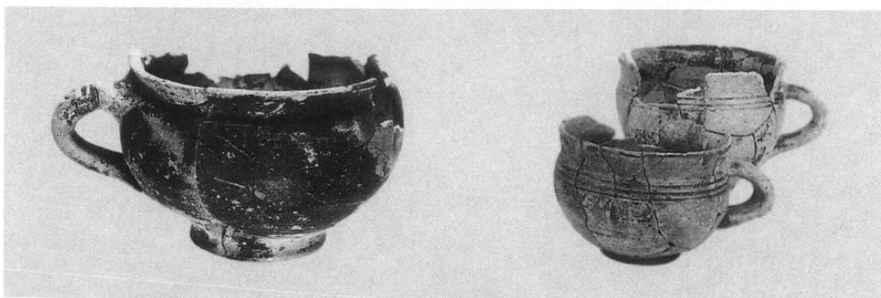
α. Κτιριακά κατάλοιπα Β και Α της πυράς '97/3. β. Άποψη του χώρου Β και Α της πυράς '97/3.

α. Είκονιστική κεφαλή μαρμάρινου ἀγαλματίου ἀπὸ τὸν χώρο ΒΑ τῆς πυρᾶς '97/3.
β-γ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν πυρὰ '97/3.

Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ '97/3.

Ἀγγεῖα καὶ μεταλλικὰ κτερίσματα ἀπὸ τὴν ταφικὴ πυρὰ '97/3.

α. Ήμισφαιρικοί κύαθοι με διακόσμηση «dark on light» από τὸ Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολική Πτέρυγα τοῦ Ἀνακτόρου. β. Ήμισφαιρικός κύαθος ἀπὸ τὸ «Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα», με διακόσμηση βλαστόσπειρας.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1998
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 153
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΜΕ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΜΕΛΠΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΧΕΔΙΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΗ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ
ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΓΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ